

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ҲУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОНДА
БАДИИЙ
ТАРЖИМА
ТАРИХИ

(таржима тарихидан лавҳалар)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
1985

Ушбу монография ўзбек совет таржима адабиётини тарихий ҳамда эстетик планда ўрганиш борасидаги дастлабки тадқиқотлардан бўлиб, айни характердаги иш Иттифоқимизда илк бор ўзбек таржимашунослигида амалга оширилмоқда. Монографияда таржима тараққиётининг муҳим босқичлари обзор тариқасида ўрганилади, энг етуқ таржимонларнинг ижодий йўли алоҳида очеркларда кенг ёритилади.

Қўлингиздаги асар мазкур монографиянинг биринчи китоби бўлиб, унда 1917—1941 йиллар оралигида ўзбек тилига қилинган таржималар, шунингдек, ўзбек адабиётининг русчага ўғирмалари тадқиқ этилган.

Монография адабиётшунослар, таржимонлар ҳамда бадний таржима санъатига қизиққан барча кишиларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
филология фанлари доктори *С. Мамажонов*

Т а қ р и з ч и л а р:
филология фанлари доктори *М. П. Расулий*,
филология фанлари кандидати *Н. Комилов*

4602010202—2961 217—85
М 355 (04) — 85

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985

ИНСТИТУТДАН

Улуғ Октябрь революциясидан сўнг Ўзбекистонда таржимачилик барқ уриб гуллади. Партия ва ҳукуматимиз бу соҳани давлат аҳамиятига эга иш деб қараб келмоқда. Чунки таржима халқнинг эстетик дидини, маънавий оламни юксалтирувчи муҳим воситалардан бўлиб, миллий адабиётларнинг ривожини тезлаштирувчи омиллардан, халқлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик ва интернационализмни мустаҳкамловчи қудратли кучлардан биридир. Зотан, ўзбек совет адабиётининг ривожланишида, айниқса унда реалистик проза, биринчи навбатда роман жанри, драматургия жанрларининг туғилиши ва камол топишида рус адабиёти, СССР халқлари адабиёти ва прогрессив чет эл адабиётидан қилинган таржималарнинг роли беқиёс катта бўлди. Таржима жараёнида ёзувчиларнинг (таржималарнинг асосий қисмини ёзувчилар амалга оширди) маҳорати ўсди. Таржима улар учун катта мактаб бўлди. Жаҳон бадий ҳазинасидаги шоҳ асарларнинг таржима қилиниши ёш ёзувчилар учун ҳам катта дарсхона бўлиб хизмат қилмоқда.

Қисқа вақт ичида жаҳон адабиётининг шу қадар кўп асарлари ўзбек тилига таржима қилиндикки, революциядан аввалги вақтда таржимачиликнинг бундай тараққиётини фақат орзу қилиш мумкин эди. Ҳозир СССРда яратилаётган ва чет элларда майдонга келаятган бадий асарларни янада кенг қўламда таржима қилишга киришилди. Мана шу жараёнда Ўзбекистонда таржимачилик катта ютуқларни қўлга киритди, муҳим тажрибаларга эга бўлди, кўплаб профессионал таржимонлар етишиб чиқди. Айни чоқда таржимачилик соҳасида қатор қийинчиликлар енгиб ўтилди. 20-йиллардаги таржима санъати билан ҳозирги даврдаги таржимонлар маҳоратини қиёсласак, таржимачилигимизнинг нақадар ривожланиб кетганига ишончимиз комил бўлади, айни чоқда талантли ёзувчилар томонидан ўша йиллари, ундан кейинги пайтларда қилинган таржима-

лар янги авлод учун бир намуна бўлиб қолиши мумкинлигидан далолат беради. Шу туфайли ўзбек таржимашунослари олдида икки муҳим вазифа туради. Биринчи ўзбекистондаги таржима тарихини яратиш, таржимачиликнинг босиб ўтган йўллари, қийинчиликлари ва эришган тажрибаларини ёритиш, иккинчиси эса уларга суяниб туриб таржима назариясини ишлаб чиқишдир. Тўғри, иккинчиси умумсовет таржимачилик илмий ютуқларига асосланади. Ҳозир институтнинг таржима масалалари билан шуғулланувчи олимлари биринчи вазифани — таржима тарихини яратишга киришдилар. Мутахассисларимиз бу соҳада илк қадамни ташлаб «Ўзбекистонда бадний таржима тарихи» китобини эътиборингизга ҳавола қилмоқда. Бунда «20-йиллар ўзбек таржимачилиги» (филология фанлари кандидати А. Жалолов ва тадқиқотчи А. Умаров); «30-йиллар ўзбек таржимачилиги» (филология фанлари доктори Ж. Шарипов ва илмий ходим А. Матёқубов); «1917—1941 йилларда ўзбекчадан рус тилига қилинган таржималар» (филология фанлари кандидати М. Исроилова) каби даврнинг таржимачилик манзараси тўғрисида умумий тасаввур берувчи мақолалардан ташқари, қатор адабий портретлар ҳам берилди. Бу мақолаларда муайян таржимоннинг ижодий излашлари, таржимачилик маҳоратини эгаллаш жараёни ва бу соҳадаги ўзинга хослигини очишга эътибор берилди. Мазкур портрет-очерклар бўлим ходимлари — филология фанлари доктори, профессор Ж. Шарипов («Ойбек»), филология фанлари кандидатлари А. Жалолов («Абдулла Қодирий»), М. Исроилова («Л. Соцердотова»), М. Солипова («С. Е. Паластров»), илмий ходим А. Матёқубов («Усмон Носир»), А. Матёқубов ва Н. Жўраев («Ғафур Ғулум») томонидан ёзилган.

Монографиянинг биринчи китобини Ғ. Маҳмудов ва З. Исомиддиновлар нашрга тайёрладилар.

20-ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ТАРЖИМАЧИЛИГИ*

Улуғ Октябрь инқилоби ғалабасининг дастлабки кунлариданоқ Совет Ўзбекистонда янги маданият ва адабиётнинг инкишофи учун ҳаракат бошланди. Инқилобий ўзгаришлар натижасида республикамизда адабий-бадий таржима ишларига ҳам катта эҳтиёж туғила бошланди. Шу эҳтиёж туфайли бошқа илғор халқлар адабиётининг ноёб намуналари билан мунтазам равишда танишиб борнишга катта имкониятлар туғила бошланди.

Бу давр ўзбек совет таржима адабиётининг ривожланиш жараёни жуда мураккаб бўлиб, у бевосита Ўзбекистондаги умумий маданий-адабий ҳаётнинг ривожланиш йўллари билан ҳам боғлиқдир. Ўзбек совет таржима адабиётининг туғилиши ва шаклланиши натижасида ўтмиш ўзбек адабиётида унчалик етарли ривожланмаган реалистик проза, драматургия каби жанрлар тезлик билан ривожлана бошлади.

20-йилларнинг дастлабки вақтларидаёқ нашр этила бошлаган «Муштум», «Инқилоб», «Маориф ва ўқитғучи», «Ер юзи», «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи», «Аланга» каби газета ва журналлар ўзбек ўқувчиларини рус ва жаҳон адабиёти намуналари билан яқиндан таништиришда жуда катта роль ўйнадилар. Бу журналлар саҳифаларида оригинал асарлар билан бир қаторда рус ва жаҳон адабиётининг ноёб намуналаридан ўзбек тилига қилинган таржималарга ҳам жуда катта ўрин берилди. Ҳатто таржима билан шуғулланувчи адиблар ўз вақтида мазкур журнал редакцияси томонидан рағбатлантириб ҳам турилди.

«Ер юзи» журнали Н. В. Гоголь, М. Зошченко, А. П. Чехов, М. Горький каби рус ёзувчилари асарларининг таржималарини ўз саҳифаларида чоп этиш билан бирга уларнинг бой тажрибаларидан ўрганишга ҳам даъват қилди:

* Ушбу очеркда Ш. Турдиевнинг «Ҳаётбахш таъсирлар» монографияси (Тошкент, 1977) ҳамда 20-йилларда Ўзбекистонда рус ва Европа адабиётларининг ўрганилиши тарихидан («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1977, 3-сон) мақоласидаги материаллардан фойдаланилган.

«Рус адиби Антон Чехов рус адабиётида катта ўрин тутади. Умуман рус адибларининг асарларида ижтимоий масалаларга биринчи ўрин берилгани каби А. П. Чехов ҳам шунга катта аҳамият беради... Чехов кўпроқ рус зиёлилари ва уларнинг халққа муносабати ҳамда чор ҳукуматиининг қўпол ва шаллақи амалдорлари (чиновниклари) тўғрисида ёзадилар. «Ер юзи» ўз ўқувчиларинин Чехов билан ошно қилмоқ учун унинг ҳикояларидан «Буқаламун» деганини босади»¹.

Бунда айниқса, «Ер юзи» журналининг А. Франсининг «Башарият тарихи», М. Горькийнинг «Лочин қуши қўшиғи» (Ойбек таржималари), Мопассаннинг «Арқон», Р. Тагорнинг «Хайрли қараш» асарларинин биринчи бор чоп этиши муҳим бўлди.

Ўз саҳифаларида ўзбек таржима адабиётига энг катта ўрин берган вақтли матбуот органларидан яна бири — «Маориф ва ўқитғучи» журналидир. Бу журнал саҳифаларида Н. В. Гоголнинг «Шинель» (Чўлпон таржимаси), М. Горькийнинг «Қизиқликлар» (Омон Ёқуб таржимаси), А. С. Пушкиннинг «Бекат назоратчиси» (Остон таржимаси) каби бир қатор асарлари чоп этилди. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб чоп этила бошлаган «Аланга» журнали ҳам Совет Ўзбекистонида таржима саъятининг ривожланишида асосий омиллардан бири бўлди. Бу журнал саҳифаларида ўзбек совет адибларидан Ғози Олим, Ғози Юнус, Шокир Сулаймон, Ройиқ, Олтой, Субой, Ойбек, Элбек, Миртемир, Ҳамид Олимжон ҳамда Боту кабиларнинг бадиий асарлари, илмий мақолалари билан бир қаторда уларнинг рус тили воситасида жаҳон адабиётидан қилган таржималари ҳам тўхтовсиз равишда нашр этиб борилди.

«Аланга» журнали саҳифаларида Л. Н. Толстойнинг «Уч дарвеш», Чеховнинг «Бебош бола», Нозим Ҳикматнинг «Қуёшни ичганлар қўшиғи» (Ҳ. Олимжон таржимаси) каби асарлари чоп қилинди. Бу журналлардан ташқари «Инқилоб», «Иштирокиюн», «Қизил Ўзбекистон», «Муштум», «Ёш ленинчи» каби вақтли матбуот органлари ҳам республикада таржима ишларининг ривожланишида ўз улушларини қўшдилар.

20-йилларда ҳали ўзбек тилида таржима назариясига оид бирор илмий қўлланма ёки назарий асар, ҳатто мақолалар ёзилмаган бир даврда Ойбек, Ҳ. Олимжон, С. Сиддиқ, С. Валиев, Ш. Сулаймон, М. Ройиқ

¹ Чехов, А. П. Буқаламун (С. Валиев таржимаси). — «Ер юзи» журнали, 1926 йил, 12-сон.

каби ижодкорлар рус тилидан ва бу тил орқали Ғарб ва Шарқ адабиётларидан ўнлаб асарларни ўзбек тилига ўгириб, ўз халқларининг маданий-адабий ривожига катта улуш қўшдилар.

Бу адиблар социалистик революция ғалабасининг дастлабки даврлариданоқ таржима — давлат аҳамиятига молик бўлган фан даражасига кўтарилишни тўғри тушундилар. Дарҳақиқат, 20-йиллардаёқ таржимачиликнинг, айниқса рус революцион адабиётидан қилинаётган таржималарнинг қиммати орта борди.

Инқилоб, ҳуррият, тенглик, хотин-қизлар озодлиги, саводсизликни тугатиш каби масалаларга бағишлаб ёзилган асарлар бир йўла икки тилда, ҳатто уч тилда ҳам нашр этила бошлади. Ёзувчи В. Свешниковнинг Туркистон ҳаётига оид бўлган «Батрақлар» («Батраки») номли ҳикоялар тўплами 1922 йилда бир йўла уч тилда — рус, ўзбек, қирғиз тилларида Тошкентда нашр этилган эди.

Ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси кўп миллатли ва кўп тилли мамлакатимизнинг адабий ҳаётини ҳам тубдан ижобий томонга ўзгартириб юборди. 1918 йилда А. М. Горькийнинг ташаббуси ва иштироки билан Петроградда «Всемирная литература» («Жаҳон адабиёти») нашриёти ташкил қилинди. Бу нашриёт Ғарб ва Шарқ адабиётининг йирик намуналарини, шунингдек, қардош халқлар адабиётларининг энг яхши асарларини рус тилига таржима қилиб босишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди². Пролетар ёзувчиси, социалистик реализм асосчиси М. Горькийнинг совет таржимачилигининг ривожлантиришдаги бошлаб берган бу ташаббусни ўзбек таржимон зиёлилари қўллаб-қувватлаб, унга амалий иш — таржимачилик билан жавоб бера бошладилар.

Ўзбек таржимонларининг таржима ишларини тўғри йўлга қўйиш, ривожлантиришларида энг аввало марксизм-ленинизм классикларининг таржима ҳақидаги таълимотлари, Совет давлати ва Коммунистик партиянинг ўша даврларда чиқарган қарор ва кўрсатмалари асосий дастуриламал бўлди.

Янги социалистик тузум умум совет адабиёти олдига, шу жумладан ўзбек совет адабиёти олдига ҳам масъулиятли, ҳаққоний талаблар қўяётган бир даврда ўзбек шоир ва ёзувчилари, педагог ва зиёлилари ҳам ўзбек совет адабиётини ривожлантириш билан бир қа-

² Саломов Ф. Тил ва таржима. Тошкент, 1966, 43-бет.

торда ўзбек совет таржима адабиётининг ўсиши учун ҳам ҳаракат қила бошладилар.

20-йиллардаёқ ўзбек таржимон, шоир ва ёзувчилари рус адабиётининг йирик вакилларидан А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горький, В. Маяковский, Д. Бедныйлар ижодидаги бадний маҳорат сирларини ўргандилар, уларнинг ажойиб асарларини юксак дид билан ўз она тилларига таржима қилдилар.

Етук ўзбек адибларидан А. Авлоний, А. Қодирпий, С. Сиддиқ, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжонлар рус адабиётининг ибратли тажрибалари ўз ижоднётларида муҳим роль ўйнаганлигини қайта-қайта қайд этганлар. Ҳ. Олимжон рус адабиётининг ўзбек совет адабиётига ва таржима адабиётига кўрсатган самарали таъсирини жуда тўғри таъкидлаб: «Икки қудратли традицион манбага — классик адабиёт ва халқ ижоди традицияларига революцион янги манбани, Горький ва Маяковский, Пушкин ва Гоголь, Лермонтов ва Герцен, Добролюбов ва Чернышевский, Толстой ва Чехов мансуб бўлган буюк рус адабиётини қўшди. Шунинг натижасида ўзбек адабиёти жаҳон адабиёти билан алоқа қилиш имкониятига эга бўлди. Ўзбек адабиёти олдида кенг горизонт очилди, ижодий фаолият мисли кўрилмаган даражада ривожланиб кетди»³, — деган эди.

20-йилларда рус тилидан бевосита таржима қилиш билан бир қаторда рус адиблари асарларининг сюжетларини олиб ўзбек тилида оригинал асарлар ҳам ярата бошладилар. Масалан, «Амаляхоним», «Хит», «Ҳазилкаш» тахаллуслари билан вақтли матбуот органларида қатнашиб турган шоирлар ўз асарларига сюжетни рус адабиётидан, рус ёзувчиларидан олганликлари ҳамда уларнинг ижоднётларидан ўзбек тилига эркин таржима қилганликлари учун ҳам, тагига «сюжет русчадан», «сюжет крокодилдан», «эркин таржима», «Чеховга тақлид» сўзлари ёзилган туркум ҳикоялари «Муштум», «Ер юзи» каби журналларнинг саҳифаларида чоп этила бошлади.

Ғафур Ғулом айниқса «Муштум» журнали саҳифаларида рус шоир ва ёзувчиларининг ҳажвий асарларидан бериб борилаётган таржималарни маъқуллаб, бу борадаги хайрли ташаббусларни янада ривожлантириш, кенгайтириш зарурлигини, шу билан бирга жаҳон

³ Ҳ. Олимжон. Ўзбек халқининг адабиёти. Уч томлик. Танланган асарлар. 3-том. Тошкент, 1960, 417-бет.

прогрессив адабиётининг ноёб намуналарини таржима қилиш ҳам фақат фойдадан ҳоли эмаслигини алоҳида таъкидлайди:

«Муштум» сўнги чоқларда ёш ёзувчиларга тарбия бериш тилагида рус кулги ёзувчиларидан таржима олиб маъқул қилаётибдир. Таржималарнинг ҳам кўпроқ ҳикоялар бўлиши матлуб. Лекин бу билан чегараланиб қолинмасин. Бизнинг ёш кулги ёзувчиларимиз фарб адабиётидаги кулгу тарз, услубларининг бариси билан ҳам танишишлари лозим. Достонми, шеърми, театр асарларими, нима бўлса бўлсин»⁴.

Абдулла Қаҳҳор ҳам «Ким нимадан завқ олади?»⁵ номли мақоласида Фафур Фулом каби рус ва Фарбий Европа адабиётининг ўзбек халқи учун, унинг маданий инкишофи учун фойдали намуналарини таржима қилиш зарурлигини уқдиради.

Лекин прогрессив рус ва жаҳон адабиёти намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш, саҳналаштириш зарур бўлган бир вақтда баъзи бир ўзбек зиёлилари бунга қарши чиқдилар. Улар Шарқ адабиётини Фарб адабиётига, ўзбек театрини Европа театрига бутунлай қарама-қарши қўйиб, Европа адабиёти ва санъатининг таъсирини инкор этдилар. Масалан, «С» имзоли зиёли-танқидчи В. Шекспир, Н. В. Гоголь каби йирик сиймолар асарларининг ўзбек тилига таржима қилинишига қарши чиқиб, улар бизнинг Туркистон ҳаётига сиғмайди, ўзбек халқи уларни мутлақо тушунмайди, шунинг учун рус, Фарбий Европа адабиёти намуналарини ўзбек тилига ағдариш, саҳналаштириш шарт эмас, деган бемаъни фикрларни ўртага ташлади: «Халқимиз ҳозирги даврда санъатни, айниқса, Европа санъатини хоҳламайдир. Бизнинг театримиз қимор ва бачча ўйинлари, сафсата ва бачча мажлислари, чойхона манзаралари ва чапани полвонлардан чиққан фожиалардан иборат бўлмоғи лозимдирки, бунинг халқимизга таъсирини Шекспир ва Шиллернинг қўйилишида кўрсатиладиган санъаткорликлардан тополмаймиз... Бизнинг турмуш ва руҳимиз нуқтан назаридан бирор қийматга эга бўлмаган Шекспир, Гоголь, Камолларни (нг) ҳозирги театримиз доирасидан чиқариб турмоқ, тўғриси, бизга уларнинг доирасидан чиқиб турмоқ керакдирки, биз

⁴ Фафур Фулом. Кулгучилик тўғрисида.—«Қизил Ўзбекистон» (газ), 1928 йил 2 декабрь.

⁵ Абдулла Қаҳҳор. Ким нимадан завқ олади?—«Қизил Ўзбекистон» (газ), 1923 йил 5 апрель.

уларни эплей билмасмиз ва улар бизга бирор таъсир қила олмаслар»⁶.

20-йилларнинг аввалларидаёқ ўзбек совет таржима адабиётининг ривожига тўсиқ бўлаётган бундай уринишлар, шубҳасиз социалистик революциядан аввал бу соҳага илк бор қўл урган Фурқат, Сатторхон, Ҳамза, Нозимахоним, Тавалло, Мирмуҳсин Шермуҳамедов каби маърифатпарвар қалам соҳибларининг илғор ғояларига ҳам зид эди, албатта. Рус классик ва совет ёзувчиларининг ҳамда жаҳон адабиёти намуналарининг ўзбек халқи орасида кенг ёйилишига қарши қўйилган тўсиқлардан яна бири таржима қилинаётган, сахналаштирилаётган асарларнинг туб моҳиятини, тарбиявий аҳамиятини ҳар томонлама тушунмасликда ҳам намоён бўлди. Ҳатто ўша даврларда нашр этилган баъзи бир мақолаларда эндигина оёққа турган ўзбек совет адабиётининг илк намуналарини рус ва Ғарбий Европа адабиётининг классиклари асарлари билан ноўрин солиштириш ҳоллари ҳам юз берди. Масалан, Шокир Сулаймон ўзбек совет адабиётининг дастлабки даврини рус адабиётининг Кантимер, Пушкин даври билан қиёслаб, ундан ҳам устун қўйди⁷. А. Саъдий бўлса 20-йиллар ўзбек совет адабиётини Ўрта аср Ғарбий Европа адабиётининг Руссо, Данте ва Шекспир давлари билан қиёслайди⁸.

«Машраб» таҳаллусли танқидчининг мақоласида эса Ғарб адабиёти, маданияти ва улардан қилинаётган таржималар бутунлай инкор этилди. Лекин ёш ўзбек совет адабиётининг ва ўзбек совет таржима адабиётининг заҳматкаш вакиллари бўлмиш Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Абдулла Алавий, Саидғани Валиев, Ройиқ, Ойбек қабилар рус ва жаҳон прогрессив адабиётининг эстетик қийматини, тарбиявий аҳамиятини жуда тўғри тушуниб, унинг ноёб намуналарини тинмай ўзбек тилига таржима эта бердилар. Номлари юқоридикир этилган ўзбек адиблари рус ва жаҳон адабиёти намуналарини ўқиш, ўрганиш ва ўзбек тилига таржима қилиш орқали ўзбек совет таржима адабиётини ривож-

⁶ «С». Ўзбек театри.—«Туркистон» газетаси, 1922 йил 22 сентябрь.

⁷ Шокир Сулаймон. Ўзбек адабиётининг ҳозирги ҳолини руслар қандай кечирган?—«Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил 5—7-май.

⁸ А. Саъдий. Ўзбек маданияти ва маориф қурултоғи муносабати билан.—«Қизил Байроқ» газетаси, 1922 йил 19 март.

⁹ «Машраб». «Минг бир кеча» ҳикояси.—«Шарқ» журнали, 1919 йил, 1-сон.

лантириш билан бирга ўзбек адабиёти ва санъатини бойитишга ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. Чунки уларнинг рус ва жаҳон адабиётининг прозаик, сатирик ва драматик асарларидан қилинган таржималари ёш ўзбек адабиётида ҳали кенг ривожланмаган бу жанрлар ўрнини босиб, ўзбек китобхонлари ва томошабинларида проза ва драматургияга бўлган чанқоқликни қондириб турди.

Улуғ Октябрь инқилоби ғалабасининг дастлабки йилларидаёқ Коммунистик партия гимни «Интернационал»¹⁰ («Байналминал») ўзбек тилига таржима қилиниб, «Иштирокиюн» газетасининг биринчи саҳифасида чоп қилинди:

Тур, эй лаънат остида қолган
Қашшоқ, йўқсуллар очун!¹¹
Файратимиз қайнаб ортадир
Катта урушга бизни.
Жабрнинг дунёсин буткул
Тағидан ағдариб, сўнгра
Кураимиз янги дунё унда.
Тенг бўлиб яшагай барча...

Ўзбек таржимонлари 20-йилларнинг аввалларидаёқ марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўз она тилларига таржима қилишга қўнт билан киришдилар. Айниқса, бу соҳада Санжар Сиддиқ ва Абдулла Авлонийлар фаоллик кўрсатдилар. Ўзбек маърифатпарвар шонр ва ёзувчиси Абдулла Авлоний Улуғ Октябрь инқилоби ғалабасининг дастлабки йилларидаёқ «Коммунистик партия манифести»ни биринчилардан бўлиб ўзбек тилига таржима қилди. Даврнинг сиёсий талабинини жуда тез тасаввур қилган С. Сиддиқ 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Лениннинг қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилишга киришди. Ўзбек таржимони 1929 йилда К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия манифести» асарининг русча вариантини ўзбек тилига муваффақиятли таржима қилиб, Отажон Ҳошимнинг таҳрири остида алоҳида китоб ҳолида Ўзбекистон Давлат нашриётида чоп эттирди.

1925—30 йиллар давомида улуғ доҳиймиз В. И. Лениннинг ҳаётига бағишланган асарлар ҳам ўзбек тилига таржима қилинди. Абдулла Авлоний «Ленин тўғрисида хотиралар», Сайидгани Валнев «Устозимиз Ленин», А. Отабеков «Ленинга хат» каби асарларни рус

¹⁰ Э ж ъ ен Поттѣе. «Байналминал».—«Иштирокиюн» газетаси, 1919 йил 19 декабрь.

¹¹ Очун — дунё.

тилидан ўзбек тилига таржима қилдилар. Бу таржима асарлар улуғ дохиймиз В. И. Лениннинг инқилобий фаолияти билан ўзбек халқини яқиндан таништиришда жуда катта роль ўйнади.

* * *

20-йилларда дастлаб ўзбек тилига таржима қилинган шеърний асарлардан бири Александр Блок қаламига мансубдир. А. Блокнинг эрк, бахтли ҳаётини ва тинчликни улуғлаган «Одам ва қуш» шеъри 1922 йилдаёқ ўзбек тилига таржима қилиниб, «Инқилоб» журналида чоп этилган эди. Мана, ўша шеърининг ўзбекча таржимаси:

Гўзал қушлар, менинг бунда борлигим
Ҳеч сабабсиз қўрқитадир сизларни.
Асло қўрқманг. Сайрай беришг эркинлаб,
Кўнглингизда яширин ётқон сирларни.
Ҳам далада, ҳам боқчада — тинч бўлинг.
Тўтмоқ учун сизга тўзоқ қўймайман,
Эркиликда эрки бўлиб яшашнинг
Қимматини мен ўзим ҳам биламан¹².

Таржимони Чўлпон бўлган бу шеър оригинал нусханнинг мазмуни ва ғоясини ўзида тўлиқ акс эттирганлиги билан ҳамда рус тилидан қилинган илк тажриба — таржима бўлганлиги билан ҳам диққатга моликдир.

1923 йилнинг октябрида М. Ю. Лермонтовнинг «Спор» шеъри «Мунозара»¹³ номи билан ўзбек тилига таржима қилинди. Бу шеърний таржима 1925 йилда «Маориф ва ўқитғучи» журналида «Эркин»¹⁴ имзоси билан нашр этилди. Ғози Олим (Юнусов) 1925 йилда М. Ю. Лермонтовнинг «Утёс»¹⁵ шеърний саккизлигини «Лермонтовдан» номи билан ўзбек тилига таржима қилиб «Маориф ва ўқитғучи» журналида чоп эттирди. Албатта, таржимон табиат манзараларига бағишланган бу шеърининг энг аввал ғоявий мазмунини беришга, унинг гўзаллигини, мусиқий ва равлонлигини ўзбек тилида ҳам сақлаб қолишга ҳаракат қилган.

Шеърининг русча варианты:

¹² «Инқилоб» журн, 1922, 6-сон, 32-бет.

¹³ «Маориф ва ўқитғучи» журнали, 1925 йил, 11—12-сонлар.

¹⁴ Б. Қорнев (Олтой)нинг фикрича, 20-йилларда «Эркин» тахаллуси билан Маҳбуба Раҳим қизи ва Мукаррам Шомансуровлар вақтли матбуотда қатнашиб турганлар.

¹⁵ Аслида М. Ю. Лермонтов бу шеърни Гётедан рус тилига ағдарган.

Ночевала тучка золотая
На груди утеса — великана.
Утром в путь она умчалась рано
По лазури весело играя.
Но остался влажный след в морщинах
Старого утеса. Одиноко
Он стоит, задумался глубоко,
И тихонько плачет в пустыне.

Асарнинг ўзбекча таржимаси:

Бир оқ булут тунди
Улуғ ернинг қўйнида.
Эрта туриб жўнади
Ўйнаб тонгнинг нурида,
Бироқ намли из қолди
Бурушган ер юзида
Елғиз ер ўйга толди,
Еш кўринди кўзинда¹⁶.

Тўғри, бу шеърини таржиммага ҳозирги давр нуқтан назардан ёндошсак, маълум жузъини камчиликлар топшимиз мумкин. Ғ. Олим (Юнусов) «Утес»ни «Ер», «утеса — великана»ни «улуғ ер», «тучка золотая»ни «оқ булут» деб таржима қилган. «И тихонько плачет в пустыне» мисраси «Еш кўринди кўзинда» деб ўзбекчалаштирилган. Лекин бундай камчиликларга қарамай, шеърининг ғоявий мазмуни, нозиклиги ўзбекча вариантыда ҳам тўла сақланган.

20-йиллардаёқ улуғ рус шоир ва ёзувчиларидан Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горькийларнинг ҳаётбахш асарлари таржима қилинган эди.

Н. В. Гоголь асарлари ўзбек тилида

Улуғ рус ёзувчиси Н. В. Гоголнинг ижодий фаолиятига бўлган қизиқиш Туркистонда Улуғ Октябрь инқилобидан анча аввал бошланган эди. Гоголнинг вафотига 50 йил тўлиши муносабати билан 1909 йилда Туркистоннинг бир қатор шаҳарларида, ҳатто мадраса ва ўзбек мактабларида ҳам унинг ижодий фаолиятига бағишланган адабий кечалар уюштирилди. Адибнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолалар «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида чоп этилди.

Ўзбек маърифатпарвар шоири ва ёзувчиси Сайид-аҳмад Сиддиқ (Ажзий) Гоголнинг «Шинель» повестини ўзбек тилига биринчи марта революциядан буруноқ

¹⁶ «Маориф ва ўқитғучи», 1925 йил, 9—10-сонлар, 72-бет.

таржима қилган эди. Бу Сиддиқий томонидан қилинган Гоголь асарларининг дастлабки тўлиқ таржимаси эди. Лекин Сайидахмад Сиддиқий томонидан қилинган бу таржима чор цензурасининг қатъиян ман қилганлиги натижасида Октябрь инқилобигача чоп этилмай, у фақат Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейингина жиддий ишланиб, биринчи бор 1926 йили «Маориф ва ўқитғучи» журнали саҳифаларида чоп этилди.

Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг Н. В. Гоголнинг бир қатор асарлари, ҳатто драматик асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилина бошлади. 20-йилларнинг аввалларидаёқ Ўзбекистоннинг бир қатор театр гуруппалари улуғ рус сатирик ёзувчиси ва драматурги Н. В. Гоголь асарларини ўзбек тилига таржима қилиб саҳналаштира бошладилар. 1921 йилда ўзбек театрининг йирик вакилларидаан бири Миршоҳид Мирқолилов ўз гуруппаси билан биргаликда Н. В. Гоголнинг «Уйланш» комедиясини ўзбек қизиқчилик анъаналари услубида Қўқон театрида саҳналаштирди.

1924 йилда Москвада ўзбек драматургияси гашкал қилинган эди. 1926 йилда бу студияда Н. В. Гоголнинг «Ревизор» («Терговчи») комедияси саҳналаштирилди. Яна шу йили Миршоҳид Мирқолилов раҳбарлигидаги «Намуна» гуруппаси Самарқандда «Уйланш» комедиясини қайтадан саҳнага қўяди. Аммо бу асарларнинг таржимонлари номаълум бўлишларидан ташқари, улар ҳеч қаерда чоп этилмаган. Шунинг учун ҳам бундай таржималарнинг нусхалари сақланмаган. Н. В. Гоголнинг Россия чиновникларини шармандаю-шармисор қилган шоҳ асари «Ревизор» (ўзбек тилига «Терговчи» номи билан таржима қилинган) Октябрь инқилоби ғалабасидан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўзбек саҳнасида маҳорат билан ижро этилганлиги ҳақида Т. Н. Қориниёзов ўз китобида қизиқ фактларни келтирган эди. Рус ёзувчисининг драмаларига бўлган қизиқиш тобора орта бориб, 1926—1927 йилларда унинг «Уйланш» асари қайтадан ўзбек тилига таржима қилиниб, саҳнага қўйилди ҳамда кенг томошабинлар ўртасида шухрат қозонди.

1925 йилда Н. В. Гоголнинг «Украин кечаси» асарида парчалар ўзбек тилига номаълум таржимон томонидан таржима қилиниб, «Маориф ва ўқитғучи» журналинда чоп қилинди. Н. В. Гоголь ижодидан қилинган бу таржималар ўша давр ўзбек ўқувчисини рус ҳаёти

ва унинг урф-одатлари билан таништиришда жуда катта роль ўйнади¹⁷.

И. С. Тургенев асарлари ўзбек тилида

И. С. Тургенев ижодига бўлган қизиқиш Туркистонда XIX асрнинг 80-йиллариданоқ бошланган бўлиб, унинг ҳаётига, адабий фаолиятига онд материаллар «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларидан ўрин олган эди. Лекин Тургеневнинг адабий меросига бўлган ҳақиқий қизиқиш асосан Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг бошланди. 20-йилларнинг бошларидаёқ улкан сўз санъаткори, табиат пейзажининг моҳир устаси ҳисобланган И. С. Тургеневнинг «Бўсаға», «Тилачи» номли қофияли проза асарлари ўзбек тилига таржима қилина бошлади¹⁸.

Шоир ва таржимон Маҳмуд Субойнинг И. С. Тургеневнинг «Бўсаға» ва «Тилачи» асарларини таржима қилишдан аввал рус адибининг адабий фаолияти билан танишиб чиққанлиги, у яшаган давр ва муҳитни ўрганганлиги бу асарларнинг таржимасида ҳам акс этди. Ҳар икки асарнинг таржимасида М. Субойнинг ютуғи шундаки, у рус ёзувчиси томонидан сўзлаётганини жуда яхши ҳис этиб, таржимада тилининг раволигига, услубнинг гўзаллигига, мантиқнинг тиралигига, ифоданинг тушунарли ва силлиқ ҳамда табиийлигига эриша олган.

1929 йилда И. С. Тургеневнинг «Петр Петрович Каратаев» асари «Чўри қиз»¹ номи билан ўзбекчалаштирилиб алоҳида китобча шаклида нашр эттирилди. Асарни «Чўри қиз» номи билан ўзгартириб таржима қилишининг бу даврда туб сабаблари ҳам бор эди.

20-йиллардаёқ ўзбек хотин-қизларини эркаклар билан тенг ҳуқуқлиги, илм олишга ҳақли эканликлари алоҳида таъкидланаётган эди. Шунинг учун ҳам таржимон Чўлпон бу асарнинг таржимасида асосий урғун П. П. Каратаевга эмас, балки чўри қиз — Матруна тақдирига қаратган. Чўри қиз қисмати билан боғлиқ воқеалар тугаши билан асарнинг таржимаси ҳам тугайди. Бу таржима ўзининг раволиги, мақол ва маталларнинг, фразеологик ибораларнинг ўз ўрнида ишлатилганлиги билан бошқа таржималардан ажралиб туради. Таржимон «Чўри қиз» асари қаҳрамонлари

¹⁷ Бадний таржиманинг актуал масалалари, 1977, 73-бет.

¹⁸ Тургенев И. С. Бўсаға. Тилачи (М. Субой таржимаси).—«Маориф ва ўқитғучи» (журн.), 1925 йил, 11—12-сонлар.

тилининг халқчиллигига ҳам алоҳида аҳамият берган. Масалан, асарнинг бош қаҳрамони Петр Каратаевнинг ўз севгилиси Матрунани помешчик хотиндан қандай қилиб сотиб олиб озод қилишини ўйлаб туриб кўнглига келтирган фикрлари моҳирлик билан таржима қилинган. Помешчик аёл Мария Ильиничнанинг қариндоши Катерина Карпевнанинг киборларга хос сўзлашув услуби ҳам ўзбекчада жуда ўринли берилган:

Асл нусхада
«Вот вздумали чем удивить: нужны нам очень ваши денги...»¹⁹

Ўзбекча таржимасида
«Хўп бизни қизиқтирадурғон нарсаларни топибсизми? Сизнинг пулларингизга жуда зор қолган эканмиз-да»²⁰

Бу мисолларнинг ўзиданоқ кўриниб турибдики, таржимон «ҳижжалаб» таржима қилмаган, балки асарга ижодий ёндошиб, унинг туб моҳиятини тушуниб, оригиналга мос таржима яратишга ҳаракат қилган. Лекин асарни ўқиганда шу нарсая маълум бўладики, Чўлпон «Чўри қиз»ни асл нусхасига инсбатан бир оз соддалаштириб таржима қилган. Бу ҳақда таржимоннинг ўзи қуйидагиларни ёзган:

«...мулкдорнинг иккала кампир билан суҳбати, русчасида нашр санъатидаги «повествование» йўлининг эски, ўз замондаги шакли билан ёзилган. Уни ўша шаклда таржима қилиш ҳам оғир ҳамда ҳозирги ўқувчи ёшларга вазминлик қилгани учун мажбурият орқасида янги шакл билан енгиллаштириб таржима қилдим. Таржимачи»²¹.

Чўлпон «Чўри қиз»нинг таржимасида оригиналда тасвирланган давр, шароит ва персонажларнинг хусусиятларини ҳисобга олиб И. С. Тургенев услубини, асарнинг бадииятини сақлашга эриша олган. Мутаржим «Чўри қиз»нинг таржимасида ҳам ҳикоянинг асосий ғоявий мазмунини, образларнинг индивидуал хусусиятини, давр колоритини тўғри акс эттириб, рус ёзувчисининг ўзига хос нафис бадиий услубини моҳирона қайта тиклай олган.

¹⁹ Тургенев И. С. Собр. соч. в 12-томах, том I. М., 1949, с. 191.

²⁰ Тургенев И. С. Чўри қиз (Крепостная). Самарқанд — Тошкент, 1929, 11-бет.

²¹ Ўша асар, 15-бет.

Ўзбек халқи Лев Толстой асарлари билан Улуғ Октябр инқилобидан анча аввал таниш эди. Лекин 20-йиллардан бу улуғ ёзувчининг адабий меросини ўрганиш ва ўзбек тилига таржима қилиш бутунлай янги методда бошланиб ривожланди. Айниқса, 1928 йилда Ўзбекистонда Л. Н. Толстойнинг туғилганига 100 йил тўлишини нишонлаш учун тайёргарликлар бошланиб кетди. Ўзбек вақтли матбуоти саҳифаларида Л. Толстойнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган бир қатор мақолалар, асарларидан таржималар чоп этилди. «Ёр юзи» журнали 1928 йилда Л. Толстойнинг «Франсуаза» номли ҳикоясининг ўзбек тилига қилинган таржимасини нашр этди. 20-йиллар ўзбек совет адабиётининг пешқадам вакилларида бири Аъзам Айюб ўзининг «Толстой кунда бир тилак» номли мақоласида ўзбек халқининг улуғ мутафаккир Толстойга ҳамда прогрессив рус адабиёти намояндаларига бўлган ҳурматини кўрсатиш билан бирга уларнинг ҳаётбахш асарларини ўз она тилимизга таржима қилиш зарурлигини ҳам алоҳида таъкидлайди:

«Толстойнинг юз йиллик юбилейи муносабати билан бизнинг ўртага ташлайдирғон бир тилагимиз шуки, рус классикларидан, ҳозирги инқилобий адабиётдан таржима қилиб, мутолаачиларнинг қақраган назарига қўяйлик»²².

Аъзам Айюб каби танқидчиларнинг кенг китобхонлар номидан илгари сурган фикрлари адабий ҳаётга ижобий таъсир қилди. 1929 йилда Л. Н. Толстойнинг «Уч дарвеш»²³ ҳикояси ўзбек тилига таржима қилиниб, «Аланга» журнали саҳифаларида чоп этилди. Таржимони кўрсатилмаган бу асар ўзбекчага бирмунча раво таржима қилинган.

Яна 1929 йилда улуғ рус ёзувчисининг «Кавказ асири» асири Санжар Сиддиқ ва Малик Раҳмонлар томонидан ўзбекчаштирилиб, янги лотин алифбесида нашр этилди²⁴. Лекин булар ичида Санжар Сиддиқ қаламига мансуб бўлган таржима оригиналга мутаносиб-

²² Аъзам Айюб. Толстой кунда бир тилак.—«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928 йил, 13 сентябрь.

²³ Толстой Л. Н. Уч дарвеш.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 11-сон.

²⁴ Толстой Л. Н. Кавказ асири (С. Сиддиқ таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1929; Толстой Л. Н. Кавказ асири (Малик Раҳмон таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1929.

лиги, Толстой услубини ўзида тўла сақлаганлиги билан диққатга моликдир. Чунки С. Сиддиқ «Кавказ асири»нинг таржимасида ўзбекча сўзларни жуда тўғри ва ўринли танлаб асл нусхага монанд таржима яратган ҳамда Л. Толстой қаламга олган давр руҳини, колоритини аниқ беришга эришган. Л. Н. Толстойнинг С. Сиддиқ томонидан ўзбекчалаштирилган «Кавказ асири» асарини 20-йилларнинг иккинчи ярмидаги энг мукамал бадний таржима асарлар жумласидан саналади. Бу асарнинг таржимаси С. Сиддиқнинг рус тилини яхши билган моҳир таржимон эканлигидан далолат беради.

С. Сиддиқ асар муаллифи ижодини, у қаламга олган давр ва муҳитни ҳамда энг асосийси тасвирланаётган халқнинг урф-одатлари, ҳаётлари билан яқиндан танишмай китобхонга манзур баркамол таржима яратиш мумкин эмаслигини жуда яхши тушунганлиги учун ҳам «Кавказ асири» асарини таржима қилишдан аввал Л. Н. Толстой ижоди, унинг даври, муҳити, рус ва кавказ халқларининг урф-одати, ҳаёти билан танишиб чиққан.

1929 йилда Л. Н. Толстойнинг «Базмдан кейин»²⁵ («После бала») номли ҳикояси ҳам номаълум таржимон томонидан ўзбекчалаштирилиб алоҳида китобча ҳолида чоп этилди. Бу таржимани оригинал билан муқояса қилинганда шу нарса маълум бўлдики, таржимон асл нусханинг туб моҳиятини тўлиқ тушуниб етмаган, натижада ҳикоя ўзбек тилига муваффақиятли ўгирилмаган. Ваҳоланки, «Базмдан кейин» ҳикояси Л. Н. Толстойнинг ўзига хос гуманистик фалсафасини бадний услубда акс эттирган асар бўлиб, инсоннинг мураккаб психологиясини, унинг яхшилик ва ёмонликка бўлган қарашларини ифодалаган.

Иван Васильевич губерна бошлиғининг уйига базмга борган вақтида унинг хушфезъл хотини кутиб олишини Л. Н. Толстой шундай тасвирлайди:

«Принимала такая же добродушная, как и он, жена его в бархатном пюсовом платье, в брильянтовой фероньке на голове и с открытыми старыми, пухлыми, белыми плечами и грудью, как портреты Елизаветы Петровны»²⁶.

Ўзбекча таржимасида эса унинг акси чиққан:

«У ўзинча меҳмон қабул этган пайтида, фақат ўзи-

²⁵ Толстой Л. Н. Базмдан кейин. Самарқанд — Тошкент, 1929.

²⁶ Толстой Л. Н. После бала. Москва — Ленинград, 1928, с. 6.

гина эмас, балки бахмал кўйлак кийиб, брильянт узук тақиб, кетига пўстин ташланган Елизавета Петровнадек такаббур хотини билан бирга қаршилар эди»²⁷. Чоғиштирилган бу мисолнинг ўзиданоқ таржима асл нусханинг ҳатто мазмунини ҳам акс эттира олмаганлиги маълум бўлади.

20-йилларнинг охирига келиб «Рус революциясининг кўзгуси» (В. И. Ленин) ҳисобланган Л. Н. Толстойнинг ижодига бўлган қизиқиш янада орта бориб, унинг романларидан намуналар ҳам ўзбекчалаштирила бошлади. Маҳмуд Субой 1928 йилда Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш» романидан каттагина парчани ўзбек тилига таржима қилиб «Ҳожа ва инқилобий ҳаракат»²⁸ номи билан вақтли матбуотда чоп эттирди. Ўзбек тилига ўғирилган бу намунанинг ўзинёқ Л. Н. Толстойнинг йирик асарларини (романларини) ўзбек тилига таржима қилиш бошланганлигидан далолат беради.

А. П. Чехов асарлари ўзбек тилида

Рус адабиётининг машҳур адибларидан саналган А. П. Чехов ижоди билан ўзбек халқи асосан Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг таниша бошлади. 20-йилларнинг бошларидаёқ Ўзбекистонда А. П. Чехов адабий меросига қизиқиш бошланган бўлса ҳам баъзи бир ўзбек зиёлилари унинг асарларини она тилимизга таржима қилинишига ҳар қандай йўллар билан қарши чиқдилар. Масалан, ўша йилларда шоир сифатида ўзбек совет адабиётига кириб келган Олтой (Б. Қорнев) А. П. Чеховнинг асарларида «худо», «руҳ» деган иборалар бор. Булар биз пролетарларнинг мафкурасига мутлақо тўғри келмайди, деган бемаъни далилларни келтириб, унинг ҳикоя ва новеллаларини ўзбек тилига таржима этилишига монелик қилди²⁹. Лекин улуғ рус ёзувчиси асарларининг оламшумул аҳамиятини, тарбиявий ролини жуда тўғри тушунган ўзбек таржимонадибларидан Ҳамид Олимжон («Учқун» таҳаллуси билан), Боту. С. Валиев, Рашид Абдулла, Сайид Азим кабилар унинг ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилиб, вақтли матбуот саҳифаларида ва алоҳида китоб-

²⁷ Толстой Л. Н. Базмдан кейин, 7-бет.

²⁸ Толстой Л. Н. Ҳожа ва инқилобий ҳаракат («Воскресение» романидан. Субой таржимаси).—«Аланга» журнали, 1928 йил, 9-сон.

²⁹ Икромов А. Ўзбекистонда маданий қурилишнинг асосий масалалари. Тошкент, 1932, 31, 33-бетлар.

чалар ҳолида нашр этириб, ўзбек халқини Чехов асарлари билан таништира бошладилар.

А. П. Чеховнинг ўзбек тилига илк бор таржима қилинган «Хамелеон» ҳикоясини Сайидғани Валиев «Буқаламун» номи билан ўзбекчалаштирган эди³⁰. С. Валиев томонидан қилинган бу таржима оригиналнинг тўла мазмунини ўзида акс эттира олган. С. Валиевнинг бу таржимаси асарнинг асл нухасига монандлиги А. П. Чеховнинг фикри, унинг қаҳрамонларининг ўзига хос гапириш манераси, халқ ибораларидан унумли фойдаланиши жиҳатидан устун туради. Асарнинг таржимасида ҳам «Буқаламун»даги образлар ўзларининг Чехов яратган характерларини аниқ ва тўлиқ сақлаганлар. Сайидғани Валиев яна бу таржимасида Чехов қаҳрамонларининг реалистик стуклиги ва бадний баркамоллигини моҳирлик билан тиклай олган. Таржимон ҳикоя қаҳрамонларини уларни ўраб турган муҳит билан боғлиқ ҳолда ўзбекчалаштиргани учун ҳам бу таржима ҳозир ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

1929 йилда ўзбек таржимони Йўқсил Шарипов А. П. Чеховнинг «Бебош бола»³¹ ҳикоясини ўзбекчалаштириб чоп эттирди. Яна шу йили Ҳамид Олимжон бу адабнинг «Гул қизи»³² ҳикоясини ўзбекчалаштириб «Учқун» таҳаллуси билан «Аланга» журнали саҳифасида нашр эттирди. 1929 йилда А. П. Чеховнинг «Шодлик»³³ ҳикояси Рашид Абдулла таржимасида, «Қайғу»³⁴ асари Сайид Азим таржимасида вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилди. 20-йилларнинг охирларига келиб А. П. Чеховнинг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари алоҳида китобчалар шаклида ҳам нашр этила бошлади. Масалан, 1929 йилда А. П. Чеховнинг Боту томонидан ўзбекчалаштирилган «Ваня»³⁵ («Ванька») асари шулар жумласидандир.

Бу таржималарининг ҳаммаси А. П. Чехов адабий мероси билан ўзбек китобхонларини яқиндан таништиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

³⁰ Чехов А. П. Буқаламун.—«Ер юзи» журнали, 1926 йил, 12-сон.

³¹ Чехов А. П. Бебош бола.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 4-сон.

³² Чехов А. П. Гул қиз.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 5-сон.

³³ Чехов А. П. Шодлик.—«Аланга» журнали, 1929, 6—7-сонлар.

³⁴ Чехов А. П. Қайғу.—«Аланга» журнали, 1929, 8—9-сонлар.

³⁵ Чехов А. П. Ваня. Тошкент—Самарқанд, 1929.

М. Горький асарлари ўзбек тилида

Буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горький асарлари ҳам 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошлади. 1926 йилда Ойбек М. Горькийнинг машҳур инқилобий руҳ билан суғорилган «Лочин қўшиғи» асарини ўзбек тилига биринчи марта моҳирона таржима қилиб «Ер юзи»³⁶ журнали саҳифаларида эълон қилди. Ойбек «Лочин қўшиғи» асарини сўзма-сўз эмас, балки ижодий ёндошиб ўзбек тилига ўгиришга ҳаракат қилган. Натижада таржимон М. Горький асарига инқилобий руҳ ва кўтаринки пафосни, унинг ғоявий мазмунини ўзбекча вариантыда ҳам тўлиқ акс эттира олган. 1927 йилда Баҳром Ҳайдарий «Б. Ҳ.» имзоси билан социалистик реализм асосчисининг «Хон ва Хонзода»³⁷ асарини, 20-йилларнинг етук таржимонларидан Омон Ёқуб эса «Қизиқликлар»³⁸ ҳикоясини ўзбекчалаштирдилар.

Баҳром Ҳайдарий ва Омон Ёқублар 20-йиллар таржима принципларидан келиб чиқиб, М. Горький асарларини «содалаштириб» таржима қилганликларида, баъзи бир русча фразеологик бирикмаларни таржима қилмай ташлаб кетганликларида кўринади. Лекин бундай камчиликлардан қатъи назар мазкур таржималар М. Горький ижодидан қилинган дастлабки таржималар сифатида таҳсинга сазовордир.

20-йилларнинг II ярмидан бошлаб М. Горький асарлари билан бир қаторда оташин инқилобчи шоир В. В. Маяковскийнинг бир қатор шеърини асарлари, пьесалари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, саҳналаштирилди. 1929 йилда В. Маяковскийнинг «Тахта кана» («Қандала») номли саҳна асари ўзбекчалаштирилиб саҳнага қўйилди.

20-йилларда ўзбек таржимонлари номлари юқорида зикр этилган рус адиблари билан бир қаторда яна рус классик ва совет адабиёти вакиллари И. А. Крилов, А. С. Пушкин, В. Г. Короленко, А. Блок, А. Безменский, Серафимович, Д. Бедный, А. Неверов кабиларнинг ижодий фаолликлари билан ўзбек халқини яқиндан таништиришда ҳам фаоллик кўрсатдилар. Машҳур рус

³⁶ Горький М. Лочин қўшиғи.—«Ер юзи» журнали, 1926 йил, 16-сон.

³⁷ Горький М. Хон ва хонзода.—«Ер юзи» журнали, 1927.

³⁸ Горький М. Қизиқликлар.—«Маориф ва ўқитғучи» журнали, 1927, 7—8-сонлар.

масалчиси И. А. Криловнинг тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бир қатор асарларини 20-йилларнинг етук адабиётшуноси ва таржимони Ғози Юнус ўзбек тилига «Маймун ва кўзойнак»³⁹ номи билан ағдариб чоп эттирди. А. И. Криловнинг бир қатор масаллари Октябрь инқилобидан аввал ҳам турли таржимонлар томонидан ўзбекчалаштирилиб «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон» каби газеталарнинг саҳифаларида берилган эди. Лекин бу масаллар И. А. Крилов асарларининг аниқ таржимаси бўлмай, деярли эркин таржималар эди.

Ғози Юнус И. А. Крилов асарларининг таржимасига масъулият билан ёндошиб, текстларнинг аниқ ва тўлиқ таржималарини беришга интилган. Шу билан бирга И. А. Криловнинг масалчиликдаги ўзига хос услубини ҳам ўзбекча вариантида акс эттира олган. Ғози Юнусовнинг таржималари мана шу томонлари билан қимматлидир.

А. С. Пушкин ижодига бўлган қизиқиш Улуғ Октябрь инқилобидан анча аввал бошланган бўлиб, унинг бир қатор асарлари ўзбекчалаштирилиб «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида чоп этилган бўлишига қарамай, улуғ рус шоирининг адабий меросига бўлган ҳақиқий қизиқиш 20-йилларнинг охирларида бошланди. 1929 йилда А. С. Пушкиннинг «Бекат назоратчиси»⁴⁰ ҳикоясини таржимон Остон ўзбек тилига ағдариб «Маориф ва ўқитғучи» журналинда чоп эттирди. Бу ҳикоя А. С. Пушкиннинг социалистик революциядан кейинги даврда ўзбек тилига таржима қилинган энг дастлабки асари эди.

20-йилларда А. С. Серафимович ва Д. Беднийнинг бир қатор асарларини ўзбек таржимонлари ўз она тилларига ағдардилар. 1927 йилда Серафимовичнинг «Хотин-халаж қишлоғи», 1929 йилда «Музликда» асари, худди шу йили «Ер тагида» ҳикояси ўзбек тилига таржима қилиниб алоҳида-алоҳида китобчалар ҳолида чоп эттирилди⁴¹.

³⁹ Крилов И. А. Маймун ва кўзойнак. Тошкент, 1921 (асар араб алифбосида).

⁴⁰ Пушкин А. С. Бекат назоратчиси. Тошкент, 1931 (китоб лотин шрифтида босилди).

⁴¹ Серафимович А. С. Хотин-халаж қишлоғи (Чўлпон таржимаси). Самарқанд — Тошкент. Ўздавнашр, 1927; Серафимович А. С. Музликда (Чўлпон таржимаси). Самарқанд — Тошкент, Ўздарнашр, 1929; Серафимович А. С. Ер тагида (Боту таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1929.

1928 йилда Д. Беднийнинг «Еш қаҳрамон»⁴² ҳикояси ўзбекчалаштирилди. В. Неверовнинг бевосита Туркистон ҳаёти билан боғлиқ бўлган «Тошкент нон шаҳри» қиссаси ва «Яшамоқ истаيمان» ҳикояси ўзбек тилига ағдарилди⁴³.

20-йилларда яна А. Яковлев, В. Александрова, А. Везняков, С. Похравский, А. Михайлов каби бир қатор рус шоир ва ёзувчиларининг асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, алоҳида-алоҳида китобчалар ҳолида нашр этилиб, вақтли матбуот саҳифаларида узлуксиз босилиб турди. Бу таржималар оригинали билан муқояса қиларли даражада муваффақиятли чиқмаган бўлса ҳам, улар улуғ рус халқи ҳаёти, кундалик турмуши, миллий урф-одатлари, орзу-истаклари билан ўзбек халқини янада кенгроқ таништиришда катта роль ўйнади. Совет Ўзбекистонидан илғор рус адабиётининг ўрганилиши ва пропаганда қилинишида ижобий аҳамият касб этди.

20-йилларда ўзбек таржимонлари рус адабиётидан ўнлаб асарларни таржима қилиш билан бир қаторда СССР халқлари адабиётидан, биринчи навбатда озарбайжон, татар, қozoқ, тожик тилларидан ўзбек тилига таржима қила бошладилар.

1923—1924 йилларда Хуршид, Собир Абдулла, Йўқсил, Ғози Юнус, Ғози Олим каби ўзбек адиблари озарбайжонлик машҳур ҳажвчи шоир Алнакбар Собирнинг жаҳолат ва қоронғуликни, адолатсизлик ва фирибгарликни, ислом ақидаларини ва унинг ҳомийларини аямай танқид қилган реалистик асарларини ўзбек тилига таржима қилиб «Муштум» журналин саҳифаларида чоп эттира бошладилар. Чунки Собирнинг адолатсизликка, жаҳолатга, ислом пешволарига қарши ёзилган ҳажвий шеърлари 20-йиллар Ўзбекистон шаронтида сув ва ҳаводек зарур эди.

20-йилларда ўзбек таржимонлари рус, татар драматургларининг пьесаларини ўзбекчалаштириш билан бирга озарбайжонча саҳна асарларини ҳам ўз тилларига таржима қила бошладилар. Ғози Юнус, Хуршид, Йўқсил, М. Уйғурлар озарбайжон тилидаги «Заволли йигит», «Андализнинг сўнгги кунлари» каби пьесаларни, Наримон Наримоновнинг «Шодмонбек», Ҳусайн Жо-

⁴² Бедний Д. Еш қаҳрамон (Собир таржимаси). Самарқанд—Тошкент, 1928.

⁴³ Неверов А. Тошкент — нон шаҳри (Р. Тоҳирий таржимаси). Самарқанд—Тошкент, 1927; «Яшамоқ истаيمان» (Абдулла таржимаси).—«Аланга» журналин, 1928, 10-сон.

видинг «Иблис», «Шайх Санъон» каби драматик асарларини моҳирлик билан ўзбек тилига таржима қилиб ўзлари саҳналаштирдилар. 1921 йилда Узаир Ҳожибековнинг «Аршин мололон» номли саҳна асари ўзбек тилига таржима қилинди. Бу асар 1921 йилнинг 25 декабрида «Турон» саҳнасида «Тарғибот» группаси томонидан саҳналаштирилди. Бу асар таржимасидаги ютуқ ва камчиликлар ҳақида «Биров» имзолик танқидчи шундай фикр ва мулоҳазалар билдирган эди:

«Озарбайжон атоқли бастакори ва операнависларидан Узаир Ҳожибековнинг 5—6 тилларга таржима этилган машҳур «Аршин мололон» опереттаси ўзбекчага Ғози Юнус томонидан таржима этилиб, 25 декабрда «Турон» саҳнасида «Тарғибот» группаси тарафидан саҳнага қўйилди. Асар ўзбекчага таржима этилган бўлса ҳам... ашулаларнинг ўз ҳавосида ўқилмагани учун, озарбайжонча сўзлар аралаштирувга мажбурият кўрилганлиги учун қўйилиши тамом ўзбекча бўлиб чиқмади. Таржима Ғози Юнусники бўлганлиги учун бу ҳақда бир сўз ёзиб ўлтириш албатта ортиқчадир. Лекин Ғози Юнус шу таржимасида анча маҳорат кўрсатган. Хусусан, озарбайжон шеvasида бўлган баъзи халқ истилоҳлари ўрнига бизнинг халқ сўзларимизни топиб қўйиш(и) жуда яхши бўлиб чиққан»⁴⁴.

Бу тақриздан Ғози Юнус «озарбайжон шеvasида бўлган халқ истилоҳлари ўрнига» ўзбекча муқобилларини жуда ўринли ишлатиб, асарни маҳорат билан ўзбек тилига ағдарганлиги маълум.

Озарбайжон тили, адабиёти ва санъатини мукамал билган Ғози Юнус тинмай таржима соҳасида қалам тебратиб, 1927 йилда озарбайжон адиби И. Ҳақвердиевнинг «Миллатчилар», «Хоннинг семши» каби асарларини ҳам муваффақиятли ўзбекчалаштирди.

Ўзбек адабиётшунос олими, шоир ва драматурги Фитрат улуғ доҳиймиз В. И. Ленин вафот этган йили озарбайжон шоири Наримон Наримоновнинг «Ленин ва Шарқ» асарини ўзбек тилига таржима қилиб Москвадаги СССР халқлари марказий нашриётида чоп эттирди. Яна бу даврда XIX аср Озарбайжон адабий-маданий ҳаётида жуда катта роль ўйнаган маърифатпарвар адиб ва етук файласуф М. Ф. Охундовнинг «Ҳожиқора»⁴⁵ номли беш пардали комедияси 1929 йилда Пўқ-

⁴⁴ «Биров». «Аршин мололон».—«Қизил байроқ» газетаси, 1921 йил, 29 декабрь.

⁴⁵ Охундов М. Ф. Ҳожиқора (Пўқсил таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1929.

сил томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб шу йили саҳналаштирилди.

20-йилларда чоп этилган «Инқилоб», «Ер юзи», «Аланга» каби вақтли матбуот саҳифаларида қозоқ адабиёти вакилларининг асарларидан намуналар ҳам бериб борилди. Қозоқ адабиётининг йирик вакили Абай Қўнанбоевнинг бир қатор асарларининг таржимаси Назир Тўрақуловнинг сўз бошиси ва изоҳлари билан «Инқилоб» журналида нашр этила бошлади.

20-йилларда ўзбек таржимонлари СССР халқлари адабиёти билан бир қаторда жаҳон прогрессив адабиётининг ноёб намуналарини ҳам ўз тилларига таржима қилишга бел боғладилар. 20-йилларнинг бошларидаёқ Ғарбий Европа адабиёти намуналари ўзбек тилига асосан воситачи тил — рус тилидаги нашрлардан таржима қилина бошлади. Жаҳон прогрессив адабиётидан қилинган таржималар Джек Лондон, Анри Барбюс, Мопассан, Джон Рид, А. Куприн, Рабиндранат Тагор, Прем Чанд, Нозим Ҳикмат, Тавфиқ Фикрат, Урхон Сайфий, А. Улвий, Лоҳутий каби ижодкорларнинг фаолиятлари билан ўзбек халқини яқиндан таништиришда асосий восита бўлди.

Жаҳон адабиёти классикларининг баъзи асарлари Улуғ Октябрь инқилобидан илгари ҳам ўзбек тилига таржима қилина бошланган бўлса-да, бу соҳадаги ҳақиқий жонланиш фақат совет даврида бошланди.

20-йилларда Анри Барбюснинг «Қўрқинчли поезд»⁴⁶, «Франс Фердинанд» ҳикоялари, Джон Риднинг «Ер юзини титратган ўн кун»⁴⁷, А. Куприннинг «Ер тагида»⁴⁸ каби асарлари рус тили орқали ўзбек тилига таржима қилинди. Ўзбек адабиётшунос олимни Отажон Ҳошимов 1926 йилда Джек Лондоннинг «Эскимос боласи», «Қиш» ҳикоясини ўз она тилига таржима қилиб алоҳида китобча ҳолида чоп эттирди. Виктор Гюгоннинг «Сехрли сарой» асарини Воҳид Буллаев 1924 йилда француз тилидан ўзбекчага ағдариб Бухорода нашр қилдирди.

1926—1927 йилларда машҳур ҳинд ёзувчиларидан Рабиндранат Тагорнинг «Хайрли қараш»⁴⁹, «Дарё

⁴⁶ Анри Барбюс. Қўрқинчли поезд (ҳикоя).—«Ер юзи» журнали, 1928 йил, 13-сон.

⁴⁷ Анри Барбюс. Франс Фердинанд (ҳикоя).—«Ер юзи» журнали, 1929 йил, 3-сон.

⁴⁸ Джон Рид. Жаҳонни титратган ўн кун. Самарқанд — Тошкент, 1926.

⁴⁹ Рабиндранат Тагор. Хайрли қараш (ҳикоя).—«Ер юзи» журнали, 1926 йил.

бўйидаги зинапояда»⁵⁰ каби ҳикоялари ўзбекчалаштирилди.

20-йиллар ўзбек совет адабиётининг ва ўзбек совет таржима адабиётининг ривожига исёнкор турк шоири Нозим Ҳикмат ижоди ҳам жуда катта таъсир этди.

Нозим Ҳикмат 1927 йилда Москвада Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университетини тамомлаб Бокуга йўлланма олади. Озарбайжондаги социалистик қурилишнинг турли жабҳаларидаги ҳаракатлар суръати, халқ ҳўжалигидаги катта-катта ўзгаришлар шоирни қувонтиради, илҳомлантиради. У 1928 йилда ўзининг Совет Иттифоқидалиги вақтида ёзган шеърларини тўплаб «Гунаши ичанларнинг туркуси» («Қуёшни ичанларнинг қўшиғи») номи билан Бокуда турк тилида нашр эттиради. 38 шеърдан иборат бўлган бу тўпلامнинг асосий лейтмотиви мазлум Шарқ халқларининг қийин аҳволига ачиниш, уларни истибдодга қарши курашга чақириш, Совет Иттифоқидаги бахтли, фаровон турмушдан чексиз мамнун бўлиш, улуғ доҳий В. И. Ленинни мадҳ этишдан иборатдир. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Йўқсил, Миртемир каби ўзбек адиблари Н. Ҳикматнинг бир қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилдилар. Унинг «Қуёшни ичанлар қўшиғи» шеъри биринчи бор Ҳ. Олимжон томонидан ўзбек тилига таржима этилиб, «Аланга» журналида чоп этилди:

Бу бир қўшиқ,
Сопол кўзаларда
Қуёшни ичанлар қўшиғи,
Бу бир қўшиқ,
Бу бир олов чоч ўрими,
Айланадир.
Қонли қизил бир машъала каби ёнадир.
Бақир; оёқлари яланғоч қаҳрамон

Мен ҳам ўрдим...ларининг у ўрминини
Мен ҳам ўнлар-ла, қўшга кетган
Кўприкдан кечдим.

Мен ҳам ичдим
Сопол кўзаларда қуёшни
Мен ҳам куйладим у қўшиқни...⁵¹

Шоир асарларининг ўзбекча таржималарини ўқир эканмиз, Н. Ҳикмат овози мисрама-мисра янграб турганини, услуби айнан берилганини сезамиз.

⁵⁰ Рабиндранат Тагор. Дарё бўйидаги зинапояда.—«Ер юзи» журнали, 1927 йил, 3-сон.

⁵¹ Нозим Ҳикмат. Қуёшни ичанлар қўшиғи.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 11-сон, 14-бет.

Дарҳақиқат, Нозим Ҳикмат шеърлари айниқса Ҳамид Олимжон ва Миртемир таржималарида ўзига хос ажойиб гўзал ва нафосатлиги, оптимистик ва гуманистик руҳ, революцион мазмун, юксак эстетик идеали билан ажралиб туради. Н. Ҳикматнинг ўзбек тилига сарбаст вазнида таржима қилинган асарлари асл нусхасидагидек жарангдор, мусиқий. Шу билан бирга баъзи бир ўзбек таржимонлари унинг асарларини асл нусхасига ҳамоҳанг қиламиз деб жимжимадор, баландпарвоз сўзларни ҳам кўпроқ ишлатган эдилар. Масалан, Н. Ҳикматнинг «Нефтнинг жавоби»⁵² шеърини Йўқсил томонидан ўзбекчалаштирилган вариантыда шундай ҳолни учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам Н. Ҳикмат ўз шеърларининг ўзбекчага ағдарилган вариантларидаги хатолик ва айрим жимжимадорлик, баландпарвозликлар ҳақида хафа бўлиб айтган эди:

«Мумкинмасми шеърни аслидай таржима қилиш. Менга бировнинг ҳеч қандай жимжимадор нағмаю оҳанги керак эмас. Унда ўз фикрим айнан берилган бўлсин. Менга шу керак»⁵³.

Ҳамид Олимжон, Миртемир, М. Шайхзода ва Ғафур Ғуломларга ҳам Н. Ҳикматнинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилишларида уларнинг «шеър ёзиш заковатлари ҳам», таржимонлик маҳоратлари ҳам, ҳамда турк шоирига бўлган самимий ҳурматлари ҳам қўл келган эди. Натижада Нозим Ҳикмат шеърларининг ўзбекча ажойиб таржималари вужудга келди.

Яна бу даврда прогрессив турк адибларидан Урхон Сайфийнинг «Соз шоири», Тавфиқ Фикратнинг «Шеърлар», А. Улавийнинг «Қор», эрон шоири А. Лоҳутийнинг «Кремль» каби асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб нашр эттирилди.

20-йилларда бадний асарлар билан бир қаторда илмий мақолалар⁵⁴, публицистик очерклар, фельетонлар ҳам рус тилидан ўзбекчага таржима қилиниб вақтли матбуотимиз саҳифаларида чоп этила бошланди. Айниқса, рус классик ва совет адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган илмий мақо-

⁵² Н. Ҳикмат. Нефтнинг жавоби.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 11-сон.

⁵³ Симонов К. Разговор с товарищами. М., 1973, с. 82.

⁵⁴ Кубиков. Русиянинг буюк адиблари.—«Маориф ва ўқитгучи» журнали, 1926 йил, 3-сон; Рафили М. Ғарб адабиёти тадқиқлари.—«Маориф ва ўқитгучи», журнали, 1923 йил, 3—4-сонлар; Сайидгани Валиев. Пушкин.—«Ер юзи» журналы, 1927 йил, 20-сон; М. Ҳасан. Максим Горький бобойни бир таклифи муносабати билан.—«Қизил Ўзбекистон», 1928 йил, 16 июль ва бошқалар.

лаларнинг ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилиши ҳам 20-йиллар ўзбек совет таржима адабиётининг ривожланишидаги асосий омиллардан бири бўлди.

20-йиллардаги таржималарда албатта жуда катта ижодий камчиликлар бор эдики, улар ҳозирги таржималаримизда деярли учрамайди. Чунки Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги дастлабки йилларда ҳали ўзбек таржима адабиётига онд қўлланмалар, адабиётлар, ҳатто мақолалар ҳам йўқ эди. Ҳали ўзбек таржима назариясига қўл урилмаган, унинг метод ва принциплари ишлаб чиқилмаган эди. 20-йилларда «содда», «тушунарли» таржима қилинган асарлар яхши асарлар ҳисобланган. Шунинг учун ҳам асарларни рус тилидан ўзбекчага ағдараётган таржимонлар уларни ниҳоятда содда ва тушунарли бўлиши учун астойдил ҳаракат қилганлар. Бу давр таржима асарларининг ҳажми ҳам кўпинча унча катта бўлмай, кичик-кичик ҳикоялар ва шеърлардан иборат бўлиб, асл нусхадан катта фарқ қилар эди. Таржимонлар таржима давомида рус тилидаги қийин текстларни тушириб қолдириб ўзбек ўқувчисига тушунарли бўлиши учун баъзи жумлаларни ўзларидан ҳам қўшар эдилар. Шунинг учун ҳам бу таржималар баъзан асл нусханинг тўлиқ аксини беролмас эди.

Баъзан 20-йилларда рус тилидаги асарлар ўзбекчага сўзма-сўз таржима қилинар, натижада текстнинг маъноси бутунлай ўзгариб кетиш ҳоллари ҳам юз берар эди. А. Неверовнинг «Шамол истайман»⁵⁵ ҳикоясининг Ғ. Абдулла томонидан ўзбек тилига қилинган таржимасида, В. Бианкининг болалар учун ёзилган «Қимнинг тумшуғи яхши»⁵⁶ ҳикоясининг Ш. Сулаймон томонидан ўзбекчалаштирилган вариантларида, Ф. Дюшеннинг «Ташима»⁵⁷ асарининг Зариф Баширий томонидан ўзбекчага ағдарилган нусхаларида шундай ҳолни кузатиш мумкин.

20-йиллардаги бу таржималарнинг кўпчилигига хос бўлган яна бир камчилик — миллий колоритли сўзларга аҳамият бермаслик эди. Уларнинг кўпчилиги ўз таржималарида адекват таржимадан фойдаланмаганлар. Улар асарларни ўзбек тилига ағдараётганда диалектизмларга умуман аҳамият бермаганлар. Таржимон-

⁵⁵ Неверов А. Яшамоқ истайман.—«Аланга» журнали, 1929 йил, 10-сон.

⁵⁶ Бианки В. Қимнинг тумшуғи яхши. Самарқанд — Тошкент, 1928.

лар диалектизмларни таржима қилиш ниҳоятда қийин ва масъулиятли санъат бўлганлиги учун уларни ўзбек адабий сўзлари билан алмаштирганлар, баъзан таржимоннинг ўзи мансуб бўлган шева хусусиятлари ҳам ўтиб кетаверган.

Шундай қилиб, ўзбек совет таржима адабиёти ўзбек совет адабиёти билан мустақкам алоқада ўсиб шаклланди. Ҳатто баъзи вақтларда таржима адабиёти етакчилик родини ўтади (айниқса, драматургия соҳасида). Ҳали проза жанри тўлиқ шаклланмаган, вояга етмаган бир даврда ўзбек таржима адабиётининг роли жуда катта бўлди.

Ўзбек адиблари рус ва жаҳон адабиётидан таржима қилиш давомида ўзлари ҳам янги реалистик проза, драматургия, новелла ёзиш сирларини ўргана бошладилар. Натижада ўзбек совет таржима адабиётининг туғилиш ва шаклланиш жараёнида ўзбек адабиётида ҳам Европа типдаги реалистик проза намуналари, драматик асарлар пайдо бўла бошладди.

20-йилларда ўзбек совет таржимашунослигида ўзбекчага ағдарилаётган асарларга янгича муносабат, марксистик таълимот асосида янгича таржима қилиш принциплари шакллана бошлади. Шу 10 йил давомида жуда кўплаб таржима асарларининг вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилиши, алоҳида китоблар шаклида нашр этилгани ўзбек совет таржима адабиётининг тез суръатлар билан ривожланаётганлигидан далолат берди. 20-йилларда рус тили ва бу тил воситасида жаҳон прогрессив адабиётининг ноёб намуналаридан ўзбек тилига қилинган таржималар ҳақида фикр юритганда, улар учун энг характерли бўлган хусусият — изланишлар эканлиги, ҳали қандайдир мутлақ, аниқ якунлар тўғрисида гапириш эрта бўлганлигини ҳам унутмаслик керак. Шунга қарамасдан бу изланишлар таржима адабиётимизнинг янада аниқ, янада баркамол бўлишида асосий йўл эди. 20-йиллар ўзбек совет таржима адабиёти шу йўлда ишонч билан олға силжиб, 30-йиллар таржима адабиётига мустақкам замин ҳозирлади.

30-ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ТАРЖИМАЧИЛИГИ

Ўзбек совет таржимачилиги 20-йилларда маълум бир ўзига хос йўналишни озми-кўпми шакллантирган бўлса, 30-йиллар адабий жараёнида барқарор ўз ўрнига эга бўлди. Тажрибали кекса таржимонлар қаторида адабиётимизга ёш таржимонлар ҳам кириб келди.

30-йиллар... Ўзбек совет адабиёти учун энг мураккаб, зиддиятли, аини чоғда яратиш нафаси билан йўғрилган бир давр эди. Бу йилларга келиб адабиётимиз прозада ҳам, поэзияда ҳам жуда катта ютуқларни қўлга киритди. Умуман ўзбек адабиёти тарихида социалистик реализм адабиёти даври бошланган эди. Инқилоб туфайли адабиётимизда рўй берган бу тарихий бурилиш, янги йўналиш, янги социалистик реализм методи адабиётимизнинг тезкорлик билан ривожланишига сабаб бўлди.

Маълумки, ҳар бир янгиликнинг ҳаётда қарор топиши, ўз ўрнига, ўз қиёфасига эга бўлиши осонликча рўёбга чиқмайди. Худди шу маънода минг йиллардан бери шаклланиб келган энг яхши анъаналарни ўз ичига қамраб олган янги типдаги адабиёт осонликча шаклланмаган. Адабиёт ҳақида, шу жумладан таржима адабиёти хусусида фикр юритилар экан, адабий жараёни ҳаёт тақозоси, турмуш шарт-шароитлари, қисқаси, давр атмосферасини ҳисобга олмасдан бу масалага ёндашиш мумкин эмас.

Таржима адабиёти Ватан адабиётининг бир қисми, яъни Ватан адабиётига айланган ажралмас хазинадир. 30-йиллар таржимачилигига назар ташлар эканмиз, таржима асарлари ўша давр адабий жараёнини ҳаракатга келтирган асосий кучга айланганлигини кўрамиз. Бу йиллардаги таржимачилик инқилобдан илгариги таржимачиликдан кескин фарқ қилади. Бу ҳол оригинал асарларга мутаржимларнинг муносабатида, ўзига хос принципларида кўзга ташланади. Маълумки, инқилобдан илгари оригинал асосан таржимоннинг ғоявий ниятига

бўйсундирилиб, ижодий бир шаклда ўғириларди. Бу хил таржималар классик таржимачиликнинг асосий принципларидан эди. Худди шу принципларнинг баъзи бир кўринишлари маълум бир даражада 20-йиллар таржимачилигида ҳам акс этган. Мана шу асарларнинг ўзиёқ ўзбек совет таржимачилиги катта ва мураккаб бир йўлни босиб ўтганлигидан дарак беради. 30-йилларга келиб адабиётимизда бўлганидек таржимачиликда ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Илгаригидек «ижодий» ёндашишлар, «ўзидан қўшишлар»га чек қўйилди. Асл нусха қай тарзда яратилган ва қайси халққа мансуб бўлса бунинг ҳаммасини ўз ҳолича сақлаш принципига амал қилина борди.

30-йиллар таржимачилигининг яна бир муҳим характери шундаки, бу йилларда реалистик таржимага асос солинди, таржима илми ва назарий асослари яратила бошланди. Таржиманинг сифати учун кураш асосий масалага айланди. Таржима асарлари хусусида матбуот саҳифаларида қизғин баҳс-мунозаралар бўлиб турди. Ҳам адабиётшунос, ҳам таржимашунос олимлар етишиб чиқа бошлади. Бу жиҳатдан Отажон Ҳошим, Сотти Ҳусайн, Маннон Ройиқ, Зиё Саид, Санжар Сиддиқнинг таржималаримизга бағишланган илмий мақолалар ва китобчаларини эслаш жоиздир¹.

30-йиллар таржимачилигининг кенг кўламда қанот ёзишини ҳаётнинг ўзи тақозо қиларди. Зулм занжирларини бошидан улоқтириб ташлаган, ўзининг озод, эркин меҳнат фаолиятига эришган меҳнаткаш ўзбек халқига, аввало уларнинг ўзлигини англатиш масаласи ёзувчиларимиз олдидаги муҳим вазифалардан эди. Партиямизнинг раҳбарлиги туфайли бу масалага ёзувчиларимиз жиддий киришиб кетди. Худди шу ўринда улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горькийнинг қуйидаги фикрини эслаш ўринлидир: «Иттифоқимизга кирган барча халқларнинг ҳар бир асари Совет Иттифоқининг бошқа ҳамма халқлари тилига таржима этилса идеал иш бўлар эди. Бундай қилинса, биз бир-биримизнинг миллий маданий хусусиятимизни ва ҳар қайсимизнинг ўзимизга хос белгиларимизни билиб олардик. Бу билиш эса, шубҳасиз, ягона социалистик маданият барпо қилиш жараёнини тезлаштирган бўлар эди. Бу маданият ҳамма қабилаларнинг ўзига хос хусусиятларини йўқот-

¹ Биз қайд этган муаллифларнинг таржимачиликка бағишланган илмий ишлари хусусида Ғ. Саломовнинг «Тил ва таржима» китобида батафсил берилган.

маган ҳолда ягона, улуғвор, қудратли ва бутун оламни янгиловчи социалистик маданият бўлади»².

Максим Горькийнинг бу фикри ўша давр учун қай даражада аҳамиятли бўлса ўша давр умумиттифоқ адабий жараённинг моҳиятини ҳам шу даражада очиб беради. Шу жиҳатдан ҳам 30-йиллар таржимачилиги М. Горькийнинг орзулари ниҳоятда ҳаётини эканлигини исботлайди.

30-йилларда М. Горькийнинг «Она» романи, А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов» трагедияси, улуғ рус масалчиси И. А. Кривонининг «Бўри билан қўзичоқ» асарини Чўлпон томонидан ўзбек тилига муваффақиятли ўғирилди. Социалистик реализм адабиётининг пойдевори бўлган «Она» романи адабий ҳаётимизда жуда катта воқеа — инқилобнинг нима учун қилинганлигини ва унинг моҳиятини тўла англаб етиш учун халқимизга бир дастуриламал эди. Шу бир асарнинг ўзиёқ адабиётимизга энди кириб келаётган, ҳали рус тилини унча мукамал билмайдиган ёш ижодкорларга халқимизнинг инқилобий даврларидан ҳикоя қилиш учун қанча-қанча асарлар ёзишига туртки бўлди.

Бу йилларда таржимачилигимиз фақатгина рус адабиёти ва қардош халқлар адабиёти билан чекланиб қолмади. Прогрессив жаҳон адабиётининг энг яхши асарлари рус тили воситасида ўзбек тилига таржима қилина бошланди. Бу ўринда яна Чўлпон таржимасидаги В. Шекспирнинг «Гамлет» трагедиясини эслатиб ўтиш лозим. Бу асар таржимаси бугунги адабиётшунос ва санъатшуносларнинг эътирофига, саҳна асарларининг камол топишида муҳим роль ўйнаган. Истеъдодли олим Ғ. Саломов «Адабий анъана ва бадний таржима»³ китобида бу асар таржимасини батафсил таҳлил қилиб берган. Биз бу хусусда тўхтаб ўтирмаймиз.

30-йиллар таржимачилиги хусусида гап кетганда шунини айтиш мумкинки, таржимачиликда таржима сифати учун кураш қизғин тус олди. Таржимачилик сифати учун курашнинг бу хилдаги қизғин кураш жараёнига айланганининг муҳим бир сабаблари бор эди, албатта.

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, классик таржима анъанасининг янги совет таржима давридаги таржима принциплари билан ҳамоҳанг келмаганида, тўғривоғи, таржимонларимизнинг совет таржима принципларини

² «Правда», 1934 г., 17 декабрь.

³ Саломов Ғ. Адабий анъана ва бадний таржима. Тошкент, 1980.

тўла эгаллай олмаганида эди. Таржимага ижодий ёндашишни ҳар ким ҳар хил тушунган. Бу ҳар хиллик таржимашуносликда қизгин мунозараларга сабаб бўлди. Ижодий таржима қилиш тушунчасини ўз вақтида англай олган таржимашунослар бу чалкашликка барҳам бериш учун курашдилар. Бу жиҳатдан 1937 йилда А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърини романи таржимаси хусусида ёзган Отажон Ҳошимнинг кириш сўзи характерлидир. Таржимашунос Отажон Ҳошим «Евгений Онегин» асарининг таржимасини таҳлил қилар экан, таржимон Ойбекнинг ютуқ ва камчиликларини ҳаққоний кўрсатади. Мунаққиднинг таржимонлар олдига қўйган тил, миллий колорит, асл нусха руҳи, характерларини ақс эттириш каби қатор масалалар буғунги кун учун ҳам муҳим бир долзарб проблемалардандир. Ойбекнинг ижодкор сифатида улуғлиги шундаки, Отажон Ҳошим кўрсатган камчиликларни тўғри қабул қилди ва бу асарни қайта ишлади. Бу шеърини романининг деярли барча сатрларида заҳматкаш таржимон қаламининг нурили излари бор. Худди шу фактнинг ўзи ўша даврда ижод қилган Сотти Ҳусайн, Санжар Сиддиқ каби таржимашуносларнинг мақолалари ҳам таржима сифатининг яхшиланишида муҳим роль ўйнаганидан далелат беради.

Санжар Сиддиқ ўзбек таржимачилиги ўзининг ривожланиш, шаклланиш жараёнининг баракали даврини ўтаётган ана шундай бир пайтда ўзининг бутун куч-ғайрати, билими ва истеъдодини ишга солди. Унинг «Адабий таржима асослари» (1932), «Саҳнада тил» (1935), «Одам тушунмайдиган сўзлар ва осон тилда ёзиш тўғрисида» (1935) каби мақолаларида кўтарилган фикрлар кейинчалик «Адабий таржима санъати» (1936) китобида умумлаштирилиб, таржима назарияси бўйича жиддий бир тадқиқотнинг вужудга келишига ёрдам берди.

Ўзбекистонда таржима назариясига онд тўнғич қўлланма ҳисобланган бу асар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Биз Санжар Сиддиқни ўзбек халқини жаҳон ва рус адабиёти намуналари билан таништиришда катта хизмат қилган таржимон деб билиш билан бирга, таржима назарияси бўйича ўз даврида биринчи жиддий илмий иш яратган таржимашунос олим деб ҳам таниймиз.

«Адабий таржима асослари»нинг асосий қисми «Тилнинг софлиги ва таржимачи», «Таржиманинг соҳалари ва таржимачилик шартлари», «Услуб масалалари»,

«Янглишлар» деб номланган боблардан иборат. Китобнинг характерли жиҳати шундаки, у одатдагидек, «Хулоса» билан тугаб қўя қолмаган. Асарнинг хулоса қисмидан кейин «Қўшимча» сарлавҳали алоҳида бўлими ҳам берилганки, унинг ўзи ҳам «Матбуотимизнинг тилини тозалайлик», «Таржимадаги чатоқлар ва жўғрофия терминлари», «Бир таржима ҳақида» номли қисмлардан иборат. Уларда газета ва журналларда юз бераётган ғаллзликлар, «одам тушунмайдиган жумлалар», мавҳум таржималар, жумладан, 30-йиллар бошида чиқарилган «География атамалари», «17-партия конференцияси савол-жавобларда» номли китобларни таржима қилиш борасида қўйилган жиддий нуқсонлар тўғрисида муфассал сўз юритилган.

С. Сиддиқ шеърни асарлар таржимаси тўғрисида ҳам алоҳида тўхталган. У ёзади: «Шеър таржима қилишда маъно ва мазмунни тўла бериш билан бирга шеърнинг шаклий сифатини ҳам ўтказиш назарда тутилади. Шеърнинг мисраларни, оҳанги, вазни, қофияларининг қайси хилда келиши, шонрининг услуб, яъни бадний хусусияти таржимада акс этиши лозим... Шеър таржимачилиги айрим масала талаб қилади, шеърни таржима қилиш учун шонр бўлиш — шарт бўлмаганда ҳам — зарур.

Шеърни бўлмаган асарларни, чунончи, мақола ва китобларни таржима қилиш вазифасини ўз тилида мақола ёзиб ўрганмаган кишига топшириш бир даражада мумкин, лекин ўз тилида шеър машқ қилмаган кишига шеър таржимасини бериб бўлмайди...» (47—48-бетлар).

Таржимада рўй берадиган янглишларни Санжар Сиддиқ учга бўлади.

Биринчи хил хатолар — биллмсизликдан, тилни яхши билмаслик ҳамда сўзларнинг ўрнига қараб турли маънода келишни англаб етмаслик натижасидир.

Иккинчи хил хатолар — тилдаги синонимлардан, тилнинг луғат бойлигидан хабарсизлик, яъни ҳар бир тилнинг ўзига хос ибораларнинг ички мазмунидан бегоналик натижасида ва ниҳоят:

Учинчи хил хатолар — жумла ва таркибларни ўғирлишдаги лоқайдликдан келиб чиқади.

Таржимоннинг ҳамиша ёдида туриши шарт бўлган, бурчи ҳисобланган яна бир масала, бу таржима қилинаётган асарда автор услубини сақлаш масаласидир. Бу тўғрида Санжар Сиддиқ ўз китобидан алоҳида бир бўлим ажратиб бу бобни «Услуб масалалари» деб номлади.

Услуб — маъноларни кўрсатишнинг йўли ва фикрларни ифода қилишнинг усулидир — деб ёзади муаллиф. Услуб — асарнинг сифати, характери, юзи демакдир. Лекин шуни қатъий эслатиб, ўтиш лозимки, услубни таржимада сақлаш — ҳар тилнинг ўзига хос қоида ва ўзига хос алоҳида хусусиятларини ҳам кўчириш деган гап эмас. Шунингдек таржимоннинг таржималарга ўз тилининг хусусиятларини «ёпиштириш»и, таржима қилинаётган асардаги тасвир ва таърифларни миллийлаштириши ҳам услубни кўчириш дегани эмас, мутлақо. Бироқ «...мутаржимларнинг вазифаси, таржима қилаётган асарларнинг мавзуини яхши билишлари билан бирга ўша асар қайси тилда ёзилган бўлса ўша, тилнинг миллий хусусиятларини ҳам ўзлаштиришдир».

Санжар Сиддиқнинг эстетик қарашларидан, таржима назарияси бобида қолдирган фикрларидан келиб чиқиб, унинг таржимонлар олдига қўйган талаб ва вазифаларини тартиб билан қуйидагича ифодалаш мумкин:

Таржимон аввалам бор тажриба ва малака ҳосил қилган бўлиши, ҳар бир тилнинг ўзига хос алоҳида қоида, хусусиятларига эга эканлиги, шунингдек, таржимачиликнинг ҳам аниқ қоида ва қонунлари борлигини билиши лозим.

Таржимон ўзи таржима қилаётган асар муаллифи услубини сақлаш шарт. Асардаги образ ва персонажларнинг нутқ услуби билан ёзувчининг ўз бадий услубини фарқлай билиши ва ўзи «ҳазм» эта олмаган мавзуларни таржима қилишга уринмаслиги керак.

Таржимон ўзи таржима қилаётган асар муаллифининг ижодий ёрдамчиси бўлиб, у айтилмоқчи бўлган ғоявий мақсадни тўла ва пухта ишлаш орқали ўз тилида яратиши, ўзини муаллиф билан бир қаторда асар учун масъул санаши, таржима — асарнинг бошқа тилдаги тўлиқ нусхаси эканлигини унутмаслиги зарур.

Таржимон сўзга бой бўлиши, ҳар қайси сўзни ўз ўрнида тўғри ва тушуниб ишлата билиши, сўз ва маъно фарқига жиддий эътибор бермоғи, сўзлардан кўра кўпроқ жумлалар билан иш тутмоғи керак. Гапда сўз тартиби, яъни сўзларнинг терилиши тартиби ва сўз тартибининг ҳар тилда ўзига хослик касб этишини яхши билиши лозим.

Кўриниб турибдики, Санжар Сиддиқнинг «Адабий таржима асослари» китоби ўша даврда «таржимонлар учун муҳим иш дастури» бўлгани ҳолда, ҳозирги кунда ҳам таржимонлар учун муҳим қўлланмадир.

30-йиллар таржимачилигининг муҳим фазилатларидан бири уни талантлар билан бойиб умумиттифоқ адабий жараён билан ҳамоҳанглигида кўринади. Бу фазилат айтиқса, ўша йиллари адабиётимизга кириб келган, кейинчалик ўзбек совет адабиётининг асосчиларига айланган ёш қалам соҳибларининг ижодларида ёрқин ўз аксини топди.

Маълумки, ҳар бир ёш ижодкор адабиёт даргоҳига қадам ташлаши ва бу муқаддас даргоҳда муқим қолишида қанчадан-қанча ижодий изланишларни, машаққатли меҳнатларни бошидан кечиради. 30-йилларда Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор каби қатор ардоқли номларнинг адабиётимизда пайдо бўлиши ва бугунги эъзозланган мавқега етиши ана шу даврдаги таржимачилик жараёни билан ҳам боғлангандир. Ғафур Ғуломнинг 30-йиллардаги таржимонлик фаолиятига назар ташланса, турк халқининг буюк фарзанди Нозим Ҳикмат, татар шоири Ходи Тоқташ асарларидан ўзбекчаштириши, улар ижодини ўрганиши, революция куйчиси В. В. Маяковскийнинг қатор минбар шеърларини таржима қилиши, Бертольд Брехтнинг асарларига мурожаат қилиши ўша давр адабий жараёнининг муҳим бир белгисидек кўзга ташланади.

Худди шу даврларда Маяковскийча шеърӣ шаклда шеър ёзиш ҳаётнинг долзарб нафасини ифодалаш учун анча қулайлик туғдирди. Эндигина адабиётимизга кириб келган ёш шоирларнинг кўпчилиги рус шеъриятидаги силлабик шаклга мурожаат қилдилар. Бу хилдаги шеърӣ шаклга мурожаат қилиш Маяковскийнинг таъсири эди, албатта. 30-йилларнинг илк давридаги шеърӣ таржималарни кузатсангиз, бунда мутаржимларнинг асл нусхага ҳарфма-ҳарф ёндашишига мойилликлари борлигини кўрасиз. Ғафур Ғулом ва Шукур Саъдулланинг В. В. Маяковский асарларидан қилган таржималари худди шу тарзда ўзбекчаштирилган. Айтиқса Шукур Саъдулланинг шоир асарларидан қилган таржималарида бу ҳол яққол кўзга ташланади. Таржимашунос М. Расулий бу иккала таржимоннинг қилган таржималарини таҳлил қилар экан, уларнинг ютуқ ва камчиликларини тўғри кўрсатади. Тадқиқотчи Маяковский ижодига қўл урилиши илк тажрибалардан эканлигини қайд қилиб асосий камчиликни шаклга эътиборнинг кучайишида кўради. У ёзади: «Ўзбек поэзиясидаги янгилик шу бўлдики, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва

бошқа шоирлар ритми янгилаш мақсадида Маяковскийга эргашиб ўз шеърларида сатрни бўладиган бўлиб қолдилар. Бироқ Маяковскийга бу жиҳатдан эргашишда натижа айтарлик дуруст чиқавермади. Ўзбек шоирларининг шеърларида сатрларнинг бўлиниши шеър маъносига ҳамisha мувофиқ келавермади. Худди ана шу йўсинда форма томонга берилиб кетиш Гафур Ғуллом томонидан қилинган «Ҳайқириқ»нинг таржимасида намоён бўлди; бунда таржимоннинг шеърини формаси одатдагидан бирмунча бошқача. Биз бу ерда кичик сатрчаларни сатр бўйича кетма-кет тизиб ёриш ўрнига уларнинг қалаштириб ташланганлигини, ўзбекча шеър тузишда сатрдаги бўғинлар сонининг тенг бўлишига риоя қилинмаганлигини, қофияланишнинг уйғунсизлигини кўрамизки, бу таржимада зўр бериб янги шеърини форма излаганлигидан дарак беради»⁵. Таржимашунос М. Расулийнинг бу фикрлари асосан тўғри бўлса ҳам, агар ўша давр нуқтаи назаридан қарасак, бундай ҳолнинг бўлиши табиийдек туюлади. Бундай ҳолни инқилобдан илгариги таржима анъаналаридан ўзларини тортиш каби мойилларининг бир кўриниши бўлса керак, деб қарашга тўғри келади.

М. Расулий келтирган бир парчани кузатайлик:
В. В. Маяковский:

Уважаемые
товарищи потомки.
Роясь
в сегодняшнем
окаменевшем говне,
Наших дней изучая потёмки,
вы
возможно
спросите и обо мне.

Ғ. Ғуллом:

Қадрли ўртоқлар,
келажак бўғинлар —
бу кунги
тошга айланган
б...ларни
қазиб,
Бизнинг кунлар оқшомин
ўрганиб,
балки
Сиз менни ҳам сўрарсиз⁶.

⁵ М. Расулий. Маяковский асарлари ўзбек тилида. Тошкент, 1961, 84-бет.

⁶ Ўша китоб, 80-бет.

Агар биз мутаржимнинг контекстга ёндашиши ва унинг таржима принципини кузатадиган бўлсак, оригиналга жуда яқин таржима қилганини кўрамиз. Ҳижжа-лаб таржима қилишнинг хавфли томони шундаки, у асар мантиғини бермай қўяди. Бу парчада деярли барча сатрлар сўзма-сўз ўгирилган. Кўп ўринларда Маяковскийга хос кўтаришқилик сақланган. Мана шу парчада «Бизнинг кунлар оқшомни ўрганиб» мисраси бор, бу русчада «Наших дней изучая потёмки» тарзида бўлиб, мутаржим потёмки — қоронғулик, номаълумлик ўринларида келиши мумкин бўлган сўзни «оқшом» сўзи билан ифодалайди. «Оқшом» сўзи шеърда ўзининг поэтик ифодасини топмаган. Шеърдаги жаргон «говно» сўзини Фафур Фулом «б...ларни» деб тўғри олган, бироқ шу б...ларга ишора бўлган «потёмкин» сўзига «оқшом» сўзи зид бўлиб келган. Аслида «оқшом» сўзи қоронғулик маъносини берса ҳам Маяковский ифодаламоқчи бўлган мазмунга тўғри келмайди.

М. Расулийнинг фикрича, Шукур Саъдулланинг таржималари оригинал мазмунга умуман яқинлашмайди. Тадқиқотчи уни ҳақли равишда танқид қилиб шундай ёзади: «Ш. Саъдулла таржима қилган бошқа маршларда ҳам, ...маъно бузилишлари тез-тез учраб туради. Уларда Маяковский шеърларининг шакл хусусиятларини сақлаб қолишга интилиб, таржимон ҳам сатрларни кичик сатрларга бўлади, лекин унинг бўлиши керакли интонацияга мос келмайди ва бу таржима ўқилганда маршга асло ўхшамайди»⁷. Биз Шукур Саъдулла таржималаридан мисол келтириб ўтирмай, таржимашунос М. Расулий фикрларини билангина чекланамиз.

30-йилларнинг бошида оташин инқилоб куйчиси Маяковский асарларини ўзбек китобхонининг ўқиши, янги мазмун ва янги шаклдаги поэзия билан таниш-шининг ўзиёқ ижобий ҳодиса эди. Фафур Фуломнинг ҳам, Шукур Саъдулланинг ҳам таржимачиликдаги илк тажрибаларининг қиммати бениҳоя бўлди. Кейинчалик улар таржима сирларини пухта ўрганиб етук таржима асарларини яратдилар.

Бу давр ўзбек совет таржимачилигида илк босқич эди. Бу йиллардаги таржималарнинг қиммати ижодкорларимизнинг илк, дадил ташлаган қадамларининг зарби билан белгиланади. Бу зарб адабиётимизда таржима орқали айниқса поэзияда шаклий ранг-барангликни, тематик жиҳатдан кенгликни вужудга келтирди. Шоир

⁷ Уша китоб, 60-бет.

ва ёзувчиларимиз бундай улуғ санъаткорлар асарларини таржима қилиш билан, аввало ижодкор сифатида ўзлигини, ижод масъулиятини англадилар. Шу жиҳатдан ҳам шеъриятимизда, адабиётимизда сифат ўзгариши рўй бера бошлади. Таржима сифати йилдан йилга яхшилана борди. Бу давр адабиёти интенсив равишда таржима асарлари билан бойиб борса, ҳаётнинг кўтаринки пафосини ифодалайдиган, янги социалистик жамиятнинг афзалликларини кўрсатадиган адиб ва шоирларимизнинг ўзлари яратган асарлари билан бойиди.

Таржима жараёнининг энг қизғин даври 30-йилларнинг иккинчи ярми ҳисобланади. Бу даврга келиб республикамизда саводсизликни тугатиш ишлари аъло даражада яқунланган эди. Социалистик қурилиш кундан-кунга авж оларди. Бундай қизғин меҳнат жабҳаси адабиётимизга ҳам хос эди. Шоир ва адибларимиз ижоднинг сеҳрли тилсимларини оча бориб камолотга эришган сари уларнинг эътиборини улуғ рус классиклари торта борди. Улар ижодига қизиқиш кучайди. Шу жиҳатдан рус поэзиясининг қуёши бўлмиш А. С. Пушкин, рус сиёсий лирикасига асос солган М. Ю. Лермонтов, «шоир бўлмасанг бўлма, лекин гражданин бўл» деб хитоб қилган А. Н. Некрасов, «Инқилобнинг кўзгуси» деб ном олган Л. Н. Толстой асарларига 30-йилларда кўпроқ мурожаат қилиниши бежиз эмас.

Бу ўринда яна шунини қайд қилиш керакки, инқилобий бурилиш даврларида адабиётнинг оғир карвонига насрдан кўра назм етакчилиқ қиларди. Кундалиқ ҳаётни тез суръатлар билан акс этдириш, инсон кайфияти, руҳига таъсир этишда поэзия қўл келади. Ана шу давр тақозоси туфайли 30-йиллар адабиётимизда поэзия олдинги сафда эди, кўплаб шеърӣ асарлар ҳам таржима қилинарди. Бу дегани прозага эътибор кам бўлган дегани эмас, албатта. Насрда ҳам ижодкорларимиз жуда катта ютуқларини қўлга киритиш билан ғоят кўп насрий асарларини таржима қилдилар. Умуман, адабий фронтнинг ҳар иккала жабҳасида ҳам яратиш ишқини қизғин тус олган эди.

Эндиликда А. С. Пушкин ижодининг адабиётимизда тутган ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта. Истеъдодли шоир ва моҳир таржимон Абдулла Орипов Пушкин ижодининг ўзбек совет адабиёти тараққиётида қандай роль ўйнаганини қуйидагича изоҳлайди: «Бугунги кунда адабиётнинг эстетик маданияти юксак. Шунга кўра ижодкорнинг ўтмиш адабиёти тажрибаларига муносабати ҳам йигирма ва ўттизинчи йиллардаги муносабат-

лардан фарқ қилади. Бугун, масалан, ўзбек шеърини Пушкиндан фақат поэтик маҳоратнигинга ўрганиб қолмай, балки унинг ижодидаги чуқур, гоёвий эстетик принциплардан ҳам илҳомланди. Чунончи, менинг адабиётдаги тенгқурларим ва жумладан, менинг ўзим улуғ шоирнинг воқелик билан фаол, ҳамнафас яшаб, даврнинг муҳим, долзарб масалаларини дадил кўтаришидан, адабиётни виждон овозига айлантиришидан, оташин гражданлик жасоратидан, шубҳасиз, чуқур таъсирланганмиз»⁸. Абдулла Ориповнинг Пушкин ижодига нисбатан айтган бу фикрлари ниҳоятда тўғри топиб айтилгандир.

Атоқли шоиримиз Ҳамид Олимжон «А. С. Пушкиндан шеър таржима қилган қаламкашни ижод қилмади деб бўлмайди», деганида минг чандон ҳақ эди. Бу фикрлардан кўринадики, 30-йилларда таржима иши умумхалқ ишига айланган. Адабиётимизнинг бу фронтдаги жанговор қаламкашлар бадний асарлар таржимасига умумхалқ иши нуқтаи назардан қараган ва шунга амал қилганлар. Айниқса, Партияимизнинг 1932 йил 23 апрелда «Адабий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги тарихий қарори таржимачилигимизнинг келажаги хусусидаги ғамхўрликларининг ёрқин намунаси эди. Бу қарордан кейин иттифоқимиздаги барча ёзувчи ташкилотларини бирлаштирувчи умумиттифоқ ёзувчилар союзи ташкил қилинди. Республикаимизда ҳам барча ёзувчиларимизни бирлаштирган Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи ташкил топди. Умуман республикаимизда ёзувчилар союзининг ташкил топиши буюк бир ҳодиса эди. 1934 йил 7—11 мартда Тошкентда Ўзбекистон ёзувчиларининг биринчи республика съезди бўлиб ўтди. Шу съездда ўзбек ёзувчиларининг келажакдаги вазифалари белгилаб берилди. Худди шу йиллари республикаимизда коллективлаштириш тугаб халқимиз иккинчи беш йиллик плани бажариш учун бор иштиёқ билан меҳнат вахтасида жонбозлик кўрсатаётган, оғир ва енгил саноат кенг қулоч ёзиб камол топаётган бир давр эди. Қисқаси, бу давр республикаимиз социализмининг порлоқ йўлига чиқиб, тараққиёт сари шахдам қадамлар билан олға бораётган бир палла бўлиб, турмуш тарзи ҳар жиҳатдан тез суръатлар билан шаклланиб, ҳаётнинг ҳамма жабҳасида совет кишилари қайноқ ижодкорлик руҳи билан нафас оларди. Давр

⁸ Совет Ўзбекистони, 1978 йил 5 июнь.

талаблари ижодкорлар олдига муҳим масалаларни келтириб чиқариши табиий бир ҳол.

1932 йилги Партиямизнинг тарихий қароридан кейин адабиётимизда тубдан ўзгариш пайдо бўлди. Айниқса, умумиттифоқ ёзувчилар союзининг биринчи съездида ва бу съездда ёзувчиларимиз зиммасига юкланган вазифалар улардан коммунистик этиқод билан ишлашни тақозо этарди.

Бу йилларда ўзбек совет ёзувчилари социалистик турмуш тарзини акс эттирган ўлмас асарлар яратиш билан бирга таржима асарлари билан ҳам Ватан адабиётини бойиштиришга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Фикримизнинг далили учун ўша йиллар таржима қилинган баъзи бир муҳим асарлар номини қайд қилиб ўтамиз. 1930 йилда А. С. Пушкиннинг «Дубровский» повести Исмоил Обид таржимасида босилиб чиқди. 1931 йилдан бошлаб М. Горькийнинг асарлари бирин-кетин таржима этилиб нашр қилина бошлади: «9 январь», «Чақмоқли иш» («Дело с застежками» — таржимони номаълум), «Мен ёзишни қандай ўргандим» (Ғ. Абдулла таржимаси), «Лочин қуши қўшиғи» (Насрулло таржимаси) асарлари ана шулар жумласидандир.

1931 йилдан бошлаб таржимачилик ишига янги кучлар келиб қўшилди. Ҳ. Олимжон М. Лермонтовнинг «Бела», Иззат Султонов Лукашиннинг «Кичик ҳикоялар»ини, Малик Раҳмон Чеховнинг «Унтер Пришибеев» асарларини таржима қилдилар. Маннон Ройиқ бадний таржима устида жуда унумли иш олиб борди. У М. Горькийнинг «Болалик» (1931), Ляшковнинг «Емирилиш» (1931), Шолоховнинг «Очилган қўриқ» (1932) асарларини таржима қилган.

Бу йилларда иттифоқимизда ўша давр талабига жавоб берадиган кўплаб совет ёзувчиларининг асарлари яратилди. Бу хил асарлар ҳам таржимонларимизнинг эътиборидан четда қолмади. Худди шу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳор Серафимовичнинг «Темир оқим», М. Горькийнинг «Менинг университетларим», М. Шатиняннинг «Гидроцентральный» асарларини таржима қилиши таржимонликдаги катта жасорат эди. Асарлардан бери халқимиз онгига сингиб кетган динга қарши курашда Мирзакалон Исмоилийнинг Войничнинг «Сўна» асарини таржима қилиши мутаржимнинг ижодкорлик бурчинини англаб иш кўрганлигидан дарак беради. Мирзакалон Исмоилий худди шу йилларда Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш», Новиков-Прибойнинг «Пулима»,

М. Горькийнинг «Коновалов» асарларини эҳтирос билан таржима қилди.

30—40-йиллар ораллигида таржимачилигимиз янги-янги ёш истеъодлар билан бойиб борди. Таржимонлар сафи кенгайди. Таржима асарларининг сифати йилдан йилга яхшиланди. Кўпгина таржимашунос олимлар таржимачилик масалалари билан жиддий шуғулланиб таржимонларга катта ёрдам бердилар. Курашчанлик руҳи билан яратилган бу хил илмий мақолалар «шеърний асарларни таржима қилиб бўлмайди», деб даъво қилувчиларга қаттиқ зарба бўлди. Таржимачиликдаги баъзи бир нуқсонлар қораланди. Отажон Ҳошимнинг таржимашуносликка бағишланган катта йиғинида сўзлаган нутқида ўша давр таржимашунослиги ҳақида фикр юритилган бўлиб, унинг қуйидаги сўзлари характерлидир: «Баъзи одамлар Пушкин асарларини ўзбекча тўла-тўқис ва равон қилиб таржима этиш мумкин эмас», десалар бу билан фақат ўзларининг тил билмасликларини ва маданиятсизликларини ошқор қилдилар. Ўзбек халқи адабиётининг намуналари, бадий меросларимиз, бу кунги уста ёзувчиларимиз асарлари яққол кўрсатадики, Пушкин каби улуг адибларнинг асарлари бор хусусиятлари билан ўз тилимизга кўчирила олади. Ойбек ва Усмон Носир каби ўртоқларнинг таржималари бунга далилдир»⁹.

1935 йилларга келиб рус классиклари асарларини ўзбекчалаштириш қизғин тус олди. Улуг рус шоири Некрасовнинг танилган асарлари, Крыловнинг қатор масаллари чоп этилди. Айниқса бу даврларда шоир Элбекнинг таржимонлик фаолияти диққатга сазовордир. Некрасовнинг «Сайланма асарлар»и, А. С. Пушкиннинг «Олтин хўроз ҳақида эртақ», «Балиқчи ва балиқ эртаги» асарлари ўзбек тилида Элбек қалами туфайли бунёд бўлди. Бу таржималарнинг Пушкин томликларида қайта-қайта нашр қилиниши унинг яхши таржима эканлигидан дарак бериб турибди.

Биз ўзбек таржимачилигида Пушкин асарларини таржима қилиш жараёнининг ўзи катта мактаб вазифасини бажарди, десак муболаға бўлмайди. 30-йилларга келиб Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Мирзакалон Исмоилӣ ва шунга ўхшаш қатор адибларимиз ижод соҳасида катта тажрибага эга бўлган бўлсалар, таржимачиликда ҳам шундай маҳорат кўр-

⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1936 йил 12 декабрь

сатаётган эдилар. Республикамизда улуғ рус шоири А. С. Пушкиннинг бўлажак юбилейи муносабати билан 1936 йилда Ўзбекистон КП Марказий Комитети тегишли тадбирлар белгилади. Шу тадбирлар қаторида улуғ рус шоири асарларини таржима қилиш ишларига катта аҳамият берилди. Биз Пушкин асарларини таржима қилган муаллифлар рўйхатини келтирадиган бўлсак, ниҳоятда чўзилиб кетади. Унинг шеърӣ асарларини таржима қилишда 20 дан ортиқ шоир-таржимонлар қатнашди. Насрий асарлар хусусида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Пушкин асарларининг кенг қўламда ўзбек тилига таржима қилиниши фақат таржимачилikka эмас, ўзбек совет адабиётининг юксалишига ҳам жуда катта ҳисса бўлиб қўшилди. Атоқли адибимиз Ойбекнинг бу гениал шоир ижодининг гултожи бўлган, рус адабиётида реализмни бошлаб берган қомусий асари «Евгений Онегин»ни таржима қилиши, бутун рус адабий жамоатчилигининг диққатини тортган, шов-шувларга сабаб бўлган шонрининг илк поэмаларидан бири «Кавказ асири»ни Ҳамид Олимжоннинг ўзбекчалаштириши, Пушкиннинг маҳоратини намоён қилган «Боқчасарой фонтани» таржимаси оловқалб Усмон Носир қаламига мансублиги 30-йиллар таржимачилигининг энг гўзал, энг юксак намуналаридан бири эди.

Пушкин асарлари таржимаси тажрибасидан маълумки, номлари зикр қилинган атоқли таржимонлардек ҳозирга қадар худди шу савияда шоир асарларини биронта таржимон қойил-мақом қилиб таржима қила олганича йўқ. Бизнинг назаримизда, бу таржимонларнинг маҳорат сирлари Пушкин таланти табиатига уларнинг истеъдоди табиати яқинлигидадир. Бундан ташқари Ойбек, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Миртемир халқ оғзаки ижоди билан шаклланган классик анъаналарни ўзлаштириб олган катта истеъдод эгаллари эди. Пушкин ижодининг ўқ томирлари халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижодидаги соддалик замиридаги донолик Пушкин ижодига хос хусусиятлардан бири эди. Худди шу хусусиятни Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Усмон Носир каби атоқли сўз усталари ижодида ҳам кўриш мумкин. Бу таржимонларнинг фазилати шундаки, улар аввал тилга эътибор бериб, тилимизнинг бой имкониятларидан тўлиқ фойдаланишга интилдilar. Усмон Носирнинг сўз устида ишлаши борасида атоқли адибимиз СССР Давлат мукофоти лауреати Ҳамид Ғулом шундай эслайди: «Усмон мен би-

лан иссиқ кўришди.— Хадра сўзининг маъносини билмайсизми?— сўради.

— Афсус, билмайман,— хижолатдан манглайимга совуқ тер чиқди.— Нимага керак бўлиб қолган эди?

— Чодра сўзига қофия қидириб юрибман.— Манглайи тиришиб жавоб берди Усмон.— «Демон»да шундай ибора бор: «Тамаранинг чодраси». Хадра сўзининг маъноси мос келса заб қофияга тушар эди-да. Бироқ уч тўрт кншидан сўрадим, ҳеч ким билмаяпти.

— Юринг, Гофур акадан сўраймиз,— дедим мен Усмонга.— Гофур ака билмайдиган нарса йўқ.

— Тўғри айтасиз, Гофур ака қомусул-аълам.— Усмон фикримни тасдиқлади»¹⁰.

Усмон Носирининг шоирлик истеъдоди кенг китобхоналарга маълум. Бундай қараганда катта талант эгаси бўлмиш шоирнинг сўз излаб юриши қизиқ туюлади. Аслида шахсий ижод фикр изланиши билан пайдо бўлса, таржима асарлари мос сўзлар излаш билан вужудга келади. Чунки таржима қилинадиган асарда тайёр фикр, тайёр ғоя, тайёр концепция мавжуд. Таржимон унга шакл ва чиройли ифодалайдиган мантиғи теран сўз танлаши керак. Бу сўз танлашнинг ўзи ҳам ижодкорнинг луғат бойлиги, ўткир диди, поэтик таъблигига боғлиқ ижодий бир жараёндир. Шунинг учун ҳам таржимашунослар таржимондан шоирлик истеъдоди, олимлик қобилиятини, қисқаси, энциклопедик билимини талаб қилдилар. Бу ҳақли талаб, албатта.

А. С. Пушкин асарлари таржимаси хусусида гап кетганда шунинг таъкидлаш лозимки, Абдулла Қаҳҳорнинг «Капитан қизи» асари таржимаси ҳам ўша даврда яратилган энг яхши таржималардан биридир. Адабиётимизга танқидчилик истеъдоди билан кириб келаётган ёш мунаққиднинг таржимага қўл уриши ҳам ўша даврда қувонарли бир ҳол эди. Иззат Султоновнинг «Бекаат назоратчиси» ҳикоясини таржима қилиш мунаққиднинг ҳақиқий таржима асарини яратганлиги билан эътиборни ўзига қаратди. Иззат Султонов бу асарни ўша давр савиясидан анча юксак таржима қилди: «Кто не проклинал станционных смотрителей, кто с ними не бранивался? Кто в минуту гнева не требовал от них руковой книги, дабы вписать в оную свою бесполезную жалобу на претеснение грубость и несправность? Кто не почитает их извергами человеческого рода, равными покойным по-

¹⁰ Ҳамид Фулом. Ииллар. Йўллар. Устозлар. Тошкент, 1979, 68-бет.

дъячим или, по крайней мере, муромским разбойникам? Будем одноко, справедливы, постараемся войти в их положение и, может быть, станем судить о них гораздо снисходительнее»¹¹.

«Ким бекат назоратчилари бошига лаънатлар ёғдирмаган, ким улар билан ўлгудек сўкишмаган? Ким ғазаб минутларида ўзининг жабр, қўполлик ва тартибсизлик ҳақидаги фойдасиз шикоятини ёзиш учун машъум дафтарни талаб этмаган? Ким уларни кишилар уруғининг энг ваҳшийси деб ҳисобламаган, марҳум подъятчилар билан ёки, энг камида Муром қароқчилари билан тенг қилмаган? Аммо одам бўлайлик, уларнинг ҳақиқий аҳволини тушунишга ҳаракат қилайлик ва эҳтимол, улар ҳақида анча рноя билан фикр юргиза бошлармиз»¹².

Бу асар илк марта эълон қилинган йилидагидек ҳеч ўзгаришсиз 1949 йилда қайта нашр қилинди. Пушкиннинг 1955 йилда чоп этилган 4-томига киритилди. 1955 йилги нашрда асар анча-мунча қайта кўриб чиқилган. Асар таржимаси 30-йиллар таржимачилик принциплари ва маданий савиясига тўғри келади. Маълумки, ўша давр шеърини ва прозани асарларда кези келганда рус интернационал сўзлардан фойдаланиш, эски араб ва форс тиллардан кириб келган сўзларни рад этиш ҳоллари рўй берган. Бизнинг назаримизда таржимон Иззат Султон ҳаётдаги шу хил нотўғри қарашлардан чўчиган бўлса керак, асар таржимасида кўпгина таржима қилиниши мумкин бўлган рус сўзларини тўғридан тўғри қўлайди. Шу келтирилган парчада «подьячим» сўзи бор. «Подьячий» сўзининг «дьяк» синоними мавжуд. Луғатларда бу сўзнинг таржимасини «мирза», «мунши», деб эълон қилинган. Агар таржимон «мунши», «мирза» сўзларини қўллаганда асарнинг руҳини тўлароқ англатган, Пушкин яшаган давр ҳаётини китобхонга эслатиб турган бўлармиди.

30-йилларда тил масаласи хусусида қизғин баҳс ва мунозаралар бўлди. Кўпчилик адиб ва олимлар форс ва араб тиллардан кириб келган сўзларни ишлатишга қарши чиқдилар. Бир хил таржимонлар таржима қилиниши мумкин бўлган баъзи русча сўзларни айнан олишга уриндилар. Бу жиҳатдан Отажон Ҳошимнинг «Евгений Онегин» таржимасига ёзган қирқ тўрт саҳифадан иборат сўз бошиси хусусида тўхталиб ўтсак ўша давр таржимачилиги ва таржимашунослиги ҳақидаги фикр-

¹¹ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. Т. 4. 1954, с. 72.

¹² Пушкин А. С. Танланган асарлар. IV т. Тошкент, 1949, 110-бет.

мулоҳазаларимиз янада ойдинлашади. Аввало шунинг ай-тиш керакки, ўзбек совет таржимашунослигининг илк қалдирғочларидан бири бўлмиш Отажон Ҳошимнинг Ойбекнинг мазкур таржимасига бағишланган мақоласи илмий асосланганлиги, таржимашунослигининг актуал масалаларини ўртага ташлаганлиги ва бу масалаларни чуқур аналитик усулда счишга ҳаракат қилганлиги билан ҳам диққатга лойиқдир. Отажон Ҳошимов мақола-сининг ибратли томони шундаки, у масалага умумфило-логик нуқтаи назардан ёндашган, тадқиқотчи сифатида «Евгений Онегин» поэмасининг туб моҳиятини англа-ган. Асардан олинган мисоллар таҳлилига назар таш-ласак, образ ва деталлар, ташбеҳ ва эпитетлар юсак дид билан таҳлил қилинганини кўрамиз. Отажон Ҳо-шим мазкур ишда таржимоннинг билиши ва қилиши керак бўлган муҳим талабларни қўяди. Бу талаблар бугунги кунда ҳам ўз моҳияти билан таржимашуно-ликда актуал масала ҳисобланади.

Отажон Ҳошим фикрича, ҳар қандай геннал асар тарихийдир. Шунинг учун ҳам шу даврга хос бўлган нарсалар таржимада сақланмоғи лозим. Акс ҳолда асар моҳияти тўғри талқин қилинмайди.

Бу шеърини роман таржимасининг таҳлили давомда яна тилга тегишли арханк сўзлар, форс, арабча сўзлар-нинг баъзи сатрларда ўринсиз қўлланганини ҳам тар-жимашунос назардан соқит қилмайди.

Биз асар таржимасининг 1937 йил нусхаси билан 1955 йилги вариантини солиштирар эканмиз Ойбекнинг таржимашунослигининг фикрларини дўстона қабул қилиб асар таржимасини қайта ишлаганлигини кўрамиз.

Eşik arqasidan uzun zalda
Fagot ham nai birdan guldurgandi.

Эшик орқасидан узун бир залда
Музика гулдираб юксалар бирдан (5 боб XXXVII).

Ойбек аввалги нусхасидан «музика» сўзининг ўрнига «най» сўзини қўллаган эди. Биздаги най русларда йўқ. Шунинг учун ҳам эски нусхадаги «най» сўзи русларга хос бўлган миллийликни кўрсата олмайди. Яна найга нисбатан *гулдираб* сўзининг қўлланиши ҳам унча ўрни-га тушмаган. Қайта нашридан олинган иккинчи мисо-лимизда бу камчиликлар йўқотилган.

Ойбек асарнинг сўнгги нашрида мунаққид билдир-ган фикрлар асосида ўринсиз қўлланган арханк ва ис-теъмолдан чиқиб кетган форс-тожик сўзларнинг баъзи-ларини қолдиради, баъзиларини қайта ишлайди.

Бу ўринда Ойбек «васила» сўзини қайта нашрида ташлаб кетади. Эски нусхасини ўқиганда «Эрмак бўлган эди — гап-сўз бепоён» мисрасидаги мазмун умуман хира, тезда англаб етадиган даражада эмас эди. Жумланинг ўзида ҳам сохталик сезиларди.

Отажон Ҳошимнинг образлар хусусида билдирган фикрлари ҳам диққатга сазовордир. У шундай ёзади: «Бадний тил деганда олдимизга умуман адабий асарнинг (агар у ҳақиқий адабий асар бўлса) асосий хусусиятидан иборат бўлган кенг маънода образ масаласи гавдаланади. Маълум, адабиёт, адабий асарнинг асосий объекти — одам, белгилли типик ҳаёт шароитида яшовчи типик одамни кўрсатишдир, ҳамда у одам орқали ҳаётни, воқеликни тасвирлашдир. Бадний асарда кўрсатилган ҳаёт ва табиат кўринишлари, белгилли жамият одамларини тасвир қилиш учун зарурий умумий бир фондир. Демак, бадний асарда одамни кўрсатиш — одам орқали уни ўраган, етиштирган типик ижтимоий ҳам табиий ҳаётни кўрсатишдан иборатдир... Шундай бўлар экан таржимада ҳам маълум бадний асарнинг образларини, типларини аслидай қилиб беришнинг аҳамияти ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади»¹³.

Отажон Ҳошим асардаги образларнинг хусусиятлари ҳақида гапирар экан, аввало қаҳрамонларнинг келиб чиқишини ижтимоий ҳаёт билан, улар вояга етган муҳит билан боғлаб талқин этади. Таржимондан ҳам ҳақли равишда воқеликнинг оригиналга хос берилишини талаб қилади. Образларнинг конкретлигини таъминловчи бадний воситаларнинг реал ҳаётга яқин; мантиқан изчил бўлишлигини уқтириб, буни конкрет мисоллар билан далиллайди.

Sazila darbadar kezdi u çahan
Şiller ham Giotenin koki-sajaban
Uların şairlik ilhami ila
Jalqinlandi ruhi aldi alanga.

Кейинги нусхаси:

Созила жаҳонни айланди, кўрди,
Шиллернинг, Гётенинг юртида юрди.
Уларнинг шоирлик илҳоми ила
Ёлқинланди бутун руҳи кўксига (2 боб IX).

¹³ Ҳошимов О. «Евгений Онегин» таржимаси тўғрисида.— А. С. Пушкин. Евгений Онегин. Ойбек таржимаси. Тошкент, Ўздавнашр, 1937, 22-бет.

Муаллиф бу байтнинг иккинчи мисраси (Шиллернинг Гётенинг кўки соябон)га «Ленскийнинг Германияда таълим тарбия олганлиги тезда англамайди» деб эътироз билдиради. Ҳаққоний эътироз. Ойбек бу байтнинг шу мисрасинигина эмас, учта сатрини қайта ишлайди.

Kelişin na qabar hasrat vaхş etar
Bahar, bahar! Sen ei sevgi mavsimi
Qandaj harqin, uzun haprigis, kadar
Toldurar gahimni konlim icini! (7 боб, 11)

Мана бу мисолнимизда Отажон Ҳошим «қадар» сўзининг ортиқча, фақат қофия учун келган деб эътироз билдирган эди. Ойбек бу байтни қайта ишлаган. Бироқ «қадар» сўзини қофиядан олиб ташламаган:

Келишинг нақадар ҳасрат бахш этар
Баҳор, оҳ баҳор, эй севги фасли.
Қандай интизорлик ҳаяжон қадар
Рухимга сингади, билсайдинг асли.

Бу байтдаги «қадар» аввалги нусхасига нисбатан ҳийла ойднилашган. Мисралар ҳақиқий поэтик мисраларга айланган. Илк нусхадаги руҳим ичи, «узуқ хаприкиш», «севги мавсуми» тўлдирар қонимини» каби ибораларнинг ҳеч бири ҳам асл моҳияти билан ўз ўрнида эмас эди. Қайта нашрида Ойбек бу строфани аввалгига нисбатан тамоман ўзгартириб, оригинал мазмунини ифода-лайдиган янги бир строфа яратади. Отажон Ҳошим асарда мусиқийликни бузадиган кўпгина ўринлар борлигини кўрсатиб улардан баъзиларини мисол тариқасида келтириб кетади.

Biz bilar edikki kopdan Onegin
Konli qalган edi mutaliadah
Jaşlangan ktoblar icidan lekin
Birneca asarni istisna qilgan (7боб, XXII).

ёки:

Davlat qandai qilib boldi zangen
Nma blan iaşar nma sababdan
Addii mahsulatja sahib balarkan
Unin ucan kerak bolmaidi altin (1 боб, VII).

Отажон Ҳошим уқтирганидек, мисоллардаги биринчи байтда биринчи сатрда поэтик оҳанг бузилган, иккинчи банддаги учинчи мисрада эса мазмун ноаниқ. Бу байтда Ойбек мисраларни деярли янгилайди. Строфа мусиқийлигини сақлаган ҳолда матнони конкретлаштиради, образли қилиб айтганда чанг губордан тозалайди:

Гарчи билар эдик, кўпдан Онегин
Кўнгли қолган эди мутолиадан,
Ташланган китоблар ичида лекни
Бир неча асарни истисно қилган.

Иккинчи мисолимизнинг биринчи мисрасидаги «зангин» арханк сўзини Ойбек олиб «Давлат қандай қилиб байинди олдин» деб ўзгартиради. Иккинчи ва учинчи сатрларни ҳам қайта ишлайди, оч қофиялар ўрнини тўқ қофиялар олади.

Отажон Ҳошим «Евгений Онегин» таржимасини таҳлил этиб таржимонларга ҳалал берадиган, уни чалғи-тадиган икки нуқсонни кўради. У ёзади: «Таржимоннинг ҳарфма-ҳарф бўлиши ёхуд таржимада бадний асарнинг асл мазмунини, берилган образларни, фикрларни, ҳисларни бузиб туриб, ўзидан ўйлаб чиқариб таржима қилиш — бизга ҳеч тўғри келмайдиган принципдир. Бу икки принцип ҳам таржима қилинаётган асарни бузишга олиб боради. Чунки бу иккала принцип ҳам асарни янглиш тушунишдан келиб чиқади»¹⁴.

Бу фикр ўз вақтида ниҳоятда тўғри топиб айтилгандир. Бугунги таржимачилигимизда кўп учрайдиган нуқсонлардан бири худди шу масалага эътибор бермаганликдан кўринади. Чунки баъзи таржимонларимиз асарнинг моҳиятини чуқур англаш, уни тушуниш учун ҳаракат қилмасдан ўзларича ёндаша берадилар. Натижада асар рангсиз, бадний жиҳатдан саёз бўлиб китобхон назаридан четда қолиб кетади. Улкан адилларнинг асарларини баъзан китобхон таънасига дучор бўлишда аввало таржимон, қолаверса, таржимашунослигимиз айбдордир.

А. С. Пушкин асарларининг 30-йиллардаги таржимаси хусусида гап кетганда ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаёт тарзини унутиш мумкин эмас. Чунки бу давр саводсизликни тугатиш, маданий революциянинг ижобий ҳал бўлаётган долзарб бир палласи эди. Ҳаёт учун курашининг бундай қизғин дамларида Пушкиндек даҳо шоир ижодига қўл урилди. Бу улуғ шоир асарлари таржимасидаги ютуқ ва камчиликларни биз таъкидлаб ўтган шарт-шароитнинг тақозоси деб қараш керак бўлади. Бундан ташқари бармоқ шаклидаги шеърний система ҳали ҳаётда тамоман ўз ҳукмронлигига эга эмас эди. Асарлардан бери давом этиб келаётган шеърнашарининг аруз шаклида тарбияланган диди, руҳи, шоирлик табиати шу шаклга мослашган ижодкорлар учун давр талабига мос бўлган бармоқ вазнида ижод қилиш осон бўлмади. Юқорида қўриб чиққан «Евгений Онегин» таржимаси шу биз таъкидлаётган мураккабликка далилдир. Ойбек кўп жиҳатлардан

¹⁴ «Қизил Ўзбекистон», 1937, 11 февраль.

мунаққид эътирозларини қабул қилса ҳам у ўз позициясида мустақкам турди. Таржимон тилга жиддий эътибор билан қаради. Чунончи «қадар» сўзини кейинги нашрида қўллаш жуда ўринли бўлган. Бу хил сўзлар поэзиямизда ҳозирги кунда ҳам актив сўзлардир. Кўпчилик санъаткорларимиз ўз фикрларини мазмундор ифодалаш учун луғатимизнинг кўзга ташланавермайдиган, истеъмодан чиқиб кетган шу хилдаги сўзларни танлаб ўринли қўлайдилар. Бу хусусиятни, айниқса кейинги ёшлар ижодида, чунончи Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Омон Матжон ва шунга ўхшаш қатор истеъдодларнинг ижодларида кўриш мумкин. Адабиётимиздаги бу хил тилга эътибор билан қараш устод адибларимизнинг бошлаб берган анъаналарининг давом сифатида кўзга ташланади. Тил — ҳамма давр учун ҳам асосий масала. Тилнинг бойлиги, ссфлиги учун курашиш адабиётнинг сифати учун курашишдир.

Шеъриятдаги шаклий изланишлар 30-йиллар охирига келиб ўзининг муҳим ўрнини топди. Бунда ҳам улуғ шоир Пушкиндан ўзбек совет шоирлари ва ёзувчилари миннатдор бўлсалар арзийди. Рус поэзиясида ўзига хос хусусият шундаки, китобхон рус шеърларини ўқиганда ўз дўстлари билан оддий суҳбатлашгандек бир йўсинда ўқийди. Бу хил содда, лекки тераи мазмунни ифодалай оладиган рус шеърияти сирларини, умуман поэзия сирларини, бадний асар қонуниятларини тераи билмаган баъзи қаламкашлар таржима қилиш жараёнида ўзини ҳам, китобхонни ҳам алдайди.

Биз Пушкин асарлари таржимасининг камчиликлари ҳақида гапирар эканмиз, аввало бу давр билан боғлиқ ҳодисадир. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, баъзи таржимонларимизнинг тажрибасизлиги, билим савиясининг, назарий тайёргарлигининг пастлиги сабаб бўлса, баъзиларининг эса Пушкиннинг таланти йўналишига, эстетик принципларига уларнинг таланти йўналиши ва эстетик принципларининг тўғри келмаганлигидадир.

А. С. Пушкин асарларининг қай кўламда ўзбекчаштириш ишлари олиб борилганлиги ҳақидаги Ҳамид Ғулумнинг мана бу фикри характерлидир: «...Орадан кўп ўтмай Ҳамид Олимжон бу улкан ижодий ишмизни бошқаришни ўз қўлига олди. Бу бемисл ижодий ишга Ўзбекистоннинг энг етук шоир ва адибларини жалб этди. Улар орасида Ойбек, Темур Фаттоҳ, Ғафур Ғулум, Усмон Носир, Амин Умарий, Зулфия, Абдулла

Қаҳҳор, Миртемир, Ҳасан Пўлат каби адиблар бор эди... Ҳамид Олимжоннинг ўзи «Кавказ асири»ни таржима қилди. Менга, ўн ўтти ёшлик бошловчи шоирга эса у лирик шеърлар ва «Тош меҳмон» шеърини драматизацияси таржимасини топширди»¹⁵.

Ҳамид Фуломнинг бу фикри ўша йилларда фақат Пушкин ижодининггина эмас, балки барча прогрессив шоир ва ёзувчилар асарларининг ҳам ўзбекчалоштириш ишига жиддий қизиқилганлигидан дарак беради.

Ҳамид Олимжоннинг ўзи Пушкиннинг «Кавказ асири» поэмаси билан биргаликда «Сув париси» драматизацияси, қатор лирик шеърларини ўзбекчалоштирди. Шоирнинг рус адабиётшунослигида юксак санъат асари сифатида баҳоланадиган «Я вас любил...» каби лирик шеърларини ўзбек тилига маҳорат билан ағдарди.

А. С. Пушкин:

Языка и ум теряя разом,
Гляжу на вас единым глазом;
Единый глаз в голове моей
Когда б судьбы того хотели,
Когда б имел я сто очей,
То все бы сто на вас глядели¹⁶.

Ҳамид Олимжон таржимасида:

Тикиламан кўрганда дарҳол
Идрокимни йўқотиб ва лол:
Ягона кўз менинг бошимда,
Ой юзингиз ёнар қошимда,
Агар тақдир кўрмаса малол,
Эга бўлса эдим юз кўзга,
Бори билан қарардим Сизга¹⁷.

Ҳамид Олимжоннинг бу таржимасини 30-йиллар лирик шеър таржимасининг энг юксак намунаси десак арзийди. Чунки оригиналда пинанки мавжуд бўлса у ўзбекчада ҳам ўз бадний ифодасини топган. Пушкиннинг бу шеъри «циклоп» деб номланган. Циклоп — қадимги грек афсоналарида бир кўзли қаҳрамоннинг номи. Шеър шу номнинг мазмунига қурилган. Ўзбекчада ҳам «циклоп» дея олиниб кейин изоҳ берилганда жуда яхши бўларди. Бу шеър таржимасини сўзма-сўз таҳлил қилишга зарурат йўқ. Шеър таржимаси 30-йиллардаги ижодий таржима тинчлигидир. Ҳамид Олим-

¹⁵ Ҳ. Фулом. Ўн йиллар. Ўн йиллар. Устозлар. Тошкент. 1979, 35-бет.

¹⁶ Пушкин А. С. Полное собрание сочинение в десяти томах, том третий. Л., 1977, с. 154.

¹⁷ Олимжон Ҳ. Беш томлик асарлар мажмуаси. Биринчи том. Тошкент, 1970, 219-бет.

жон шеър устида ниҳоятда қаттиқ меҳнат қилган. Сўзларни чертиб, чертиб ишлатган. У билан ҳамфикр бўлган, бирга ишлашган ЎзССР ФА мухбир аъзоси Юсуф Султонов шундай эслайди: «Ҳамид Олимжон ҳар бир соҳада ниҳоятда зийрак, ишлаб толмас бир қудратга эга ажойиб инсон эди. Ҳатто у ўз асарларидан ташқари қаламкаш дўстларининг шеърларини қайта сайқал беришга ундарди. Агар улар эринчоқлик қилса ўзи ишлаб, ўз кўнглидагидек сайқал топгач кейин эълон қилишга берарди. Мен ўзининг яқин дўстлари Фафур Ғулом, Уйғун каби ўртоқлар билан шундай муносабатда бўлганини биламан». В. Г. Белинский М. Ю. Лермонтов асарларидан «Мцири»ни таҳлил қила туриб унда баъзи бир мавҳумликларни, фикр ифодасидаги нуқсонларни кўриб шундай ёзган эди: «Пушкин бу жиҳатдан энг буюк намуна: унинг деярли барча томларини кузатсангиз бироқ ғализ, мавҳум жумла тугул, ҳатто, сўз ҳам учратмайсиз»¹⁶. Ҳамид Олимжоннинг поэтик меросини ўқиган, кузатган ҳар бир китобхон Пушкинга хос бўлган ана шундай санъаткорликни кўради. Бундай санъаткорлик шоирнинг таржималарида ҳам ўз аксини топган. Фикримизнинг далили учун «Кавказ асири» поэмасидан бир мисол келтирамиз:

А. С. Пушкин:

Лица врагов не видит он
Угроз и криков он не слышит¹⁷.

Ҳамид Олимжон таржимасида:

Душманларнинг тусини кўрмас
Ҳиддатларин эшитмас асло¹⁸.

Ҳамид Олимжон поэма таржимасида, аввало шаклни тўғри танлай олган, тасвирдаги шиддат, мисралардаги таранглик А. С. Пушкин услубига анча яқин туради. Келтирилган мисолдаги сатрларни ўзбекчаси билан қиёсласак, мутаржимнинг сўзларни ниҳоятда танлаб асар маъниғидан келиб чиқиб таржима қилганлигини кўрамиз. Бу мисолнинг русчасида «лицо» сўзи бор. Бунинг одатда «юз», «бет», «афт», «чеҳра» каби қатор сўзлар билан ифодалаш мумкин. Бироқ таржимон бу сўзларнинг биронтасини ҳам қўлламайди. Ҳеч кимнинг

¹⁶ Белинский В. Г. Избранные статьи. М., 1974, с. 93.

¹⁷ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в десяти томах. Том IV. Л., 1977, с. 83.

¹⁸ Пушкин А. С. Танланган асарлар. 2-том. Тошкент, 1954, 102-бет.

хаёлида бўлмаган, лекин жонли тилда кўп ишлатиладиган «туси» сўздан фойдаланади. Бу сўз ниҳоятда ўринли ва тўғри қўлланилган. Маълумки, синоним сўзлар маълум бир маънони англатса ҳам уларда тафовутлар бўлади. Ижодкор шу тафовутларнинг фарқига бориб сўзларни тўғри танлай билиши керак. Агар мутаржим душманларнинг «юзини кўрмас», «чеҳрасини кўрмас» ёки «бетини кўрмас» қабилида ағдарганда эди, асар мантиғига хилоф иш қилган бўлур эди. Чунки «юз», «чеҳра» сўзларида ижобий маъно мавжуд бўлса, «бет», «афт» сўзларида салбий маъно бор. Бироқ «бет, афт» сўзларидаги салбий оттенка ҳам «тус» сўзи ташинган поэтик мазмунга ожизлик қиларди. «Тус» сўзи бир жиҳатдан салбий маъно англатса, контекстда эса ўз маъносидан анча кенгайиб, шонр ифодалаётган ҳис-туйғуларни ёрқин акс этдирган. Ҳамид Олимжон таржималаридан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бизнинг шу келтирган мисолларимиз ҳам 30-йиллар таржимачилигининг мезони, Ҳамид Олимжоннинг нозиктаъб санъаткор эканлигини кўрсатади.

Бизга аёнки, халқимиз маҳаллий бойлар, хон ва бекларнинг зулми остида фан ва техника, маданий тараққиётда Россия ва Европа халқларидан анча орқада қолган эди. Театр санъати бизда инқилобдан кейингина шакллана бошлагани маълум. Чинакам реалистик проза инқилобга қадар деярли йўқ эди. Узимизда йўқ бўлган бу хилдаги санъат турларини бунёд этиш ўша давр ижодкорларининг зиммасидаги масъул вазифа бўлиб турарди. Шунинг учун ҳам драматургларимиз, ёзувчиларимиз ғарб прогрессив адабиётига мурожаат қилдилар. Саҳна асарларига талабнинг кучлилиги сабабли илк бор Ғарбнинг буюк намоёндаларининг драматик асарлари театрларимиз саҳнасидан ўрин ола бошлади. 30-йиллар бошларидаёқ Гоццининг «Маликаи Турондод» ва Мольернинг «Баҳл» драмалари ўзбек тилида саҳнага қўйилди. Буюк инглиз драматурги В. Шекспирнинг Чўлпон таржима қилган «Гамлет»и ва Ғафур Ғулом таржима қилган «Отелло» трагедиялари ўзбек томошабинлари орасида зўр муваффақият қозонди. Бу пьесалар ҳозирги кунгача ўзбек театрлари саҳнасида ўйнаб келинмоқда. Шекспирнинг «Гамлет» пьесаси ўзбек тилида уч марта босилиб чиқди.

Э. Распэнинг «Мюнхгаузеннинг саргузаштлари» асарлари ва Марк Твеннинг «Гекльбери Финни саргузаштлари» (Буюк таржимаси) ҳамда «Том Сојернинг

саргузаштлари» (А. Пирназаров таржимаси) 1935 йилда ўзбек тилида биринчи марта пайдо бўлди. Кейинчалик бу асарлар такрор нашр этилди.

Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмасининг 750 йиллиги муносабати билан уни ўзбек тилига таржима этиш бўйича анча ишлар қилинди. Бу ишда Ўзбекистоннинг пешқадам шоирлари иштирок қилдилар¹⁹.

Еш ёзувчи М. Файзий 1938 йилда Виктор Гюгоннинг «Хорланганлар» романидан «Гаврош» қисмининг таржима этди. Шу йили ёзувчи Парда Турсун француз ёзувчиси Мопассаннинг бир неча новеллаларининг таржима қилган эди. Шундан сўнг француз классик адабиёти намояндаларини ижодига қизиқиш янада кучайди. Гиде Мопассан новеллалари ўзбек китобхоналарига ёзувчи—таржимон Зумрад таржималарида тақдим этилди.

1930 йилдан бошлаб ёзувчи Маъруф Ҳаким таржима ишлари билан қизғин шуғулланди. У Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» (1939), Апри Барбюснинг «Ўт» (1941) каби асарларининг рус тилидан ўзбекчага таржима қилди. Истеъдодли таржимон М. Осим 1940 йилда Ромен Ролланнинг «Жан Кристоф» асарини ўзбек тилида нашр эттирди.

Ўзбекистон ўқув-педагогика нашриёти 1938 йилда қадимги юнон ва рим классик адабиёти хрестоматиясини китобини босиб чиқарди. Хрестоматиядаги Софокл, Эсхил, Эврипид ва Гомер асарларидан намуналар биринчи марта Ойбек ва Миртемир томонидан таржима қилинган эди. Улар 1941 йилда Генрих Гейне шеърларининг таржимаси билан ҳам шуғулланган эдилар.

Ўзбек совет таржимачилиги шу ўн йилликда тарих кўрмаган ютуқларни қўлга киритди. Таржимоларимиз юқорда зикр қилинган жаҳон прогрессив адабиётидан намуналар таржима қилиш билан биргаликда яқин қардош халқлар адабиётидан, чунончи улар Абдулла Тўқай, Ходн Тоқтош каби шоирларнинг шеърлари билан биргаликда уларнинг насрий асарларини ҳам таржима қила бошладилар. 1935 йилда Ҳасан Пўлат тагар ёзувчиси Кови Нажим ҳикояларини таржима этди. 1938 йилдан бошлаб, ўзбек адабиётида қозоқ халқининг улуғ шоири Жамбул шеърлари таржимаси пайдо бўла бошлади.

1937 йилда бир гуруҳ ўзбек шоирлари Украина

¹⁹ Саломов Ф. Тил ва таржима. Тошкент, 1966, 69-бет.

адабиётни асосчиси Тарас Шевченконинг шеърлар тўп-ламини ўзбек тилига таржима қилиб нашр этдилар.

30—40-йиллар таржимачилигига назор ташланса А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллиги муносабати билан бошланган таржимачилик анъаналари кенг қулоч ёзди. Пушкинга бағишланган бундай катта маросим адабий жамоатчилигимизда тамоман янги эди. Улуғ рус шоири М. Ю. Лермонтов вафотига 100 йил тўлиши муносабати билан ўтказиладиган маросимга тайёргарликда шоир асарларининг таржималари ижодий мусобақага айланди. Шоир ва таржимон Ҳамид Фулом М. Ю. Лермонтов асарларининг таржимаси борасида бўлиб ўтадиган баҳсларни шундай эслайди: «Улуғ Ватан уруши арафасида бутун мамлакат М. Ю. Лермонтов вафотининг 100 йиллигини нишонлаш тараддудида эди — у кунлар хотирамдан ўчмаслиги аниқ. Ўзбекистонда буюк рус шоирининг асарларини таржима қилиш, нашр эттириш ишларини худди бир неча йил олдин А. С. Пушкин ижоди билан бўлганидек, яна Ҳамид Олимжон бошқарди. Бу улкан ишга ҳам республикамизнинг забардаст қалам аҳли жалб этилди.

Мен шу аснода Ҳамид Олимжон уюштирган таржима кечалари ҳақида тўхтамоқчиман. Бу кечаларни ўзига хос мушоира деса бўларди. Ҳамид Олимжон бу кечаларда раислик қилар, шоирлардан ўз таржималарини ўқиб беришни сўрар эди. Лермонтовнинг бир шеърини бир неча шоир ўз таржимасида ўқиган ҳоллар ҳам учрарди. Таржималарнинг энг яхшилари нашрга тавсия этиларди. Афсуски, эндиликда бундай ижодий мусобақалар, мушоиралар ўтказилмайди. Агар биз ана шу анъанани — унутилмас дўстимиз ташаббуси билан яралган анъанани тиклаганимизда борми, у адабиётимизда бадний таржима савиясининг яна ҳам юксакка кўтарган бўларди, деб ўйлайман»²⁰.

Адабий жамоатчиликда Пушкин асарларидан Лермонтов асарларининг таржимаси яхшироқ деган фикр юради. Ҳамид Фуломнинг Лермонтов таржималари хусусида айтган гаплари бу шоирлар ижоди ҳақидаги жамоатчилик фикрларини анча ойдинлаштиради. Лермонтов асарлари таржимасининг Пушкин асарлари таржимасига нисбатан дуруст чиққанлигининг маълум сабабларидан бири таржимонларимизнинг Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима этиб катта бир

²⁰ Ҳамид Фулом. Йиллар. Йўллар. Устозлар. Тошкент, 1979, 37-бет.

таржима мактабини ўтгани ҳам эди. Қисқаси, ўша даврда шоир ва ёзувчиларимиз ҳам ўзларининг ижодида, ҳам таржимада катта тажриба орттирган эди. Агар биз Фафур Фуломнинг Лермонтовдан «Бородино» (1941) шеърининг таржимасини Маяковскийнинг «Ҳайқириқ» поэмаси таржимаси билан муқояса қиладиган бўлсак, таржимоннинг жуда катта тажриба орттириб санъат сирларини пухта эгаллаганини кўрамиз. «Ҳайқириқ» таржимасида Фафур Фуломнинг шеърини сирларини унча эгалламаганини кўзга ташланган бўлса, «Бородино» шеъри таржимасида у етук санъаткор сифатида кўзга ташланади. Ҳамид Олимжоннинг ҳам Лермонтовнинг пасрий асари «Бэла»нинг таржимасини 1939 йилда қайта кўздан кечириб нашр қилиши бежиз эмас.

30—40-йиллар таржимачилиги хусусида гап кетганда Усмон Носирнинг таржимачилик фаолияти тўғрисида фикр юритмай бўлмайди. Бу истеъдодли таржимоннинг А. С. Пушкиндан «Боқчасарой фонтани», М. Ю. Лермонтовдан «Демон» таржималари таржимачилигимизнинг юксак намунаси сифатида ҳозирги кунда ҳам кўпчилик ёш таржимонларга ибратдир.

Усмон Носирнинг ижоди азим бир кенгликка чиқиш арафасида тўхтаб қолди. Унинг ижодида ёшликнинг бетакрор қайноқ туйғулари, ҳаётга муҳаббат, эҳтиросли кураш ҳисси барқ уриб туради. Ундаги бу туйғу, бу қайноқлик, эҳтиросли кураш ҳисси уни Пушкин ва Лермонтов ижодига яқинлаштирди. Таржимон уларда ўз ижодига ҳамоҳанглик сизди. Шу ҳамоҳанглик натижасида ўлароқ Пушкин, Лермонтов асарлари Усмон Носир қаламида худди ўзбек тилида ёзилгандек жанглик бўлди.

А. С. Пушкин:

Оставь Гирея мне: он мой;
На мне горят сего лабзонья²¹.

Усмон Носир:

На ҳаққинг бор, на ҳаддинг сенинг,
Кўй Гаройини менга; у менинг
Бўсалари ёнар бетимда
Исмиги бор ҳали этимда²².

М. Ю. Лермонтовнинг «Боқчасарой фонтани»дан келтирилган бу мисраларда Усмон Носирнинг ўзига хос

²¹ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в десяти томах, том четвертый. Л., 1977, с. 141.

²² Пушкин А. С. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Биринчи том. Тошкент, 1979, 244-бет.

таржимонлик принципи намоён бўлган. Биринчидан, таржимон бармоқдаги тўққиз бўғинли вазнин танлаб тўғри иш қилган. Иккинчидан, у контекст ҳажмига эмас мантиғига эътибор беради. Биз келтирган мисолда таржимон кўпсўзлилиқ қилгандек туюлади. Лекин Хоннинг энг нуфузли, суюкли хотини бўлган Зареманинг рашк билан ёниб муҳаббат нималигини билмаган ёш қиз — Марияга айтаётган аламли гапларида Усмон Носирнинг «На ҳаққинг бор, на ҳаддинг сенинг» мисраси ортиқча эмас. Бу аламзада хотинларга хос телба ҳолатдаги руҳий кечинманинг бир кўринишидир. Шу билан таржимон Зареманинг ўзига хос ички кечинмасини ўзбек китобхонига чуқурроқ англатишга имкон яратади. Мисолимиздаги кейинги икки мисрасини бир мисра қилиб «Бўсалари ёнар танимда» ёки «Вужудимда ёнар бўсаси» тарзида олганда ҳам бунга ҳеч қандай эътироз билдириш мумкин бўлмасди. Бироқ ўзбекчада асарнинг умум руҳида тумтоқлик вужудга келарди. Зарема Марияга хонга ўзининг ардоқли хотин бўлганлигини эслатмоқда. «Иссиғи бор ҳали этимда» мисраси Мария келиб хоннинг унга қарамай қўйганлигига, ҳамон шу ҳарорат билан куйиб рашк ўтида ёнаётганига шу ҳароратли бўсалар сабаб эканлигига ишора. Усмон Носирнинг бу хилдаги таржима принципи унинг аввало бадний қонуниятларни чуқур билганлигидан келиб чиқади. Таржимоннинг назарий тайёргарлиги қанча пухта бўлса у яратган таржима асарлар шу даражада гўзал, ўқимишли бўлади.

30—40-йиллар адабий жараёнини, шу жумладан таржимачилигини кузатганимизда бу қисқа давр ичида чақмоқдай ярқ этиб чиққан талантлар ҳақида ўйлаганда улуғ Америка ёзувчиси Эрнст Хемингуэйнинг қуйидаги фикрини уларга нисбат бериш мумкин: «Ҳақиқий санъаткор, улуғ сўз устаси мазкур соҳада ундан олдин нимаики кашф қилинган бўлса, нимагаки эришилган бўлса, ҳаммасини ўзлаштиради ва ўзига керагини нокарагидан шундай тезлик билан ажратиб саралаб оладик, гўё у туғилишидаёқ барча билимлар билан қуролланиб, доно бўлиб туғилгандек кўринади, чунки оддий одам умр бўйи уриниб эгаллайдиган билим — заковатга ҳақиқий истеъдод гоҳо кўз очиб юмгунча тез муяссар бўлади; сўнгра улуғ санъаткор аввал эришилган ва кашф этилган марралардан олдинга кетади, ўзиникини, янгисини яратади. Лекин яна бошқа улуғ санъаткор пайдо бўлгунча гоҳо жуда кўп вақт ўтади, аввалги улуғ истеъдодни билганлар янги-

сини тезда тан олмайдилар... Улар янги истеъдодни тез тан олмасликларни узрли, чунки битта ҳақиқий, истеъдод пайдо бўлгунча шунча кўп қалбакилар келиб кетадики, одамлар алданишдан безиб, ҳаммасидан камчилик қи-дирадиган бўлиб қоладилар»²³.

Агар биз бугунги юксакликлардан туриб 30-йиллар адабий жараёндаги социалистик реализм методи асо-сида янги адабиёт яратиш учун кетган қизғин курашни кузатадиган бўлсак, даврнинг ўзи кашф этган буюк истеъдодлар ёрқин намоян бўлади. 30-йиллар таржима-чилигида ҳам Европа адабиётини, рус адабиётини бу-гунги кун учун ҳам ибратли бўларли тарзда таржима этган санъаткорлар худди Эрнст Хемингуэй таъкидла-ганидек, ўзларининг беназир истеъдоди билан адабиёт-тимиз тарихида муносиб ўрни эгаллайдилар.

Усмон Носирдаги бундай ноёб талант айниқса Лер-монтовнинг «Демон» поэмаси таржимасида кўзга ташланади. Бу асар таржимасида ҳам таржимон «Боқчасарой фонтани»даги принципида иш кўради. Ус-мон Носир таржима этиш учун танлаган бу асарлар шарқ халқларига хос миллий колорит асосида ярал-ган. Пушкин, Қрим хони Гарой саройи ва унинг христиан қизга муҳаббатини тасвирласа, Лермонтов жаннатдан ҳайдалган, худога шак келтирувчи Демон билан Тама-ра ўртасидаги муносабати, Демоннинг муҳаббат ту-файли ёвузлик руҳидан воз кечиб ҳаётга қайтганини тасвирлайди. Бу иккала асарда ҳам муҳаббат улуг-ланиб, ёвузликлар, хунрезликлар қораланади. Бу ҳил-даги умуминсоний туйғуларнинг асосий илдизлари бир-бирга туташ бўлса ҳам, ҳар бир санъаткорнинг ижод манераси, концепцияси ўзгачадир. Уларни ўзига хос тушуниш, бошқача айтганда таржимон Пушкин тимсо-лида, Лермонтов қиёфасида ўзбекча сўзлар яратиш қобилиятига эга бўлмоғи керак. Усмон Носирнинг би-лим-заковати, истеъдоди шундаки, у ўзбек тилида ҳам Пушкин, ҳам Лермонтов бўлиб буюк истеъдодларнинг шуҳратига шуҳрат қўшиб сўзлай олган.

Баъзи таржимашунослар поэтик асарлар таржимаси таҳлилида ҳажмга кўпроқ эътибор бериб, «Палон боб шунча мисра эди, уни шунча мисра билан таржима қилган» қабиллида саноққа берилиб кетадилар ва тар-жимонга ҳажмининг ошиб кетганлиги нуқтани назари-дан эътироз ҳам билдирадилар. Агар бу жиҳатдан ён-

²³ Хемингуэй Э. Избранные произведения. В 2-х томах. Т II. М., 1959, с. 186.

дашадиган бўлсак, Ҳамид Олимжон, Усмон Носирларнинг таржималари мақсадга мувофиқ келмай қолгани ҳеч гап эмас. Таҳлилда асар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда масалага ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Усмон Носирнинг «Боқчасарой фонтани» асарини таржимасида оригиналда йўқ сатрлар жуда кўп. Бироқ ҳеч ким уни ортиқча деб инкор қила олмайди, инкор қилиши мумкин ҳам эмас. У бунга асар қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда эришади. Зареманинг Гаройдан нолиб айтган «Меня убьет его измена...» сатрини таржимон «Хиёнат мени ўлдирар, хазон этар, гулдек сўлдирар...» тарзида ўгиради. Бизнинг назаримизда, «Хазон этар, гулдек сўлдирар» мисрасини ҳеч ким ҳам ортиқча, чўзилиб кетган, характер мантиғига хилоф дея олмаса керак. Шунга ўхшаш мисолларни Ҳамид Олимжон, Ойбекларнинг таржималаридан ҳам келтириш мумкин.

30—40-йиллар таржимачилиги хусусида гапирар эканмиз, адабиётимизда рўй берган ишлаб чиқариш темасига берилиб кетиб, адабиётнинг асосий принципни — ҳаётга эстетик муносабатдан чеклиниш тенденцияларини ҳам қайд қилиб ўтмай бўлмайди. Бу даврларда замон талабига мос тема — ишлаб чиқариш мавзуси баҳона кўплаб истеъдодсиз асарлар ёзилди. Ҳатто бу хил асарлар таржима орқали бошқа қардош халқлар адабиётидан ҳам кириб келди. Чиннакам санъат асарлари таржимаси ўрнини бу хил саёз, ҳаётни юзаки тасвирловчи асарларнинг олиши таржимачилигимизга салбий таъсир этмай иложи йўқ. Бугунги кунда бу асарлар унутилиб кетди. Булар ҳақида гапиршига ҳожат ҳам йўқ. Ҳаётнинг бешафқат шамоллари даврнинг баъзи бир ўткинчи талабларини хазонга айлантиради, йўқ қилади. Ҳақиқий истеъдодлар адабиётни умуминсониятнинг маънавий мулки сифатида қадрлайди, ўткинчи нарсага вақтини сарфламайди. Бундай қалб эгаларининг яратган асарлари, таржималари умрбоқийдир. Эндилликда биз Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Горький, Маяковскийлар номларини фахр билан тилга оламиз. Бу улуғ санъаткорларнинг адабиётимиздан муқим ўрин олиши 30—40 йиллар ичида заҳматкаш таржимонларимизнинг бетимсол меҳнати туфайли рўёбга чиқди.

**1917—1941 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКЧАДАН
РУС ТИЛИГА ҚИЛИНГАН ТАРЖИМАЛАР**

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг муҳим ғалабаларидан бири ўзбек совет адабиётининг жаҳон адабиёти айниқса, рус адабиёти билан алоқасининг самарали ривожидир.

Ўзбек халқининг рус адабиёти вакиллари ижоди билан таништиришда бадиий таржиманинг аҳамияти катта бўлди. Масаланинг иккинчи томони — ўзбек адабиёти рус тили туфайли жаҳон аренасига чиқди. Бу ўринда рус тили восита тил сифатида муҳим аҳамиятга эга. Бироқ ўзбек тилидан рус тилига қилинаётган таржималарни бугунги кун талабига жавоб берадиган даражада деб бўлмайди.

Кўпгина шоир ва ёзувчилар машҳур асарларининг рус тилига таржимаси адабиётшуносларнинг диққат марказидан четда қолиб кетмоқда. Ўзбек тили таржимасига қўл урган А. Фадеев, К. Симонов, Н. Тихонов каби машҳур ижодкорларнинг фидокорона фаолиятларини ўрганиш ўз ифодасини топганича йўқ, ҳатто, Н. Лебедев, И. Ушаков, Н. Гребнев, Л. Пеньковский, В. Державин, С. Иванов каби ўзбек классикасининг фидоий таржимонларининг маҳорати ўрганлмаган, алоҳида объект сифатида текширилмаган. Ўзбек адабиёти ҳақида тўла ва тўғри тушунча ҳосил қилишда М. Салье, Н. Ивашев, С. Сомова, С. Паластров, П. Соцердотовалар муносиб ҳисса қўшганлар.

Ўзбек адабиётидан рус тилига таржима қилинган асарлар фақат рус халқининггина эмас, балки рус тили иккинчи она тили ҳисобланган халқларнинг ҳам маданий бойлигига айланди. Шунинг учун ҳам рус тилига қилинган таржималар ҳақиқатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Афсуски, бадиий таржима амалиётида рус тилига СССР халқлари адабиётидан қилинган таржималарда маълум давргача подстрочник орқали таржима қилиш ҳукм сурди. Улар ўз вақтида керакли хизмат вазифасини ўтади. Лекин вақт ўтиши билан таржима асари

сифатига бўлган талаб ва эҳтиёж ўсиб боради. Бугунги китобхонни паст савияда таржима қилинган — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирӣ, Ойдин, Ойбек ва бошқа ёзувчиларнинг асарлари қониқтирмайди.

Адабиёт — халқ ҳаётининг тарихи, босиб ўтган йўли, шунинг учун ҳам ушбу тарихни тўла ва тўғри акс эттиришда бадий, ҳаққоний таржима катта ва муҳим роль ўйнайди. Ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиш масаласи, фикримизча, кам ўрганилган ҳисоблашиб, ҳали олдинда ўрганилмаган улкан фактик материаллар турибди.

Тошкентда нашр қилинган «Етти кун» (1927—28 йй.) журнали таржима асарлар киритилмаганлиги туфайли танқидга учраган эди. Садриддин Айнийнинг «Одина» романидан парча таржимасини ҳисобга олмаганда, журнал саҳифаларида ўзбек ва Ўрта Осиё миллий ёзувчиларнинг таржималаридан босилмаган эди. Танқид тан олиниб, кейинги сонлариданоқ янги янги миллий номлар пайдо бўла бошлаганлиги қувонарли бир ҳол бўлди.

1928—29 йилларда «Етти кун» журнали томонидан ўзбек, тожик, туркман шоирларининг шеърлари Н. Абдумов бадий қайта ишлаган нусхасида чоп этилди ва унда миллий шоирларнинг ижоди ҳақида кичик мақолалар ҳам ёритилди. Бу илк бор рус тилидаги ва рус китобхонига мўлжалланган Ўрта Осиёнинг ёш миллий поэзияси ҳақида дўстона танқидий кузатув эди. Журнал саҳифаларида С. Айний, Олтой, Боту ўша пайтда айтганларидек, «Ўзбек ёшлари» деб ном олган Н. Раҳимийларнинг шеърлари пайдо бўла бошлади. Айний ижоди ҳақидаги мақолада кенг рус китобхонининг қизиқиши катта эканлигига қарамай, Осиё адабиёти билан яқиндан етарлича таниш эмаслиги айтилган¹.

Шарқ поэзияси қадим замонлардан буён рус шоир, ёзувчи ва таржимонларини ўзига мафтун қилиб келган. Бу ўринда Пушкиннинг «Қуръонга тақлид» асарини, Лермонтов ижодидаги Кавказ темаси ва бошқаларни эслаш kifоя.

Олдин экзотик ва мураккаб, дабдабали услублар, Шарқ классикасининг мазмунини айрим шоирларни ўзига мафтун қилган бўлса, кейинроқ эса, дастлабки таассуротлар ўрнини шарқ темасини янада жиддийроқ ва чуқурроқ ўрганиш эгаллади. Шак-шубҳасиз бунга Ни-

¹ Очерки истории русской литературы Узбекистана. Том I. Ташкент, 1967, с. 165.

зомий, Жомий ва Навоийларнинг буюк асарлари, улар томонидан яратилган қаҳрамонлар образидаги нафислик ва ёрқин колорит теран миллий ўзига хослик, ҳаётний шароитнинг жонли ифодаси сабаб бўлди. Рус ёзувчиларида бундай мисли кўрилмаган маънавий бойликни таржима қилишга қизиқиш орта борди.

Шарқ адабиёти таржима орқали ўз миллий форма ва спецификасини сақлагани ҳолда жаҳон аренасига чиқди ва ҳар бир халқнинг ажралмас бадний бойлигига айланди. Ҳар бир миллий поэзия маълум бир миллат ёки халқники бўлиб қолмай, балки бошқа халқларга ҳам мансубдир.

Дастлабки таржималар билан танишиш шунчаки бир юзаки тасаввур ҳосил қилиш мақсадида қилинган бўлиб, баъзида фақат баён қилиш бўлса, баъзида эса, қисқача мазмунини эркин ёзиш билангина чегараланиб қолинар эди.

Мазкур ilk таржималар таржимачиликнинг кейинги равнақи учун пойдевор бўлиб хизмат қилди. XX аср бошларидаёқ рус таржимонлари шарқ поэзиясининг онгли ташвиқотчилари сифатида ўз таржималарини нашр қилдирдилар (масалан, В. Брюсов ва бошқалар).

Шарқ ёки «Ориенталь» поэзиясининг прогрессив анъаналари совет даврида ўзининг кенг тараққиётига эришди. 30-йиллардан бошлаб бу соҳада А. С. Пушкин, И. Сельвинский, В. Звягинцева, Т. Спендиарова, В. Державин, Л. Пенковский, А. Глоба, М. Гарловский, П. Симинин, Н. Гребнев, Я. Козловский, В. Динник ва кўпгина бошқаларнинг номлари пайдо бўла бошлади.

«Умуман олганда бизнинг замондагина Урта Осиё ва Кавказ халқларининг поэзияси ўзининг бутун гўзаллиги ва юксак маънавий қиёфаси билан бутунлигича кенг рус китобхон оmmasига намоён бўлди»². Шу йиллари рус шоир ва ёзувчилари қардош республикалар ёзувчилари билан яқиндан ижодий алоқа боғладилар, қардош халқлар адабиётларининг шаклланиши ва равнақи каби масалалар билан шуғулланувчи қатор ўлка кенгашлари ўтказилиб, унда қардош халқлар адабиётининг ташкил топиши ва унинг тараққиёти каби масалалар кўрилди. Рус адиблари Ўзбекистонга келиб турдилар, таржимончилик фаолиятини жонлаштиришда жиддий ҳаракат бошланди. Шу йиллари фольклордан қисман халқ дostonлари «Алпомиш», «Гўрўғли», «Қирқ

² Чуковский К. Высокое искусство. 1968. М., с. 143 (таржима бизники.— М. И.)

қиз», «Маликаи айёр», «Қундуз ва Юлдуз», «Равшан ва Зулхумор», «Авазбек»лардан таржималар пайдо бўла бошлади. Айнан шу вақтнинг ўзида улуғ мутафаккир Алишер Навоий асарлари, Муқимий, Фурқат лирикалари, ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асарлари, А. Қодирий романлари, Ғ. Ғулом, Ғайратий, Ойбекларнинг илк ижодидан намуналар рус тилига таржима қилина бошланди. «Рус совет адабларининг таржимачилик фаолияти чуқур интернационал аҳамият кашф этди, СССР халқлари ўртасидаги қардошларча дўстлик илдизлари очиб берилди»³.

Инқилоб даврида Ўрта Осиё фан ва маданиятининг маркази — Тошкентда Ю. Фурманов ва Б. Лавреновлар яшаганлар, П. Павленко, Л. Леонов, В. Луговскойлар ташриф буюрганлар. А. Толстой, Вс. Иванов, Н. Погодин, К. Чуковский, Я. Колас, К. Симонов, А. Ахматова, К. Зелинский, Н. Ушаков, Л. Пеньковский, В. Державин, М. Терещенколар Улуғ Ватан уруши даврида Ўзбекистонда яшаб ижод қилдилар. Албатта бу адабларнинг ўзбек классик ва совет адабиётини кенг китобхонлар орасида тарқалишида хизматлари беқиёс катта бўлди. Бундай баракали ижоднинг ўзаро алоқаси ҳақида матбуотда ҳам ўз вақтида фикр билдирилган эди. Улуғ Ватан уруши даврида республикамизда йирик рус совет ёзувчилари яшаб ижод қилдилар ва ўзбек совет адабиётига баракали мадад бердилар. Бундай ижодий ҳамкорлик натижасида Алишер Навоийнинг «Ҳамса» тўпламига кирган дostonлари ва лирик ғазаллари, Муқимий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон шеърлари, Ойбек романлари, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари рус тилига таржима қилиниб нашр этирилган эди.

Ўзбек классиклари ва ўзбек совет адабиётининг асарлари таржимаси асосан 30-йиллардагина бошланди. Аниқлашимизча, 1917 йилдан 1930 йилгача бўлган даврда асосан сиёсий арбобларнинг чиқишлари⁴, ёзувчи ва олимларнинг республика маданияти ҳақидаги фикрлари таржима қилинар эди.

Ўзбек совет адабиёти (поэзия ва проза)дан таржима намуналари алоҳида характерга эга бўлди. Булар Ўзбекистон маданиятининг муҳим босқичи ва ижтимоий

³ Тартаковский П. Тема Востока в творчестве Х. Хлебникова.— Журнал «Народы Азии и Африки», 1966, № 4.

⁴ Ходжаев Ф. Редакционная статья.— Журнал «Советская литература народов Средней Азии». 1932, № 1.

тараққиётларини акс эттирувчи шеърлар эди. Ўзбек назм ва насридан намуналарнинг рус тилига таржимаси 1930 йилдан бошланди. Бу Ф. Гуломнинг «Советская литература народов Средней Азии» журналида босилган (Амалия-Хонум таржимасида)⁵ илк шеърлари, Даврон, Гайратий, А. Умарий шеърлари эди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, бу журнал ўзининг бош мақоласида бадний адабиёт намуналарини ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиш практикасини янада юқори поғонага кўтариш, таржима назарияси принципларини яратиш зарурлигини таъкидлаган эди.

Журналда республика адабиёт ва санъати тараққиётининг умумий жараёни ёритилар эди.

ВССП Ўрта Осиё бюросининг биринчи кенгайтирилган пленумида бадний асарлар таржимаси масалалари (вазифалари) ҳақида С. Айиний, Тўқумбосов, Вифленскийлар гапирришган эдилар. Вифленский Тошкентда янги очилган лингвистика факультети қошида таржимонлар тайёрлайдиган алоҳида бўлим очишга эришиш зарурлигини талаб қилди⁶. Ажабланарли жойи шуки, бу масала мана 40 йилдан ортнқ вақт ўтгандан кейин ҳам ўз қийматини йўқотгани йўқ.

Журнал республика матбуоти билан биргаликда ўзбек адабиётининг инқилобгача ва совет даврида яратилган энг яхши асарларини рус тилига ағдаришни тезлаштириш каби жиддий масалани илгари сурди. Совет ҳукумати ўзининг дастлабки давридапоқ халқлар ўртасида маданий ва маънавий бойликларни ўзаро алмашиш масаласига катта аҳамият берди. Бунга қатор ёзувчилар бригадаларининг республикаларга боришларини, Москвада қардош республикалар санъати ва адабиёти декадаларининг ўтказилишини мисол қилиш мумкин. Шунингдек, ёш совет адабиёти эришган ютуқларни кенг пропаганда қилишга ҳам катта эътибор берилди.

20-йиллар охири ва 30-йиллар бошларида Ўзбекистонда Ўрта Осиё халқларининг «Совет адабиёти», «Хужум», «Ўзбекистон адабиёти» журналлари, ТАПИ (Тошкент Пролетар ёзувчиларининг Ассоциацияси, 1933 й.), «Ўзбекистон адабиёти» тўпламларини нашр қилиш ташкил этилди. Айнан мазкур журналлар саҳифаларида ва кундалик матбуотда (газеталарда) адабиёт ва бадний таржима соҳаси бўйича янгиликлар

⁵ Советская литература народов Средней Азии, 1932. № 1, с. 57.

⁶ Советская литература народов Средней Азии, 1933, № 3.

эълон қилинар, айниқса ўзбек адабиётини рус тилига ва қардош халқлар тилига таржима қилиш масалаларига жиддий эътибор берилар эди.

«Ўрта Осиёдаги адабий-бадний ташкилотларни қайта тузиш тўғрисида» мақоласида ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси қарорининг 6-пунктида: «Маданият бошқармасига Ўрта Осиё миллий совет ёзувчиларининг энг яхши асарлари рўйхатини тузиш топширилсин ва САОГиз орқали уларни таржима қилиш ва нашр қилиш таъминлансин»⁷ дейилган. Худди шу журналнинг 1933 йилги 1-сонидagi «Адабий консультациянинг фаолияти ҳақида» мақоласида «Фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки бутун Совет Иттифоқининг меҳнаткашлари оммасининг миллий республикалар ёзувчиларининг ижоди билан янада яқинроқ танишиштириш учун Консулт бюро миллий темалардан рус тилига ва рус тилидан энг яхши асарларни миллий тилларга таржима қилишни ташкил қилиши керак. Бу ишни адабий консультация системасида амалга ошириш учун бутун Ўрта Осиёдаги ҳамма республикаларнинг ташкилий комитетлари қошида таржимонлар секциясини ташкил қилиш керак. Бу ишда, яъни, доимий таржималар секциясини ташкил қилишда СССР ёзувчилар союзининг республика бўлимлари иш олиб бориши ва унга журналнинг консультация бюроси ёрдам бериши керак»⁸.

Идеологик кураш вазифаларига Совет фани, адабиёти, маданияти мавқеини бутун дунё миқёсида мустаҳкамлашга республикада катта эътибор берилишини тасдиқловчи яна бир факт сифатида «Литературный Узбекистан» журналининг бош мақоласидан парча келтириш мумкин⁹:

— «Биз бу масалани ҳал қилиш арафасида турибмиз...» (оқсани тугатиш вазифаси).

Шундай қилиб, «Советская литература народов Средней Азии», «Литературный Узбекистан», «Литература и искусство Узбекистана» журналлари рус тилидан СССР халқлари тилларига, СССР халқлари тилларидан рус тилига қилинадиган бадний таржима ишларига катта эътибор берди.

⁷ «О перестройке литературно-художественных организаций в Средней Азии». — Журнал «Советская литература народов Средней Азии», 1932, № 1.

⁸ «О работе литконсультации». — Журнал «Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 1.

⁹ Журнал «Литературный Узбекистан», 1935, № 1.

Юқорида номлари қайд этилган журнал саҳифаларида ва кундалик матбуотда В. Титов-Омский, Б. Бессонов, Ю. Круковский, В. Ветер, А. Дива, М. Аббасов, Амалия-Хоним, Л. Соцердотова, С. Паластров ҳамда И. Андреева, Л. Войцехович, Н. Брюллова — Шаскольская, Б. Петров, А. Мухарев ва А. Н. Мухарева ва бошқа кўпгина маҳаллий шоирларнинг баъзи эркин таржималари босилар эди. Уларнинг кўпчилиги адабий-бадний, сиёсий-оммавий журналларнинг адабий ходими бўлиб, қўшимча иш сифатида поэтик ва прозаик материални баднийлаштирувчи таржимон вазифасини ўтар эди.

30-йиллар бошларида совет адабиётида Шарқда революцион ҳаракат темаси, Урта Осиёда социалистик қурилиш темаси, иқтисодий тенглик, янги ҳаёт, янги социалистик онг учун кураш темалари ҳукмронлик қилар эди. Рус шоирлари Ю. Круковский, П. Скосиров, А. Лаврентьев, Н. Абакумов, И. Андреева, В. Титов-Омский, М. Тартаковский, В. Липко, М. Родионов, Б. Бессонов, А. Адемис ва бошқалар бевосита Ўзбекистон ҳақида ёзардилар. Ўзбекистонда ҳатто жуда ҳам оз вақт яшаган шоирлар ҳам унинг халқи, ҳаёти, урф-одати, тарихи, маданияти ва адабиёти билан (яқиндан) танишдилар ва айниқса ўзбек классикасининг нафислиги ва улуғворлигини чуқур ҳис этдилар. Бундан ташқари рус шоирлари ўзбек халқининг тарихи ва поэзиясини ўргандилар, улар ўз поэзияларида Саккокий, Атоий, Бобир, Навоий, Лутфий, Мунис Хоразмий каби машҳур классикларнинг санъаткорона буюк сирларига суянди-лар. А. Адемис, Б. Лапен, П. Скосировларнинг таржималари ана шундай пайдо бўлди.

Сўзма-сўз таржима этиш таржимачилик ишига футур етказди. Лекин ҳақиқатни айтганда бу ўз вақтида оригинал автори бўлган ўзбек шоирли билан рус шоир-таржимони ўртасида восита сифатида хизмат қилди. Уша даврда мавжуд бўлган шеърин таржималарнинг кўпчилиги бадний ёки эркин ишлов берилган М. Аббасов, Амалия-Хоним, Темирхонова, А. Чекушкин, Л. Соцердотова, С. Паластровлар томонидан тайёрланган подстрочниклардир.

Ўз-ўзидан маълумки, бу таржималар энг оқилона баҳоланганида ҳам жиддий камчиликлардан холи эмас.

Бу камчиликларни қандай изоҳлаш мумкин?

Уша давр журналлари саҳифаларида берилган маҳаллий миллат шоирлари асарларининг русча таржималари қаттиқ танқид остига олинган. Жумладан, Ғ. Ғу-

лом шеърларининг таржимаси ҳақида шундай дейилган: «Таржима тажрибаси бўлган бир ҳолда, бу ўринда гап Урта Осиё совет ёзувчиларининг оригинал асарларини рус тилига таржима қилиш жараёни устида бораяпти, бу участкада катта камчиликлар борлигини кўрсатади. Бу ерда биз таржиманинг фақат сонинигина эмас, балки унинг чидаб бўлмас даражадаги паст савиясини ҳам назарда тутяпмиз»¹⁰. Танқид ниҳоятда асосли бўлиб, эътироз билдириб бўлмайдиган далиллар билан исботланган.

Ғайратийнинг Б. Бессонов таржимасида «Урта Осиё халқлари совет адабиёти» журналида 1932 йилда нашр қилинган «Бригада сигнали» шеърини олиш мумкин. Шеърларда В. В. Маяковскийнинг тарағи ва эластик оҳангига тақлид сезилиб туради:

Звеняшее в утро —
Дам! Дам!
Рассыпалась по садам.
Скинув груз одеяла и сна
в сумку хлеб и в мускулы бодрость
Свежесть утра
Слепу узнать
бодр и весел
иду на работу.

Чамаси, бу даврдаги оригинал шеърлар ўзининг бадий савияси билан ҳам унча юқори бўлмаган. Чунки улардаги оддий баёнчилик жўшқин эҳтирос билан қўшилиб кетган.

Оригиналга кўр-кўрона эргашишга мисол қилиб В. Титов-Омский бадий ишлаган, М. Аббосов таржима қилган «Литературный Узбекистан» журналнинг I-сонида босилган Элбекнинг «Табриклайман» шеърининг таржимасини келтириш мумкин.

Почему бы мне не поздравить утреннюю звезду,
Если заря за него своё лицо открывает?—
Заря моего народа горит в пунцовом цвету
Лучами любви и счастья весь мир она озаряет.

Бу ўринда таржимон танлаган русча хорей вазни оригинал оҳангнинг бутунлай сақлай олмаган, чунки шоир В. Титов-Омский сўзма-сўз таржима нздан бориб ўзбек шеърлятидаги жонли ифодани топа билмаган. Шоир Титов-Омскийни ҳақли равишда Ўзбекистонда таржима ташаббускори деб аташадн. У Ғ. Ғулом, Уйғун, Азизий, Али Тўқимбоев, Яшин, Пайров Сулай-

¹⁰ «Советская литература народов Средней Азии», № 2, 1933, с. 153—164.

моний, Елабоев, Комилжон Иброҳим, Ғайратий, Ғани Абдуллоларнинг илк шеърларини таржима қилган. Икки йил ичида унинг томонидан иккита таржима тўплами нашр қилинган. Лекин шоирнинг ҳамма таржималарини бир хил савияда деб бўлмайди. Уша пайтдаги таңқидчилик уни совуққонлик билан кутиб олди¹¹.

Чунки Титов-Омскийнинг дастлабки таржималари ва бадний қайта ишловларида миллийлик йўқ эди.

Таржиманинг ритми, интонацияси, образларнинг хилма-хиллиги асли нусхадаги ўзига хослик ва шарқий спецификани англатмайди. Лекин шундай таржималар ҳам борки, уларда таржимонларнинг маълум даражадаги маҳоратлари сезилиб туради. Ғ. Ғулумнинг «Шажара», К. Яшиннинг «Ўртоқ Ленин» шеърлари шулар жумласидандир. 1932 йили «Советская литература народов Средней Азии» журнали Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» повестидан «Мен ҳатто қуёш билан курашамап» номли парча, «Меҳробдан чаён» романидан (Исмоил Ғабит Тараки таржимасида) парча ва шунингдек, юқорида келтирилган Б. Бессонов таржима қилган Ғайратийнинг «Бригада сигнали» шеърини босиб чиқарди. Абдулла Қодирий романининг биринчи таржимаси ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишга тўғри келади. Исмоил Ғабит (Тараки) таржимаси аслида А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романининг энг биринчи таржимаси бўлиб, унда ўша пайтга мансуб бўлган ҳамма хато ва камчиликлар мавжуд эди (Буквализмнинг хунук оқибати китоб номининг «Из алтаря скорпион» таржимасиданоқ кўринади). Ибора ўзбек тили грамматикаси асосида тузилган. Автор ҳатто рус грамматикасининг энг оддий қондасига ҳам эътибор бермайди. Бир неча мисол келтиришни ўзи кифоя қилади. Бош қаҳрамоннинг исми (Раъно) «Рагно» дейилган, пул «пуль» деб аталган. Таржимадаги «суженый, ...чтобы к сумеркам обед был готов...! Из простого буза», «захотелос мне манту» ва бошқа шунга ўхшаш қўпол иборалар фикрни чалғитади. Тўғри, таржимада ижобий томонлар ҳам йўқ эмас. Масалан, таржимон диний терминларнинг муваффақиятли эквивалентларини топган. Раъно шеърларидаги поэтик шакл таржимада сақланган.

Автор яратган самимий ва нафис Раъно образи тар-

¹¹ Трегуб. С. Создать произведения, достойные нашей великой эпохи.—«Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 3, с. 136.

жимда ҳам ўзининг поэтик жозибасини сақлаб қолган. Ҳатто муваффақиятсизлик билан таржима қилинганда ҳам моҳир ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг жонли ва мардонавор овози таржимада ҳам қайта жаранглайдн.

Журналнинг ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиш борасидаги фаолияти шундай нашрлар билангина чегараланиб қолди. 1933 йилга келиб журнал таржимачилик соҳасидаги фаолиятини бир оз жонлантириб юборди. Журналнинг биринчи сони Абдулла Қаҳҳорнинг «Билимлар уяси» ҳикояси билан бошланади, лекин таржимони кўрсатилмаган. Бу ерда Б. Род томонидан қайта ишланган Ҳ. Пўлатнинг «Ким?» шеъри ва А. Пенковский таржима қилган «Лениннинг сўзи» («Ленин шундай деган эди» дostonлари) каби ўзбек халқ дostonлари ўрин олган.

Журналнинг кейинги 1934 йилги сонларида ҳам озми-кўпми таржима асарларини учратиш мумкин. Буларни Б. Бессонов бадний қайта ишлаган, Р. Агишев таржима қилган Давроннинг «Сунбулнинг тонги» («Сунбул қизнинг тонги») шеъри ва Б. Бессонов таржимасидаги «Кўкан» поэмаси (2— ва 3-бўлимидан ташқари), А. Лаврентьев таржимасидаги Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» пьесасидан парча ва Титов-Омский бадний қайта ишлаган (таржимони кўрсатилмаган), бадний жиҳатдан унчалик юқори савияда бўлмаган Маждид Файзий шеърлари ташкил қилар эди.

1935 йилда журналнинг номи ўзгариб «Литературный Узбекистан» деб аталди, бу вақтга келиб ўзбек тилидан қилинадиган таржималарга бўлган эътибор ҳам ўзгарди. Журналнинг биринчи сонидан Чўлпоннинг «Кўз» (В. Титов-Омский бадний қайта ишлаган, Л. Соцердотова таржима қилган шеъри), Ф. Фуломнинг «Тўй» (Б. Бессонов бадний қайта ишлаган ва С. Паластров таржима қилган поэмадан парча), Элбекнинг «Табриқлайман» (В. Титов-Омский бадний қайта ишлаган, М. Аббосов таржима қилган) шеъри, Файратийнинг «Жинаба ва Темир» (С. Паластров ва Лаврентьевлар таржимаси), А. Қодирийнинг «Берди татар» номидан «Обид кетмон» романидан парча (Л. Соцердотова таржимаси) пайдо бўла бошлади. Иккинчи сонидан А. Қодирийнинг «Гарем» номидан (Соцердотова таржимасида) «Меҳробдан чаён» романидан парча ва Мумтознинг «Менинг сўзим» (Титов-Омский бадний қайта ишлаган, М. Аббосов таржимаси) шеърлари босилди.

Журналнинг ўнинчи сонига келиб поэзия билан бир қаторда проза ва драматургия ҳам берилди. Файра-тийнинг «Қатта қалб» (А. Лаврентьев таржимаси), Парда Турсуннинг «Остонада» (С. Паластров таржи-маси), Ғ. Ғуломнинг «Тирилган мурда» (М. Аббосов таржимаси) ва «Шум бола» (Ю. Круковский таржима-си) асарлари, З. Фатхуллиннинг «Ғунчалар» (таржимо-ни номаълум) драмаси босилиб чиқди.

1936 йилга келиб таржима асарлари рўйхати ўзбек халқ ашулалари «Пахта ҳақида халқ қўшиғи» (Н. Брюллова-Шаскольская таржимаси), ўзбек халқ лапарлари (таржимони номаълум), ўзбек халқ эртақ-лари «Сусанбил», «Ур тўқмоқ», «Уч оғанин ботирлар» (С. Паластров таржимаси), халқ шoirлари ижодларидан намуналар, масалан, Эргаш Жумабулбул ўғлининг «Уртоқ Ленин (таржимони номаълум), «Ленин» (Л. Вой-цехович таржимаси) дostonлари билан янада бойиди.

Прозада Ойдиннинг «Чўпон» (таржимони номаъ-лум), Абдулла Қаҳҳорнинг «Хат ташувчи» (Энненинг авторлаштирилган таржимаси) ва «Қанотсиз читтак» (авторлаштирилган таржимаси), Абдулла Қодирийнинг «Сармушйининг хатоси» (Л. Соцердотова таржима қилган, «Меҳробдан чаён» романидан парча) ва С. Ай-нийининг «Қуллар» (романининг Л. Соцердотова таржи-ма қилган иккинчи бўлими) каби асарларини кўриш мумкин.

Шу йилнинг ўзида бадий таржима масалаларига бағишланган М. Сальенинг «Бадий таржима ҳақида» ва С. Ҳусайиннинг «Ҳамлет Чўлпон таржимасида» каби танқидий мақолалари босилган.

1937 йили «Литературный Узбекистан» журнали саҳифаларида Ойбекнинг «Пушкин» (И. Андреева таржимаси) шеъри, Ғ. Ғуломнинг «Ёдгор» (таржимо-ни номаълум), халқ шoirи Қурбонотанинг «Халқ душманлари ҳақида» (В. Липко таржимаси), А. Умарийнинг «Шота Руставели» (В. Петров таржимаси), Ҳ. Пўлатнинг «Баҳор тўни» (В. Липко таржимаси) асарлари нашр қилинди. Бу ерда шунингдек рус тили-да «Йигитга 70 ҳунар оз» ва «Чумчуқ филин қандай ўлдирди» номли иккита ўзбек халқ эртақлари босилди.

1937 йили Октябрь революциясининг 20 йиллигига бағишлаб «Икки беш йиллик» номли китоб ва замона-вий асарлар таржимасини ўз ичига қамраб олган СССР халқлари асарлари томинини чиқариш планлашти-рилган эди. Шу муносабат билан бутун таржимачилик

кучи ушбу планлаштирилган антология материалларини таржима қилишга сафарбар бўлган.

1938 йили «Литературный Узбекистан» журналида Амин Умарийнинг «Ғазаб» (Панченко таржимаси), Ҳасан Пўлатнинг «Эргаш Гадейбоев» (В. Липко таржимаси), Ғайратийнинг «Далага» (В. Липко таржимаси), Шухратнинг «Чегарачилар» (Б. Петров таржимаси), Ҳасан Пўлатнинг «Севгимиз». «Остонам» (В. Липко таржималари), Эминжон Аббоснинг «Москва» (Б. Петров таржимаси), Пўлканнинг «Ҳасан — батрак» (таржимон номаълум) шеърлари босилиб чиқди.

Адабий жамоатчилик ҳаётида Султон Жўранинг «Жордано Бруно» (П. Кацнельсон ва Т. Сальмонович таржималари) поэмаси катта воқеа бўлди. Поэманинг юқори баҳо олишига сабаб, унинг қанчалик тўғри таржима қилинганлиги билан боғлиқ, албатта.

1939 йилда таржимачиликда анча муваффақиятга эришилди. Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг Москвада ўтказиладиган биринчи декадасининг очилиши маросимига тайёргарлик кўришда классик поэзия, замонавий поэзия, проза, драматургия асарлари нашрга тайёрланди. Тайёрланган таржималарнинг айримлари кўп журналлар саҳифаларида, шу жумладан, «Ўзбекистон санъати ва адабиёти» журналида босилиб чиқди.

Рус китобхони Ойбекнинг «Каналда» (Ю. Бекаревич таржимаси), Х. Шамснинг «Мукофот» (К. Коблов таржимаси), Ҳ. Пўлатнинг «Марк Шапар» (В. Липко таржимаси), А. Умарийнинг «Дўстлик» (Ю. Бекаревич таржимаси), «Ленинга», «Чўлда» (Б. Петров таржималари), «Горькийга», «Баҳорим» (Б. Петров таржималари), Ҳамзанинг «Озод хотин-қизлар қўшиғи» (А. Мухарев таржимаси), халқ шоири Эргаш Жуманбулбулнинг «Мен шаҳарга келдим» (Н. Мухарева таржимаси), А. Раҳматнинг «Сен бизни етукликка олиб келдинг», «Жилowlанган Зарафшон» (К. Коблов таржимаси), Султон Жўранинг «Парвоз ҳақида мактуб» (Л. Кацпельсон таржимаси), Фозил Йўлдошнинг «Дўмбира» (В. Липко таржимаси), Темир Фаттоҳнинг «Ватаним бахтим менинг» (Б. Петров таржимаси) каби асарлар билан танишиш имкониятига эга бўлди.

О. А. Сухарева томонидан ёзиб олинган халқ қўшиғи «Чаманкор» (А. Мухарева таржимаси) ва «Малкан Ҳуснобод», «Қиз ва эшон» эртаклари таржима-сида ўзбек халқ оғзаки ижоди намоён бўлди. Проза

Парда Турсуннинг «Алданган» ва «Чўл туни» (С. Паластров таржималари), Ш. Ризаевнинг «Қор ёғди, излар босилди» (таржимон номаълум) каби асарлари асосида намойиш бўлди. Ўзбек совет драматургияси Л. Соцердотова таржима қилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўлмас драмаси «Бой ила хизматчи» драмасида юзага чиқди. Афсуски, бу пайтдаги таржималар бадний жиҳатдан заиф ва камчиликлари кўп бўлиб, сифатсиз ва, ҳатто, техника жиҳатидан ҳам паст эди. Эҳтимол, бунга поэзиянинг умумий савияси ва унчалик юқори бўлмаган ўша пайтдаги таржимачилик ва бадний таржима назариясининг бутунлай йўқлиги сабабдир.

1940 йил — ўзбек адабиётининг классиги Алишер Навоийнинг асарларини таржима қилишга киришилди. Л. Пеньковский таржимасида «Фарҳод ва Ширин» поэмасининг 7 дан 13 боблари, Н. Лебедев таржимасида Алишер Навоий «Ғазаллари» чоп этилди.

Бутун адабий жамоатчилик халқнинг маънавий ҳаётидаги бундай муҳим воқеага ўз муносабатини билдирди. Навоий асарларини рус тилига таржима қилиниши муносабати билан матбуотда кўплаб мақолалар ёритилган, жумладан, ижоди Ўзбекистон билан узвий боғлиқ бўлган П. Скосирев шундай ёзади «...Ўзбек халқи ўзининг бой традицияларига эга. 1941 йилда 500 йиллиги нишонланадиган Навоий — ўзбек тилининг асосчиси, шoir, философ, сиёсий арбобдир. Унинг танланган асарлари ўнлаб томларини ўз ичига қамраб олган жаҳон маданиятининг энг қимматбаҳо меросидир. Мен бундан бир неча кун олдин шoir Пенковский таржима қилган Навоийнинг энг яхши дostonларидан бири «Фарҳод ва Ширин» таржимасини эшитиш бахтига муяссар бўлдим.

Л. Пенковский таржима қилган Шириннинг ўз севгилиси Фарҳодга ёзган мактуби шoirларга ўз шеърларини «солиштириш»да намуна вазифасини ўтайди.

Навойдан таржималар нашр қилинса, биз ўз ижодий тараққиёт базамизни кенгайтирган бўламиз. Биз учун ҳеч қачон кўрмаган, эшитмаган, ёзувчи Навоий пайдо бўлади»¹².

Келтирилган парчадан халқлар ўртасидаги маънавий алоқада бадний таржиманинг қанчалик муҳим аҳамият касб этганлиги яна бир бор тасдиқланади.

¹² Скосирев. П. Об изучении национальных литератур.— Журнал «Литературная учеба», 1940, № 3, с. 63.

Л. Пеньковский таржимасида Ҳ. Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри ҳам босилиб чиқди. Шоирнинг жўшқин овози, қофияларнинг равлонлиги, аниқ ва равшан сўзлар ва энг қувонарли жойи шуки, ушбу ажойиб мўжизанинг ҳаммаси таржимада акс этди:

Когда брожу по стране родной,
Странное чувство владеет мной:
Землю её цветущих садов —
Что ни миг — целовать я готов¹³.

Журналнинг айнан шу сонининг ўзида Р. Бобожоннинг «Тўйдан олдин» (Б. Петров таржимаси), Ўзбекистон халқ шоири Қурбон отанинг «Ленинга» (Б. Петров таржимаси), Ҳ. Пўлатнинг «Дўстлик» (В. Липко таржимаси), Жасурнинг «Кечир» (Б. Петров таржимаси) шеърларининг таржималари босилди.

Кейинроқ бадий таржима назариётчиси бўлиб танилган таржимон Н. Ивашев пайдо бўлди. Унинг таржимасида Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидан парча, А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси, Ш. Ризаевнинг «Шоир Завқийнинг ўлими» асари босилиб чиқди.

Таржимон Соцердотова ўзининг бадий таржима соҳасидаги фаолиятини давом этдириб, ўзбек фольклоридан намуналар нашр эттирди. «Тоҳир ва Зухра», «Дарё қизи» ва «Қул сотган кал» шулар жумласидандир. А. Қаҳҳорнинг «Жонбулоғ» ва Мақсудийнинг «Лайлатулқадр» насрий асарлари таржима қилинди (Медвинский таржимаси). Таржимон сифатида жамоатчиликка яхши танилган Н. Ивашев янги таржималарини нашр эттирди. Унинг таржимасида Ғ. Ғуллом ижодидан «Шум бола» повести, А. Қаҳҳорнинг «Қўшиқчи», «Ким айбдор» ҳикоялари, фольклордан «Бўз бола» эртаклари босилиб чиқди.

Ўзбекистон халқ шоири Қурбон отанинг «Ленинга» шеърий мактуби (С. Сомова таржимаси) босилиб чиқди. Шу сонининг ўзида Ҳамзадан янги таржималар, жумладан, «Биз ишчимиз», «Яша шўро», «Ҳой-ҳой отамиз», «Турсуной марсияси», «Ҳижрон» (С. Сомова, Б. Петров таржималари) шеърлари босилиб чиқди. Бунда яна Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» (Л. Пеньковский таржимаси) ва «Лайли ва Мажнун» дostonлари таржимасининг давоми нашр эттирилди.

¹³ Гафур Гулям. Айбек. Хамид Алимджан. Стихотворения и поэмы. СП, Ленинградское отделение, 1980, с. 552.

Ҳозирги замон ўзбек совет поэзиясидан М. Шайхзоданинг «Олға» (С. Сомова таржимаси) ва А. Умарийнинг «Қизил юлдуз ҳақида қўшиқ» (Ю. Бекаревич таржимаси) каби шеърлари босилиб чиқди.

Ўзбек тилидан рус тилига қилинган ушбу таржималар Ўзбекистонда таржимачилик қадамба-қадам ўсиб бораётганлигидан далолат беради.

Республикадаги бутун таржимачилик иши Ўзбекистон ёзувчилар Союзи қошидаги бадний таржима секциясига бирлашди.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Уз ижодини Улуғ Октябрь инқилобидан аввал бошлаб «Улоқда», «Жувонбоз» каби асарларни ёзган, жаҳолат, қоронғулик исканжасида азоб чекаётган она халқини илмга, тараққиётга ундаб, бир қатор мақолалар, шеърлар ижод этган Абдулла Қодирий социалистик революциядан сўнг ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири сифатида «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» каби йирик романларни, коллективлаштириш даврига бағишланган «Обид кетмон» каби қиссаларни, «Тошпўлат тажанг нима дейди», «Қалвак махзумнинг ён дафтаридан» номли ҳажвий асарларни ва ўнлаб ҳикояларни, ўткир публицистик мақолаларнинг муаллифи бўлиши билан бирга жаҳон прогрессив ёзувчилари ижодидан ва рус адабиётидан ўзбек тилига ўгирилган асарларнинг ҳам таржимонидир.

Тошкентдаги рус тузем мактабида таълим олган Абдулла Қодирий рус тилига, унинг илғор адабиёти ва маданиятига меҳр қўйди, жуда эрта рус прогрессив ёзувчиларнинг асарларини оригиналда ўқий бошлади, Кейинчалик ўзи ҳам рус ва жаҳон прогрессив адабиётидан бир қатор асарларни ўзбек тилига ўгирди. Жаҳон прогрессив ёзувчилари ижодидан ўзбекчалаштириб чоп этилаётган катта-катта романларга муҳаррирлик қилди.

Таржимон Зариф Баширий 1928 йилда Фердинант Дошаннинг «Томилло»¹ романини русчадан ўзбек тилига ағдарди. Моҳир сўз устаси Абдула Қодирий ана шу таржимага муҳаррирлик қилди. Зариф Баширий яна шу йили Фердинант Дошаннинг иккинчи романи «Қамар»ни русча вариантдан ўзбек тилига таржима қилди. Бу асарга ҳам Абдулла Қодирий муҳаррир бўлди².

Абдулла Қодирий жаҳон ва рус прогрессив адаби-

¹ Фердинант Дошан. Томилло (З. Баширий таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1928.

² Фердинант Дошан. Қамар (З. Баширий таржимаси). Самарқанд — Тошкент, 1928.

ётидан ўзбек тилига ўгирилган асарларга муҳаррирлик қилиш билан бир қаторда русча-ўзбекча луғатлар тузишга ҳам киришди ва «Русча-ўзбекча тўла луғат»нинг II (1—486-бет) ҳарфини тузди. Луғат 1934 йилда Қозонда нашр этиларди. 20—30-йилларда умуман русча-ўзбекча луғатларни тузишга қўл уришнинг ўзи катта аҳамиятга эга эди. 30-йилларда ҳали ўқув дарсликлар, қўлланмалар тузилмаган бир даврда Абдулла Қодирий рус тилида мавжуд бўлган дарслик ва қўлланмаларни ҳам ўзбек тилига таржима қилиб ўқувчиларга катта қулайликлар туғдирди.

Ўзбек тилида чоп этилган «Физика дарслиги», «Ўзумчилик ва асаричилик учун қўлланма» каби китобларнинг таржимаси бевосита Абдулла Қодирий қаламига мансубдир. Аммо улкан ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийга шуҳрат келтирган таржима асарлар — булар бадий асарларнинг таржимасидир.

Абдулла Қодирий жаҳон прогрессив адабиёти намояндalarидан Бокаччининг «Чопилло маҳдум», Мозучининг «Жирало маҳдум», «Никола маҳдум иштонин» каби новеллаларни, Дени Дидронинг «Роҳиба», Альфонс Доденинг «Саодатли Августиннинг азиз дуоси», Марк Твеннинг «Дабдаба ва тиланчилик», «Муқаддас инквизиция» каби асарларини рус тилидан ўзбекчага таржима қилди³.

Абдулла Қодирий «Муштум» журнали редакциясида ишлаган даврларида жаҳон прогрессив адабиётидан, рус классик ва совет ёзувчилари ижодидан жуда кўп ҳикоя ва сатирик асарларни таржима қилган.

Ёзувчи Абдулла Қодирий 1936 йилда А. П. Чеховнинг машҳур «Хамелеон» ҳикоясини «Буқаламун» номи билан ўзбек тилига таржима қилди⁴.

Абдулла Қодирий ўзбек тилининг стилистик ва лексик бойликларидан, идиоматик бирикмаларидан моҳирона фойдаланиб ҳикоянинг бадий қийматини, эстетик кучини, асл нусха услуби, руҳини, асар ғоявий мазмунини ўзбек тилида қайта тиклай олган. Ҳикояни ўзбек тилида ўқир экансиз, кўз ўнгингизда ўтакетган айёр, бир дақиқанинг ўзида гапираётган гапидан қай-

³ Бу ҳақда қаранг: Ш. Турдиев. Абдулла Қодирий асарларининг библиографияси. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг Илмий асарлари. Ўзбек адабиёти, филология фанлари. 20-китоб. Тошкент, 1960, 219—220-бетлар.

⁴ А. П. Чехов Буқаламун (А. Қодирий таржимаси).—«Совет адабиёти» журнали, 1936 йил, 3-сон, 63—64-бетлар.

⁵ А. П. Чеховнинг бу асарини 30-йилларнинг етук таржимони Сайдиғани Валиев ҳам ўзбек тилига таржима қилган — А. Ж.

тадиган, ҳар қиёфага кира оладиган аблаҳ тип тўлиқ гавдаланади.

Таржимашунос К. Чуковский ҳар бир таржимондан асар муаллифининг илгари сурган ғояларини, сюжет схемасини, образлар тўлақонлилигини таржимада қайта яратиб қолишдан ташқари, унинг ўзига хос услубини, адабий манерасини, ижодий шахсини ҳам қандай бўлса шундайлигича, ўзгартирмасдан беришни талаб қилган эди⁶.

Абдулла Қодирий ҳам «Хамелеон»ни ўзбек тилига таржима қилишда А. П. Чеховнинг ўзига хос услубини, адабий манерасини тўла сақлашга ҳаракат қилган. Таржимон рус ёзувчисининг мақсадини, персонажларнинг нутқий характеристикасини ўзбек ўқувчиларига оригиналдагидек қилиб етказишга уринган ва бунинг уддасидан чиққан. Чунки Абдулла Қодирий «Буқаламун» ҳикоясидаги ҳар бир сўз ёки ҳар бир жумлани контекст моҳиятидан келиб чиқиб ўзбек тилига ўгирган. Натижада асар ўзбек тилида ҳам ўз ғоявий мазмунини, таъсирчанлигини умуман йўқотмаган.

1921 йилда ўзбек совет театрининг асосчиларидан бири бўлган Миршоҳид Мироқилов Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» пьесасини Қўқон ва Самарқанд театрларида саҳнага қўйди. Лекин ўша даврда Қўқон, Самарқанд театрларида «Намуна» труппаси томонидан саҳналаштирилган «Уйланиш» комедияси асл нусхани фақат мазмунинигина акс эттирган, холос. Асарни саҳнага қўяётган режиссёрлар, ролларни ижро этаётган актёрлар томошабинларни кўпроқ кулдириш учун ўзларидан баъзи жумлаларни қўшганлар. Натижада комедиянинг таржимаси асл нусхадан жуда катта фарқ қилган.

Абдулла Қодирий Ҳамза театри коллективининг илтимоси билан Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини ўзбек тилига таржима қилишга киришди ва уни 1935 йилда муваффақиятли тугаллайди. Худди шу йилнинг 28 августида Абдулла Қодирийнинг таржимаси асосида Ҳамза театри «Уйланиш» пьесасини саҳнага қўйди, спектакль катта муваффақият қозонади.

Асарнинг таржимаси ва уни ижро этган артистларнинг фаолликлари ҳақида ўша давр вақтли матбуотида бир қатор ижобий мақола ва тақризлар чоп этилди. Адабиётшунос олим Сотти Ҳусайн томонидан ёзилган «Гоголнинг «Уйланиш» асари ўзбек саҳнасида» номли мақоласи Абдулла Қодирий ўзбекчалаштирган таржи-

⁶ К. Чуковский. Высокое искусство. М., 1968, с. 22.

мани таҳлил қилган дастлабки ишлардандир. С. Ҳусайн бу мақоласида Абдулла Қодирийнинг таржимонлик фаолиятига жуда юқори баҳо беради⁷.

Лекин «Уйланиш» комедиясининг таржимаси муносабати билан ёзилган тақриз, мақолаларнинг ҳаммасида Абдулла Қодирийнинг маҳорати, камчилиги эмас, балки асарни ижро этган актёрларнинг ютуқ ва камчиликлари санъатшунослик нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилинган эди.

Таржимашунос олим Ф. Саломов Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясининг ўзбекча таржимаси ҳақида фикр юритар экан, бу асарни Абдулла Қодирий ҳам ўзбекчага ўгирганлигини фақат С. Ҳусайннинг вақтли матбуотда нашр этилган «Гоголнинг «Уйланиш асари ўзбек саҳнасида» номли мақоласи орқалигина маълум бўлишини, аммо у таржиманинг нусхаси ҳозир йўқолиб кетганлигини ёзади⁷.

«Афсуски, «Уйланиш»нинг таржимаси на журналларда ва на китоб ҳолида чоп этилмади,— дейди Ж. Шарипов,— баъзилар «Уйланиш» пьесасининг таржима қўлёзмаси йўқолиб кетган деб ҳукм чиқарганлар. Лекин бу қўлёзма мавжуд экан. Яқинда филология фаилари доктори, Ўзбекистон фаилар академиясининг мухбир аъзоси проф. Иззат Отахонович Султонов «Уйланиш» пьесасини қўлёзмасини бизга танишиб чиқиш учун берди»⁸.

Бу «Уйланиш» комедиясининг биринчи пардаси бўлиб, уни Ж. Шарипов ўзининг «Бадний таржималар ва моҳир таржимонлар»⁹ номли монографиясининг охирига «илова» қилиб чоп эттирди.

Ўзбек ва рус тилларини мукаммал билган ёзувчи Абдулла Қодирий «Уйланиш» комедиясини таржима қилишга киришар экан, даставвал асардаги ҳар бир жумла, ҳар бир сўз, ҳар қайси образ ва персонажни синчиклаб ўрганиб чиқди. Шу билан бирга асарни саҳналаштириб ижро этувчи актёрларга қулай бўлиши учун «Уйланиш»ни ниҳоятда эҳтиёткорлик, масъулият билан ўзбек тилига ўгирди. Шунинг учун комедия ўзбек актёрларига қулай бўлган қисқа, ихчам жумлалар асосида таржима қилинган.

⁷ Қаранг: С. Ҳусайн. Гоголнинг «Уйланиш» асари ўзбек саҳнасида.—«Совет адабиёти ва санъати» журнали, 1935 йил, 11—12-бетлар.

⁸ Биз араб шрифтидаги бу қўлёзmani синчиклаб ўрганиб чиқиб, нашрга тайёрлаб, чоп эттирган таржимашунос олим Ж. Шариповга алоҳида миннатдорчилик билдирамиз. Шарипов Ж. Бадний таржималар ва моҳир таржимонлар. Тошкент, 225-бет.

⁹ Шарипов Ж. Уша асар, 225—245-бетлар.

«Уйланиш»нинг қаҳрамонлари кулгили ҳолатга тушганларида ҳам, бемаъни сўзларни айтаётганларида ҳам, ўзгалар билан суҳбатлашаётганларида ҳам ўзларини маданиятли, ақлли одамлар деб билишади. Асардаги ана шундай мураккаб хусусиятни бошқа тилда — таржимада бера олиш ниҳоятда мураккаб ишдир.

Абдулла Қодирий ўзбек халқ оғзаки ижодини, масал ва маталларини, қочириқ гапларини жуда яхши биларди. Унинг «Қалвак Махзумнинг ён дафтаридан», «Тошпўлат тажаиғ нима дейди?» каби ҳажвий асарлари ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Абдулла Қодирий башарти, Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясининг қаҳрамонлари ўзбек тилида қандай гаплашишлари лозим бўлса, ана шундай ҳолда таржима қилди. Таржимон таржима давомида асар қаҳрамонлари тилига ҳам алоҳида аҳамият бериб, уларни ўз «тили»да сўзлатди. Комедиянинг асл нусхасида қаҳрамонлар қандай манерада, услубда сўзласалар, ўзбекча вариантида ҳам шундай услубда гапирдилар.

Масалан: Совчи — даллол кампир Фекла Ивановнинг сарой мушавери Подколесинга савдогар қизи Агафья Тихоновнани таъриф қилаётган текстини олиб кўрайлик:

Фекла: Купца третьей гильди дочь. Да уж такая, что и генералу обида не нанесет. О купца и слышать не хочет. «Мне,—говорит какойбы ни был муж, хоть и собой-то невзрачен да был бы дворянин». Да такой великатыес!.. Княгиня просто!¹⁰

Ўзбекча таржимаси:

Фекла: Учинчи гилди кўпаснинг қизи. Бироқ ўзи генералга ҳам озор бермайди. Бойлар тўғрисида гапирсанг, эшитгиси ҳам келмайди. «Менга дейди», афти қанча хунук бўлса ҳам ўзи бекбачча бўлсин», дейди. Ўзи жуда улуғвор... Қисқаси хон қизининг худди ўзи!¹¹

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, таржима асл нусхани айнан акс эттиришидан ташқари Фекла Ивановнанинг гапирш манераси, тили ҳам ўзбекча вариантига айнан кўчган, яъни пьеса қаҳрамонининг «ўз тили» таржимада қайтадан тўла тикланган.

¹⁰ Гоголь Н. В. Драматические произведения. Т. IV. М., 1952, с. 220. Кейинги мисоллар шу нашрдан олинади.

¹¹ Шарипов Ж. Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар. 229-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олинди, фақат бетлари кўрсатилади.

Абдулла Қодирий асл нуханинг ҳар бир сўзига, жумласига вергул, сўроқ, ундов белгиларига, ҳатто интонациясигача аҳамият бериб ўзбекчалаштиради. Масалан, Подколесиннинг характерини очиб берадиган ўринларининг таржимасига диққат қилайлик. Н. В. Гоголь Подколесиннинг хатти-ҳаракатлари, юриш-туриши, феъл-атвори, сафсатабозлигини унинг ўз тилидан янада аниқроқ оча боради:

Русча нухаси:

А ведь хлопотливая, черт возьми, вещь женитьба! То, да сё, да это. Чтобы то да это было исправно — нет, чорт побери, это не так легко, как говорят. Эй, Степан! (Степан входит.) Я хотел тебе еще сказать... (Ж. 218).

Ўзбекча таржимаси:

Ҳой шу уйланишининг даҳмасаси қурсин-да. Ҳали униси, ҳали буниси дегандек. Унисини тузатсанг, буниси қолиб боради, бунисини битирсанг, яна бошқаси чиқиб қолади. Дарвоқе, айтганларича, сабил бу уйланиш ҳазил гап эмас. Эй, Степан (Степан киради.) Сенга айтадиган яна бир сўзим бор (228-бет).

Дарҳақиқат, Подколесиннинг салбий томонлари (субутсенлиги, мижғовлиги, дангасалиги), ички туйғуси ва психологияси унинг Степан, Кочкарев, Фекла Ивановналар билан бўлган суҳбатларида, Агафья Тихоновна билан бўлган учрашувда янада аниқ намоён бўлади.

Абдулла Қодирий Подколесиннинг характерини Н. В. Гоголдек аниқ, комик вазиятларда кўрсатиш учун ўз она тилининг бой хазинаси — фольклордан, ўзбек халқининг жонли сўзлашув тилидаги қочириқ, кесатиклардан кенг фойдаланади.

Н. В. Гоголь асар давомида Подколесин характерининг ўта мураккаб томонларини моҳирона очиб беради. Ёзувчи Подколесин, Фекла, Анучкин, Арина Пантелеймоновна, Қуймоқ кабиларнинг ўз тилларидан ўша ифлос киборлар табақаси ҳаётини образли иборалар, қисқа, ихчам ва ёрқин, аммо ўткир захарханда орқали фош қилади.

Абдулла Қодирийнинг таржимонлик таланти ҳам худди шу ўринда Н. В. Гоголнинг услубини, асар образ персонажлари характерини, уларнинг ўз «тили»ни ўзбек тилида қайта ярата олганлигида кўринади. Таржимон «Уйланиш» комедиясини сўзма-сўз таржима

қилмади. У таржимага ижодий ёндошиб унинг мазмуни ва руҳини, асарнинг ўзига хос услубини ўзбек тилида тўла беришга интилди.

Масалан, совчи кампир Фекла Ивановна ўзи топган, «куёв»ларни «келин»га мақтаб таъриф қилаётган текстга аҳамият берайлик:

Асл нусха:

Фекла: А славные все такие хорошие, аккуратные. Первый Балтазар Балтазарович Жевакин, такой славный, во флоте служил — как раз по тебе придется. Говорит, что ему нужно чтобы невеста была в теле, а поджаристых совсем не любить. А Иван-то Павлович, что служит езекуhtarом, такой важный, что и присту-пу нет. Такой видный из себя, толстый, как закричит на меня: «Ты мне не толкуй пустяков, что невеста такая и эдакая, ты скажи напрямик, сколько за ней движимого и недвижимого?»—«Столько то и сколько—то, отец, мой!»—Ты врешь, собачья дочь. Да еще, мать моя, вклеил такое славцо, что и неприлично тебе сказать. Я так вмиг и спознала; а да это должен быть важный господин (Ж. 232—233).

Ўзбекча таржимаси:

Фекла:— Ҳаммалари ҳам яхши, сўзга етук, ваъдага вафолик, ақлга тўла. Биринчиси Балтазар Балтазарович Жевакин. Шундай одамки, ўзи флотда хизмат қилган. Худди сенга буюртирилгандек, менга қавжирган гўштдек хотин керак эмас, меним учун бадани тўла хотин зарур дейди. Иван Павлович бўлса езекуhtar бўлиб ишлайди. Ўзи шундай жиддий одамки, ҳеч нариги ёғи йўқ. Ўзи шундай тўладан келганки, менга бақиради: «Сен менга майда гапларни сўзлаб бидирлама. менга тўғридан-тўғри, жонли моли қанча, жонсизи қанча, ана шундан гапир!» дейди: «ана ундан мунча, мана мундан шунча» дейман, «ёлғон гапирма, итдан туққан» дейди. Ҳа, айтганча яна шундай сўзни айтиб юбордики, у сўзни сенга айтишдан маъзурман, она қизим. Мен бир ондаёқ пайқаб олдимки, бу ўзи жуда ҳам катта мансабли тўралардан бўлса керак, деб (235).

Келтирилган бу мисолдан кўриб турибмизки, таржимон сўзларни жуда ўришли, асл нусхага монанд ишлатган. Абдулла Қодирий асарни сўзма-сўз таржимасини эмас, балки унинг асосий мазмунини, руҳини

аниқ бера олган. Асл нусха билан таржимада келтирилган жумлаларга диққат қилайлик:

«Как раз по тебе придётся.— Худди сенга буюртирилгандек»; «что ему нужно, чтобы невеста была в теле, а поджаристых совсем не любит.— Менга қовжираган гўштдек хотин керак эмас, меним учун бада ни тўла хотин зарур»; «Ты мне не толкуй пустяков.—

Сен менга майда гапларни сўзлаб бидирлама»; «ты скажи напрямик, сколько за ней движимого и недвижимого?— Менга тўғридан-тўғри, жонли моли қанча, жонсизи қанча, ана шундан гапир»; «ты врешь, собачья дочь!— Ёлғон гапирма итдан туққан» каби жумлалардан кўриниб турибдики, моҳир таржимон Абдулла Қодирий тушунарли, содда, равон услубда образли иборалардан фойдаланиб Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясида қўлланган бадний услубни айнан қайта тиклай олган.

Абдулла Қодирий «Уйланиш» таржимасига қўл урар экан, энг аввало, асарнинг тилини, персонажларининг ўзига хос гапириш усулларини ҳам диққат марказида тутди. Шунинг учун ҳам персонажлар тили бир-биридан тамоман фарқ қилади, улар «ўз тил»ларида сўзлайдилар. Асарнинг ҳар бир образ ва персонажи ўз характери, маданияти, айни вақтда гап ким билан ва нима ҳақда кетаётганлигига қараб ўзига хос манерада сўзлашади.

Масалан, совчи кампир Фекла Ивановна оғзакни нутққа оид сўзларни, мақолларни кўпроқ ишлатса, сарой мушавери Подколесин камгап, тўмтоқ сўзлайди. Арина Пантелеймоновна бўлса баландпарвоз сўзлар билан гапиради. Жевакин, Анучкинлар бўлса киборларга хос усулда сўзлайдилар.

Абдулла Қодирий Н. В. Гоголь ўз қаҳрамонларининг нутқий характеристикасини комедиянинг умумий мазмунидан, ғояси ва тематикасидан келиб чиқиб яратилганлигини жуда тўғри англаган ҳолда «Уйланиш»ни ўзбек тилига ўгираётганда, ундаги ҳар бир сўз ва жумлани асарнинг умумий ғоясидан, мазмунидан узиб олмасдан, асл нусхадаги ўзига хосликни, муаллифнинг индивидуал услубини ҳам тўлиқ сақлай олган.

Машҳур таржимашунос олим К. Чуковский айтганидек, «асл нусханинг стилни бера олган бадний таржимагина аниқ таржима бўла олади»¹². Абдулла Қо-

¹² Чуковский П. К. Литературная газета, 1963 г., 3 августа.

дирийнинг ушбу таржимаси ҳам Н. В. Гоголнинг услубини айнан бера олганлиги билан қимматлидир.

Абдулла Қодирий ўзбекчалаштирган «Уйланиш»ни асл нусхаси билан муқояса қилиб, синчиклаб текширсак, у комедияни 20—30-йиллар адабий тилида, ўша давр ўзбек томошабинлари учун тушунарли тилда таржима қилганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Абдулла Қодирий ўзбек арханк сўзларидан фойдаланган ҳолда Н. В. Гоголь даврини, янада аниқроғи, «Уйланиш» комедиясида қаламга олинган, содир бўлган воқеаларни, асарнинг персонажлари тилини янада аниқ, янада ёрқин акс эттира олган. Масалан:

«А и сына,—говорит,— не отдам на службу. Что,— говорит, разве купец не служит государю так же, как и всякий другой?» (ж. 230).

Ўзбекча таржимаси:

«Ўғлимни бўлса пошшолик хизматига бермайман, ҳа, савдогар ўзгалардек пошшоликка хизмат қилмайдими, савдогарликнинг ўзи пошшоликка бир хизмат эмасми» дер эди (234).

Абдулла Қодирий «пошшолик хизматига» жумласи воситасида Чор Россияси даври колоритини аниқ акс эттира олган.

Абдулла Қодирий «Уйланиш» пьесасини таржима қилишда, унинг муаллифи яшаган даврини, асардаги образ ва персонажларнинг хусусиятларини, сўзлаш услубларини ҳисобга олиб онгли равишда ҳамда комедия хусусиятларидан келиб чиқиб эски ўзбек сўзларини, қадимдан тилимизда ишлатилиб келинаётган форс, араб жумлаларини жуда усталик билан ишлатиб, асардаги воқеалар чор Россияси даврида бўлиб ўтганлигини янада аниқ гавдалантира олган.

Абдулла Қодирий «Уйланиш» комедиясининг таржимасида «чироғим» (мой свет), «бу умр савдоси» (дело житейское), «машавахўр чўлчут» (деревянный чурбан), «дев чалсин сени» (вот чорт побери) каби сўзлар воситасида оригинал нусхадаги сўзларнинг замирида акс этган маънони жуда тўғри бера олган.

Абдулла Қодирий Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» асарида номлар воситасида яратган сўз ўйинининг бирикмалар таркибидаги объектларини айнан сақлаган ҳолда ўзбекча вариантда ҳам моҳирлик билан қайта тиклай олган.

Н. В. Гоголь асар персонажи Иван Павловични ўз тилидан сўзлатиб унинг Яичница фамилияси асосида шундай сўз ўйини қилади:

Иван Павлович: Нет, кажется, вы не так поняли: это фамилия моя: Яичница.

Жевакин (кланяясь): Ах, извините, я немножко туговат на ухо, в право, думаль что вы изволили сказать что покупали яичницу.

Иван Павлович: Да что делат, я хотел было уж просить генерала, чтобы позволил называться мне Яичницын, но свои отговорили: говорят, будет похоже не собачий сын (ж. 242).

Абдулла Қодирий таржимаси:

Иван Павлович: Йўқ, чамаси сиз бошқача тушундингиз. Менинг лақабим Қуймоқ демоқчиман.

Жевакин (*бош эгиб*): Эй, кечирингиз, қулогим бир оз оғирроқ. Мен ўйлабманки, қуймоқ едингизми, деб сўрадингиз...

Иван Павлович: Бунга қолганда чорасизман, мен генералдан Қуймоқни деб ўзгартишга рухсат сўрамоқчи бўлган эдим, бироқ ўртоқларимга бу маслаҳат ёқмади, янги лақабинг бўйноқни деганга ўхшаб қолади, дедилар (240).

Ушбу текстдан кўриниб турибдики, буюк ёзувчи Н. В. Гоголь асар персонажининг фамилияси орқали ҳам кулгилн вазиятни келтириб чиқарган: «Яичница — Яичницын — собачий сын».

Абдулла Қодирий ҳам ўзбек сўзлари асосида рус адабининг сўз ўйинини ўзбек тилида жуда чиройли ва тўғри бера олган: «Қуймоқ — Қуймоқни — бўйноқи» (бўйноқи итнинг бир тури.)

Бизга маълумки, 1940 йилда Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ҳам ўзбек тилига таржима қилиб чоп эттирган эди¹³.

Абдулла Қаҳҳор «Уйланиш»нинг юқорида келтирилган текстини шундай таржима қилган эди:

Иван Павлович — Йўқ алангламадингиз шекилли. Қуймоқов менинг фамилиям.

Жевакин (*таъзим қилиб*) — Э, кечирингиз! Қулогим жиндек оғирроқ. Мен «қуймоқ едим дедилар» дебман.

Иван Павлович: Қандай қилай! Генералдан фамилиямни жиндай ўзгартиришга, Қуймоқчи қилишга рухсат сўраган эдим, кўнмадилар: «Итвачча»га ўхшаб қолади дедилар»¹⁴.

«Уйланиш» комедиясининг асл нусхасида Иван Пав-

¹³ Гоголь Н. В. Уйланиш (А. Қаҳҳор таржимаси). Тошкент, 1940.

¹⁴ Уша асар, 26-бет.

лович ўз фамилиясини ўзгартиришга генералдан рухсат сўрамоқчи бўлади:

Иван Павлович: Да что делать, я хотел было уж просить генерала, чтобы позволил называться мне Яичнин, но свои отговорили: говорят: будет похоже на собачий сын.

Абдулла Қаҳҳор таржимасида эса Иван Павлович ўз фамилиясини ўзгартиришни шахсан генералдан сўраб қўя қолади: Иван Павлович: Қандай қилай? Генералдан фамилиямни жиндай ўзгартиришга, Қуймоқча қилишга рухсат сўраган эдим, кўнмадилар; «итваччага» ўхшаб қолади дедилар (У. 26).

Лекин улкан санъаткор Абдулла Қодирий оригинални тўғри тушуниб, тўғри таржима қилган.

Иван Павлович: Бунга қолганда чорасизман. Мен генералдан лақабимни Қуймоқи деб ўзгартиришга рухсат сўрамоқчи эдим, бироқ ўртоқларимга бу маслаҳат ёқмади. Янги лақабинг бўйноқи деганга ўхшаб қолади дедилар (240).

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг таржимасида асл нусхадаги сўз ўйинининг жозибаси сақланган («Қуймоқ — Қуймоқи — бўйноқи»).

Машҳур сатирик ёзувчи Н. В. Гоголь «Уйланиш» комедиясида рус халқининг мақол, матал, образли ибораларидан унумли фойдаланган эди. Н. В. Гоголь «Уйланиш» комедиясида образ ва персонажлар нутқининг таъсирчанлигини ошириш, сўзловчи шахс характерининг асосий белгиларини янада аниқроқ кўрсатиш, таъкидлаш учун мақол, матал, образли иборалардан жуда моҳирлик билан фойдаланган.

Таржимон асарнинг образ ва персонажлари нутқидаги ўзига хос оҳангни, уни ўзи ўгираётган тилда тўғри ва аниқ бериши қанчалик муҳим бўлса, образ ва персонажлар нутқини индивидуаллаштириш учун муаллиф томонидан ишлатилган мақол ва маталларни, идиоматик бирикмаларни ҳам оригиналга мувофиқ тарзда қайта тиклай олиш шунчалик аҳамиятга эгадир. Буларни таржимада акс эттириш ниҳоятда масъулиятли ва қийин ишдир. Лекин бундай мушкул муаммони ҳам таржимон Абдулла Қодирий ижобий ҳал этди.

Мутаржим таржима давомида асл нусхадаги мавжуд кесатиқ, қочирим, идиоматик бирикма, образли ибора ва мақол, маталларни, сўз ўйинларининг ўзбекча муқобил вариантларини усталик билан топиб алмаштирди. Масалан, Фекла Ивановна билан Кочкарев-

нинг жанжаллашаётган эпизоди таржимасини олиб кўрайлик:

Фекла: Ах, бесстыдник какой! Да ведь это не мужское дело. Отпуститесь, батюшка, право! (Ж. 224).

Таржимаси:

Фекла: Эй беномус, нонисоф! Ахир, бу эркак кишининг иши эмас-ку, худодан қўрқиб, бандадан уялмайсанми? (231).

Агар таржимон Фекланинг гапларини сўзма-сўз, содда усулда таржима қилганида совчи кампирнинг ўзига хос тили, гапириш усули аниқ акс этмаган бўларди. Абдулла Қодирий ўзбек сўзларини жуда ўринли танлай билган.

Агар Абдулла Қодирий Н. В. Гоголнинг «Уйлаиш» комедиясининг персонажлари бўлмиш Фекла Иванована, Анучкин, Арица Пантелеймоновна, Жевакинлар тилидан айтган, бевосита рус ҳаёти, рус урф-одатлари билан боғлиқ бўлган мақол, маталларни, идиоматик бирикмаларни, образли ибораларни айнан сўзма-сўз таржима қилиб берса, ўзбек томошабини учун тушунарсиз, ғализ, тўмтоқ жумлалар йиғиндиси ҳосил бўларди. Бундан ташқари, асарнинг маъносига, ғоявий мазмунига ҳам путур етган бўларди. Рус ва ўзбек халқининг ҳаётини, урф-одатларини яхши билган Абдулла Қодирий русча мақол, матал, кесатиқ, қочриқ, идиомалар бирикмаларининг айнан ўша маъносини акс эттирадиган ўзбек тилидаги эквивалентларини моҳирона топиб ишлатади. Таржимон «Уйлаиш» комедиясида ишлатилган мақол ва маталларни ўзбек тилига ўгиришда унинг образлилигини, афористиклигини, асл нусхага хос ихчамлигини тўлиқ сақлашга ҳаракат қилган ва бунинг уддасидан чиққан. Масалан: Кочкарев даллол кампир Фекла Ивановнага Агафья Тихонова уйига йиғилган «куёв»ларни кўрсатиб, ушбу мақолни айтади:

Кочкарев (ей): Гости-то не считанные, кафтаны общипанные (ж. 243).

Абдулла Қодирий Н. В. Гоголнинг Кочкарев тилидан ишлатган бу рус мақолини контекстда бажараётган функциясидан келиб чиқиб унинг ажойиб муқобил вариантини топиб алмаштиради:

Кочкарев (Феклага): Бемаза қовуннинг уруғи кўп, қув кампирнинг товуғи кўп (240).

Абдулла Қодирий ишлатган бу мақол асар текстидаги ғоявий мазмунни, русча мақолнинг маъносини аниқ ва тўғри акс эттира олади.

Совчи даллол Фекла Ивановна ҳам ўз ўрнида Кочкаревга ҳозиржавоблик билан мақол орқали жавоб беради:

Фекла: Гляди полёт ни свое полёт а и похвастаться нечсм... (ж. 243).

Абдулла Қодирий «Уйланиш» комедиясидаги мақол, матал, фразеологик бирикмаларни ўзбек тилига ўгиришда уларнинг маъносига, образлилигига, контекста қандай функцияни бажараётганига, миллийлигига алоҳида аҳамият берди. Баъзи ўринда русча фразеологик бирикма, идиома, мақол ва маталларнинг ўзбек тилида мавжуд бўлган эквивалентларини беради, баъзи ўринда асарга ижодий ёндошиб, уларнинг ўзбекчада тўла маъносини бера оладиган вариантларини қўллайди.

«Уйланиш» комедиясининг таржимасида ишлатилган «қирчинингдан қийилгур», «худо кўтарсин», «лавингга учуқ чиққан эди», «тўнғиз қўпгур», «итдан туққан», «ер ютгур», «туёғингни шиқиллат», «оғзидаги ошини тортиб олмоқчи», «оғзингдаги ошни ҳам ичолмайсан» каби фақат ўзбекларга хос бўлган образли ибораларни, жумла ва терминларни топишда Абдулла Қодирий жуда кўп ўйлаган. Шунинг учун ҳам таржима ниҳоятда сифатли чиққан. «Уйланиш» комедиясининг таржимаси худди ўзбек тилида ёзилган оригинал асардек туюлади, унинг таржима эканлиги мутлақо сезилмайди. Бизнингча, Абдулла Қодирийнинг моҳир таржимон санъаткор эканлиги ҳам мана шу ўринда тўлиқ намоён бўлади.

«Уйланиш»нинг таржимасида айтарли камчиликлар йўқ. Тўғри, Абдулла Қодирий «халат»ни —«тўн», «чорт бери»ни —«дев олсин», «переулок»ни —«маҳалла», «Песках»ни —«қумлоқ», «Шестилавочный»ни «Олти дўкон» деб ўзбек тилига ўгирган. Бунинг сабаблари бор эди. Абдулла Қодирий 30-йиллар ўзбек томошабинларини назарда тутиб, уларга тушунарли бўлиши учун шундай таржима қилган эди.

«Уйланиш» комедиясининг 30-йилларда улкан санъаткор Абдулла Қодирий томонидан ўзбекчалаштирилган нусхаси ўзининг асл нусхасига ҳар жиҳатдан мос келиши, сўзларнинг қисқа, лўнда, ўз ўрнида ишлатилиши, услуб жиҳатидан ҳам ўша даврда қилинган таржималар орасида энг мукаммали, маъқулни ҳисобланади.

ҒАФУР ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом ўзбек совет адабиётининг пойдевори-ни қўйган устозлардан бири. У адабиётимиз тараққиё-тига ўзининг шахсий ижодидан ташқари таржима асарлари билан ҳам ўз ҳиссасини қўшган улкан тар-жимондир.

Маълумки, Ғафур Ғулом Шарқ шеърятининг кат-та билимдони эди. Унинг шоирлик истеъдоди ҳам илк бор шу классик анъаналар асосида шаклланди. Шоир то умрининг охирига қадар Шарқ адабиёти сарчаш-маларидан баҳра олиб яшад ва шу адабиёт билан ўзбек китобхонини таништириш мақсадида ундан на-муналар ўгирди. У форс-тожик адабиётининг деярли барча йирик вакилларининг ижодидан таржима қилди. Унинг таржимонлик фаолиятида форс-тожик классик-лари ижодидан қилинган ўғирмалар катта ўрinni ташкил этади. У ўзининг қирқ йилдан ортиқроқ ижоди давомида турли қардош ҳамда жаҳон адабиётининг йирик намоёндалари асарлари қаторида шарқ адабиё-тининг улкан сиймолари Абу Абдулла Рўдакий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Абдураҳмон Жомий, Мирзо Аб-дулқодир Бедил, тожик совет адабиётининг улкан адиблари Абулқосим Лоҳутий ва Мирзо Турсунзода-ларнинг адабий меросларидан намуналарни ўзбек ти-лига таржима қилдики, бу халқларимиз ва адабиёт-ларимиз дўстлигининг муҳим мезони, адабий ҳаёти-мизнинг беқиёс ривожига ажойиб ҳисса бўлиб қўшилди.

«Ғафур Ғулом зўр ақл-идрок, фаҳм ва фаросат эга-си бўлибгина қолмай, у билимлар энциклопедияси-дир»¹,— деган эди ҳинд адиби Сурбахш Синх. Дарҳа-қиқат, у бадиий ижоднинг турли соҳаларида баркамол асарлар яратиш билан бирга Урта Осиё маданияти, фани ва халқлари тарихини жуда чуқур эгаллаган аллома ҳам эди.

¹ Ғ. Ғуломнинг ҳаёти ва ижоди. Тошкент, 1970, 28-бет.

Фафур Ғулом Шарқда гуманистик қарашлар анъаналарини бошлаб берган адиб Абу Абдулла Рўдакий ижодидан «Қариликдан шикоят» («Шикоят аз пири») қасида шеърини таржима қилди:

Асл нусхада:

Маро бисуду фирӯ рехт ҳар чи дандон буд,
Набуд дандон ло — бал чароғи тобон буд.
Сажду симзада буд, дурру марчон буд,
Ситораи саҳарӣ буду қатра борон буд.
Яке намонд кунуд з-он, ҳама бисуду бирехт,
Чи наҳс буд?— ҳамоно ки наҳси Қайвон буд.

Таржимада:

Тишим бари тўкилиб кетди, дурри ғалтон эди,
Уларни тиш дема, балки чароғи тобон эди.
Оқиш, кумуш эди-ю, худди дурри маржон эди,
Булоқнинг қатраси, ёинки тонгда чўлпон эди.
Биронта қолмади куртакланиб, тўкилди бари,
Бу қайси наҳс эди, наҳс бўлганида Қайвон эди².

Юқоридаги парчадан кўриниб турибдики, оригиналдаги бор шеърӣ жозоба, муסיқийлик ва оҳанг ўзбек тилига тўлалигича кўчирилган. Энг муҳими, шеърдаги бутун-бутун қофиялар, сўзлар ва иборалар ўзгартирилмай, ўз ҳолича берилган. Бу автор руҳини, сўз қўллаш санъатини таржимада сақлаш борасидаги мутаржимнинг маҳоратидир. Тўғри, таржимон баъзи жойларда бир образ ўрнида бошқа бир образни қўллайди. Бундай бўлиши ҳам табиӣ. Мутаржим муаллиф билан ҳуқуқ талашадиган даражада эркин ва журъатли бўлиши лозим. Таржимонда журъат бўлма-са асл нусхага ижодий ёндоша олмайди. Фафур Ғулом бу ҳолни яхши англаган мутаржим. Юқоридаги парчанинг тўртинчи мисрасида автор лирик қаҳрамон тишининг ёшлик пайтидаги ҳолатини тонг юлдузига (Ситораи саҳарӣ), ёмғир томчисига (Қатраи борон) ўхшатади. Дарҳақиқат, тонг юлдузининг тиниқлиги, ёмғир томчисининг биринчидан, беғуборлиги, иккинчидан, юқоридан тушаётган томчининг шакли, фигураси тишга ўхшаган бўлади. Лекин таржимон тонг юлдузи ўрнида Чўлпон, ёмғир томчиси ўрнида эса булоқ суви қатрасини ишлатади. Кўриниб турибдики, софлик, тиниқлик ва беғуборликда булар орасида фарқ унча катта эмас. Демак, бу ерда асар қийматига футур етмаган. У на бўшаштирилган ва на «авторлаштирилиб» безатилган. Рўдакий айтмоқчи бўлган фикр, рўдакийёна

² Рўдакий. Тошкент, Ўздавнашр, 1957, 31-бет.

шеърин жозибa, шарқона классик оҳанг бор гўзаллигича сақланган.

Чаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
Ҳамеша, то бувад, онн-ш гардгардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба чои дард шовад,
Ва боп дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Қуҳан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон ки хулқон буд.

Таржимада:

Кўзининг соққасидек айланиб турувчи жаҳон,
Ҳамиша айланади, ҳаммавақт гардон эди,
Қачонки дорию дармони оғриқ ўрнидадир,
Кезида оғриғи ҳам дори бирла дармон эди.
Кўз очгунча тўзитар у қай ерда янги эса,
Дам ўтмайин тузатар у қайдаки вайрон эди³.

Рўдакий зукко ва донишманд, тафаккури ва фалсафий мушоҳадаси кенг мутафаккир. Унинг «Қарилликдан шикоят» қасидаси ҳам бошқа қатор асарлари сингарин табиат ва ҳаёт қонуниятларига, олам ва мавжудотга шоирона кўз билан қарашлари ҳамда фалсафий тафаккури мевасидир. Қариллик иншоалари ва лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати орқали ҳаётнинг абадийлигини, инсон умрининг ўткинчилигию, табиат қонушининг, дунёнинг боқийлигини ифода этади. Борлиқнинг ўзгариши ва тараққиёти, оламнинг янгиланиши ва эскирганлиги инкор этиши файласуфона мадҳ этилади. Бу эса тўлалигича таржимада ўз аксини топган.

Ғафур Ғулом таржималаридаги энг яхши хусусият шундаки, китобхон асар автори ким ва унинг қачон яшагани билан танишмаган ҳолда ҳам у қайси давр шоирининг маҳсули, кимнинг асари эканлигини дарров сеза олади. Бу эса таржимоннинг ўзинга хос муваффақиятини белгилайди.

«Қарилликдан шикоят» қасидаси жами 68 мисрадан иборат. Аммо Ғафур Ғулом уни 60 мисра қилиб ўгиради. Оригинал ва таржима вазнида эса унчалик катта фарқ йўқ. Асл нусха мисралари 11, 12, 13, 14, баъзан эса 17 бўғиндан иборат. Таржимада эса бир текис 15 бўғинли қилиб берилган. Мутаржимнинг асарни ҳам вазнида, ҳам ҳажмда қисқартиргани унга муваффақият олиб келган. Биринчидан, ҳозирги замон китобхони талабини назарда тутиб ортқча тафсилотларни қолдириб, анча ихчамлаштирган. Иккинчидан, бир хилдаги вазнида ўгириб тўла оҳангдорликни таъмин этган ҳолда

³ Уша жойда.

автор илгари сурмоқчи бўлган ғояга, асар мазмунига сира путур етказмаган. Бу — таржимоннинг таржима-чиликка ҳам ижодий, ҳам ижобий ёндошганининг натижасидир. Зеро, таниқли таржимашунос Корней Чуковский ҳам: «Таржимада нечоғлик хато ва чалкашликлар бўлмасин, агар унда асосий нарса — автор услубининг бадий индивидуаллиги барча хусусиятлари билан берилар экан, бу таржимани кўкка кўтариб мақтасанг арзийди⁴, — деган эди.

Фафур Ғулумнинг таржимонлик фаоллигида Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг «Ғулистон» асаридан қилган таржималари муҳим ўрин тутадн. У ҳаётининг сўнгги йилларида Саъдий «Ғулистон»нидан умумий ҳажми қарийб 800 мисрадан иборат шеърни ўзбек тилига таржима қилади.

Улуғ гуманист шоир Мирзо Абдулқодир Бедил ўзининг тенгсиз файласуфона ижоди давомида фақат инсонни улуғлади, уни куйлади. Инсоннинг буюклигини ҳам, фожиасини ҳам, муҳаббатини ҳам, қаҳру ғазабини ҳам моҳирона акс эттирди. Инсонни ақл-идрокда ҳам, пастлик ва разолатда ҳам олий табақадаги мавжудот сифатида ўзининг сўнмас шеърлятида ифода этди. Асрлар давомида халқлар қалбида йиғилиб қолган дард, чўкиб қолган туйғу Бедил шеърларининг асосини ташкил этади. Бедил дунёқараши, фикр-ўйлари, фалсафий мушоҳадалари ўзи яшаган давр халқлари ҳаётининг қисмати, инсон тақдири билан боғлиқ эканлиги унга беқиёс шуҳрат олиб келди. Юз йиллар мобайнида диллардан-дилларга, тиллардан-тилларга кўчиб, бедилхонликнинг авж олиб кетишининг сабаби ҳам худди ана шунда эди.

Фафур Ғулум Бедил ижодига алоҳида меҳр, чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан қараган. Унинг асарларини севиб ўқиб уни ўзига устоз деб билган. Ана шу беқиёс ҳурмат эвазига Бедил ижодидан намуналарни ўзбек тилига таржима қилди.

Зоҳид аз бас фасурданаш сохта шах,
Мушкил ки кунад илочи табъаш дўзах,
Ин музған замхарир дар оташ ҳам
Ғар меафтад — чу байда мебандад ях⁵.

Таржимада:

Зоҳид кеккайишдан шунчалар қотган,
Дузах ҳам эритиш эвин йўқотган.

⁴ Чуковский К. Высокое искусство. М., 1968, с. 19.

⁵ Айний С. Куллиёт. Чилди П. Китоби дуйўм. Душанбе, 1964, саҳ. 220.

Унинг юқоридаги таржимасида авторнинг бутун фикри, файласуфона қарашлари, бой ва зодагонларга нисбатан қаҳру ғазаби, аччиқ сатираси, нафрати ўз ифодасини топган. Лекин Ғафур Ғулом ўзига азиз ва қадрдон бўлиб қолган Бедил асарлари таржимасига киришишга журъат қилолмади. Унинг бу тариқа иш тутишини Ғафур Ғулом таржималарини нашрга тайёрловчи Ваҳоб Рўзиматов шундай изоҳлайди: «У (Ғафур Ғулом — Н. Ж.) Бедил асарларидан кичкина бир намунани шунда ҳам ҳамкорликда (адиб ва олим Носир Саид билан — Н. Ж.) таржима қилган. Агар шоирнинг шахсий архивидаги 15 мисрага яқин парчани айтмасак у Бедил асарлари таржимасига қўл урмаган. Бу унинг Бедил асарларини таржима қилиш ғоят машаққатли ва масъулиятли деб қараганидандир. Шоирнинг қаламкаш дўсти Носир Саид 1960 йили шундай деган эди: «Ғафур икковимиз Бедил асарларини таржима қилиш ниятида эдик. Унинг камида тўрт хил маъно берувчи мисраларини ўзбек тилида тўлалигича акс эттириш маҳол бўлганлиги, умуман, таржима ғоят мураккаб бўлганлиги учун узоқ мулоҳазалардан сўнг таржимадан воз кечишга қарор қилдик»⁷.

Таржима ва таржимон шахси. Таржима ва таржимон масъулияти. Булар таржимачиликнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Таржимон шахси ва унинг масъулият ҳисси таржима асари орқали халққа ҳурмати билан ўлчанади. Ахир чиннакам санъат асари ҳам уни яратган санъаткор ҳам халқнинг эмасми?! Бас, шундай экан, худди ана шу жиҳатдан Ғафур Ғуломнинг Бедил рубойларига нисбатан бўлган бу хилдаги муносабатини фақат олқишламоқ даркор!

Баъзан таржимашунослар орасида тожик адабиётидан таржима қилиш, бошқа тиллардан таржима қилишдан осонроқ деган фикрни билдирадилар. Тўғри, бу икки халқнинг урф-одатлари, расм-русумлари, маросимлари орасида унча катта фарқ йўқ. Ўзбек ва тожик адабиётлари ҳам айни бир хил вазига эга. Адабий-маданий анъаналари ҳам бир хил. Лекин шундай бўлса-да, халқлар ва адабиётлар бир-бирига қанчалик яқинлигидан қатъи назар, биринчидан, бадиний асар

⁶ Ғафур Ғулом. Асарлар, 10-томлик. Таржималар. 9-том, Тошкент, 1977, 222-бет.

⁷ Уша асар, 381-бет.

замирида бутун бир халқнинг ўзига хослиги, ижтимоий-тарихий шароитлари, руҳий ва маънавий олами туради. Иккинчидан, давр руҳи ва автор услуби деган атамалар борки, булар ҳар доим таржимон олдида кўндаланг бўлиб туради. Буларнинг ҳаммасини таржима матнида тўла акс эттириш учун таржимон ҳам олим, ҳам санъаткор бўлмоғи даркор. Шундай тақдирдагина у ҳар бир халқнинг ўзига хослигини, давр руҳи ва автор услубини олим сифатида талқин этади, санъаткор сифатида қайта яратади. Яна шуни таъкидлаш мумкинки, айниқса Шарқ классик шеърятини бошқа бир тилга ўгириш, унинг оҳангини, сержило шеърини жозибаси-ю шарқона сеҳрини қайта тиклаш мутаржимдан алоҳида истеъдод талаб этади. Таржимоннинг фикри, қалби, ҳис-туйғулари ўша автор даражасига етмоғи, бунинг учун эса ўзини махсус тайёрлаш лозим.

Жаҳонгашта шоир Мирзо Турсунзода 1947 йили Осие ёзувчилари конференциясига қатнашмоқ учун Ҳиндистон пойтахти Деҳлига бориб қайтади. Ана шу сафар натижасида у «Ҳиндистон қиссаси» туркуминини яратади. Туркум икки қисмдан иборат. Биринчи бўлимга кирган еттита шеърни — «Ватанга қайтув» («Бозгашт»), «Ҳиндистон қиссаси» («Қиссаи Ҳиндистон»), «Ғарбли меҳмон» («Меҳмони мағриби»), «Ганг дарёси» («Рўди Ганг»), «Боғи муаллаҳ», «Тара Чандри», «Қишилар ёдида» («Дар ёди кас»)ларни Ғафур Ғулом, иккинчи бўлимдаги бешта шеърни эса Аширмат Назаров таржима қилган.

Ғафур Ғулом ва Мирзо Турсунзода на фақат замондош шоир, улар бир-бирига энг яқин дўст ва биродар эдилар. Ғафур Ғуломнинг ўз дўсти ижодий фаолиятини яхши билгани, унинг руҳи ва ижод усулини анча чуқур ҳис қилгани, психологик ва эстетик дунёсига кириб боргани таржима жараёнида анча қўл келган. Иккинчидан, Ғафур Ғуломнинг она-Ватан, тинчлик, халқлар озодлиги ва мустақиллиги, Совет кишиларининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги жасорати ҳақидаги асарлари, бадиий ижоддаги услуби М. Турсунзоданинг руҳияти ва психологиясига анча мос келади.

Ғафур Ғулом тожик совет адабиётидан ёки форстожик классикларидан ўзбекчага ўгирган асарларини кузатсак, унинг ўзига хос файласуфона нигоҳини кўрамиз. Ҳар бир санъаткорнинг ўз услуби бўлганидек, ҳар бир мутаржимнинг ҳам ўзига хос услуби бўлади. Ўз услубига эга бўлмаган ижодкор чинакам ижодкор, бўл-

магандек, ўз услубига эга бўлмаган мутаржим ҳам мутаржим эмас, нусхакаш бўлади, холос. Ғафур Ғуломнинг таржимонлик маҳорати айниқса улуғ рус классик адабиётидан қилган таржима намуналарида намоён бўлади. Ғафур Ғулом А. С. Грибоедовнинг «Ақллилик балоси» асаридан маълум бир парчани ўзбекчалаштиради. Биз шу парчанинг ўзидаёқ Ғафур Ғуломга хос бўлган сўз танлаш, ширали тил билан сўзлаш манерасини кўрамиз. И. А. Крилов масалларида юмор билан жиддий фикрнинг омухта бўлиб келиш каби фақат Ғафур Ғуломга хос бўлган (биноқ асл нусха мағзини ташкил қиладиган) хусусиятни сезиш қийин эмас. Ғафур Ғуломнинг таржимонлик фаолиятида Пушкин, Лермонтов асарлари алоҳида ўрин тутати.

Ғафур Ғулом асл нусха муаллифига баъзи бир таржимонлар сингари кўр-кўрона эргашмади. У ўзбек тилининг бой имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда ўзига хос таржима принципларини яратди. Чунончи, мутаржим Пушкин асарларини таржима қилар экан, у асл нусхадаги фикрнинг конкретликка алоҳида эътибор берди, ўзбек китобхонига Пушкинга хос шеърини санъаткорликни тўлалигича етказишга ҳаракат қилди. Таржимон Пушкиннинг «Граф Нулин» поэмасини, «Олегнинг фолли тўғрисида қўшиқ», «Кавказ», «Қиш кечаси» каби шеърларини таржима қилди. Рус поэзиясининг ифтихори бўлган А. С. Пушкиндан ўзбекчалаштирилган шу асарлар ҳам Ғафур Ғуломнинг таржимонлик маҳоратини белгилайди. Унинг Пушкин шеърларидан қилган таржималаридаги хусусият шундаки, у оригиналга эркин ёндашиб ўзбекчалаштирган. У «Қиш кечаси» шеърини ўгиришда шеър мантиғидан келиб чиқиб асосий мазмунни беришга ҳаракат қилди. Шеър 1942 йил «Ватан адабиёти» дарслигинда эълон қилинган эди. Шундан бўлса керак, таржимон «Кел, ичайлик...» мисраси билан бошланадиган байтни тушириб қолдиради. Ғафур Ғулом «Олегнинг фолли тўғрисида қўшиқ» асарини худди оригиналга мос равишда жуда содда, раво тил билан ўгирадики, бу асарнинг таржимаси ҳам «Ватан адабиёти» дарслигинда босилади. Мутаржим шеърни болаларга мўлжалланган бир шаклда ўгиради. Бу дегани асл нусхадан чекинди деган гап эмас, албатта. Ғафур Ғуломнинг сатира ва юморга мойиллиги айниқса «Граф Нулин» таржимасида ўзига хос ҳамоҳанглик касб этган. Бу ўзаро уйғунлик поэмадаги Граф Нулиннинг характерини ўзбек-

чада тўлақонли беришга имкон туғдирган. Графдаги такаббурилик, калтабинлиқни Пушкин унинг портретини чизишдаёқ китобхонга ишора қилади. Пушкин тасвиридаги Графнинг хатти-ҳаракатини ҳис этган ўқувчида табассум уйғонади, унинг ички дунёси билан қизиқа бошлайди. Асарнинг бош йўналишини белгилайдиган худди шу вазиятни синчков мутаржим назардан соқит қилмайди. У Нулинга хос, унинг характерини кўрсатадиган эпитетларни шундай топиб ўрнили қўллайдики, натижада китобхоннинг кўз олдига асар қаҳрамони Граф ўзининг борлиғича гавдаланади.

Пушкинда:

Выходит барин на крыльцо,
Все подбочась, обозревает;
Его довольное лицо
Приятной важностью сияет.
Чекмень затянутый на нем,
Турецкий нож за кушаком,
За позухой в фляжке ром,
И рог вся бронзовой попочке.

Ғ. Ғулумда:

Пешайвон олдиға чиқади тўра
Қўли биқинида ташлайди назар,
Ҳаммасидан мамнун ундаги чеҳра —
Ёқимли ғурур-ла илжайиб порлар.
Елкаға чакмонни қийғоч ташлаган,
Туркча пичоғи камарда — белда.
Лиммо-лим ром тўла фляга билан
Бронза занжирли қадаҳ қўйнида.

«Эпик асарлар, йирик дostonларни ўгирганда асосий эътибор воқеалар тасвирини беришга, бор гоёни ифодалайдиган, мазмунни ойдинлаштирадиган характерларнинг тиниқ ва ҳаққонийлигини сақлашга қаратилади. Лирик шеърлар таржимасида бўлса оҳанг, ритм, интим кайфиятни бериш гоёт муҳим масала ҳисобланади. Дидактик-фалсафий шеърларни бошқа тилга ўтказганда эса ифодаланаётган маъно, ахлоқий-тарбиявий муддаони юзага чиқариш таржимон олдиға қўйиладиган бош талаб бўлади»⁸. Ғайбулла Саломов, Нажмиддин Комиловлар томонидан шеърин асарлар таржимасига қўйилган бу талаб ҳақиқатга яқиндир. Айниқса эпик асарлардаги мазмун қаҳрамон характери билан боғлиқдир. Мутаржим эпик асарнинг бош йўналишини асосий қаҳрамонлар тақдиридан излаши ва ўгириш жараёнида бош қаҳрамон ва унга хизмат қилаётган бошқа персонажлар, бадий воситаларни диққат маркази-

⁸ Таржима санъати. Тошкент, 1976, 114-бет.

да тутмоқлиги шарт. «Граф Нулин» таржимасидаги мутаржимнинг муваффақияти ҳам худди шу масалани тўғри ва аниқ ҳал қилганида кўринади. Мисол тариқасида юқорида берилган парчада бу ҳол яққол кўринади. Бунда асосий урғу Графнинг ташқи белгиларига, яъни унинг хатти-ҳаракатларига берилган. Бироқ унинг замирида ташқи белгиларига хос бўлган ички маънавий дунёси ҳам кўринади. Бу эса Пушкинга хос бўлган характер яратиш принципларидан бири. У аввало китобхонга ўз қаҳрамонининг тўла қиёфасини очиб бермайди. Фақат китобхонда қизқиш уйғотади, холос. Чунки граф Пушкин тасвирида на турк, на рус ва на француз. Ўзлиги йўқ бир шахс. Бундай образлар тасвирини Пушкиннинг бошқа асарларида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, Фафур Ғулом ҳам етук шоир сифатида асар характерини яхши англайди ва бу асарга оддий таржимон эмас, тенг ҳуқуқли ижодкор сифатида қарайди ва асар мазмунини асосида граф Нулин портретини мустақил яратади. Таржимага тўла маънода эркин ёндашиб, қаҳрамон портретини ўзбек китобхонига таъсирчан қилиб етказишга ҳаракат қилади. Бу эпизодда Граф ўзининг хизматкорларидан ва ўзидан мамнун. Улар Графнинг имосига мунтазир. Пушкин уни соф рус тасвирида бермайди: белида туркча пичоқ, чакмонни сириб кийган. Юзида ўзидан ва атрофидагилардан мамнуниятлик белгиси. Бу хусусиятларнинг ўзида муаллиф кўзлаган мақсад бор. Таржимон худди шу мақсадни асл нусхадагидек хис этиб муболағадор услуб билан граф Нулин портретини чизади. Муболағадорлик бу Фафур Ғуломнинг сатирик ва юмористик асарларига хос бўлган услубдир. Таржимон қўллаган «илжайиб», «чакмонни елкага қийғоч ташлаган» каби сўз ва иборалар Пушкин тасвирида бўлмаса ҳам Граф Нулинга хос бўлган характерни очиб кўрсатадиган штрих чиқиқчалардир.

Ўзининг шоирлик салоҳиятига ишонган, халқ тилининг билимдонини бўлган улуғ аллома Фафур Ғулом ўз таржималарида ҳам китобий сўзлардан кўра халқнинг истеъмолдаги жонли тилига мурожаат қилди. У поэмадаги Граф, Наталья Павловна образларини ўзбек китобхонига Пушкин тасвиридагидек бера олди. Наталья Павловна характеридаги ўзига хос хусусият ўзбек китобхонини кўз олдида ёрқин гавдаланади. Граф Нулин ўз тупроғида, ўз ватанида зеркади. Париждан келганига пушаймон ейти. Наталья Павловна эса эрмак талаб хотин. У китобларни ҳам кунни ўтказиш учун ўқийди.

Граф Нулиннинг араваси бузилиб йўлда помешчик аёли Наталья Павловнанинг уйига қўнишга мажбур бўлади. Мана, улар ўртасидаги суҳбат

«Какой писатель нынче в моде?»
— Все d'Agincourt и Ломартин.—
— «У нас им также подражают.
Нет? Право? так у нас умы
Уж развиваться начинают.
Дай бог, чтоб просветились мы!—
«Как тальи носят?»— Очень низко.
Почти до... вот по этих пор⁹.
«Хозирда қай адиб кўпроқ модада?»
— Ҳали ҳам d' Agincourt Ломартинлар-да!
«Бизда ҳам уларга эргашганлар бор»,
— Пўғей! Чинакамми, демак, бизда ҳам
Ақл ва маърифат ўсиб қолди денг?
Худоё, зехнимиз ёритиб юбор!
«Кийимларни қандай кияди улар»
«Жуда ҳам қисқа-да, худди... шунгача!»¹⁰

Дастурхон бошида улар шу тариқа суҳбатлашади. Бунда китобхон юқоридаги портрет тасвиридаги Граф Нулиннинг ички оламига кириб уни анча-мунча англайди. Уни мамнуният билан меҳмон қилиб, у билан суҳбат қураётган, унинг саволларини ўқиган китобхон бу аёлнинг ҳам қандай шахс эканлигини англай боради. Таржимон Наталья Павловна қандай гапирса шундайлигича ағдаради. Аёл нутқидаги асл нусхадагидек гўллик ҳам, ажнабийларга нисбатан бўлган сиғниш ҳам кўзга яққол ташланади. Энг муҳими шундаки, диалогда эркак нутқи билан аёл нутқи бир-биридан ажралиб туради. Мутаржим баъзи таржимонлардек бир хил оҳанг, бир хил шаклда ўзбекчалаштирмайди. Асар давомида биз Наталья Павловнага Графнинг ошиқ бўлиб қолганини кўрамиз. Маълумки, Пушкиннинг кўпчилилик асарлари фош этувчи характерга эга. Бунда Наталья Павловна ўзининг энагаси (француз аёли) ўргатган одатлар билан меҳмонни кутади. Хайрлашишда, ҳатто мулойим табассум билан Графнинг қўлини қаттиқроқ сиқиб ҳам қўяди. Граф Наталья Павловнани кўргач, сеvimли Парижини ҳам унутади. Чунки юқорида кўрганимиздек, у ҳам Париж хонимларига хос бўлишни орзу қилади ва уларга тақлид қилиб яшайди. Наталья Павловна суҳбат орасида «Бизда ҳам уларга эргашганлар бор» дейди. У биринчи галда ўзини назарда тутиб айтарди. Графнинг назари-

⁹ Пушкин А. С. Собрание сочинений. Т. III. М., 1975, с. 164.

¹⁰ Пушкин А. С. Танланган асарлар. Тошкент, Ўздавнашр, 1949, 176-бет.

да французларга эргашганлар ақл ва маърифатли кишилар. Шу жумладан ўзи ҳам. Кўряписизки, Пушкиннинг сатираси, аччиқ кинояси худди шу нуқталарда ўз қаҳрамонларининг кимлигини кўрсатади. Ғафур Ғулом Пушкинга хос бўлган бу кинояларни англамаслиги мумкин эмасди. Шунинг учун ҳам мутаржим қаҳрамонлар характериға алоҳида эътибор беради.

«Неужто вправду я влюблён
Что, если можно?.. вот забавно:
Однако ж это было б словно;
Я кажется хозяйке мил»¹¹.

Ўзбекча:

«Севиб қолганлигим чинми, наҳотки?
Хўш, нима қилади?— Жуда қизиқ гап,
Ажиб иш бўларди, жуда ҳам ноёб;
Мен ҳам у бекаға ёққан ўхшайман»¹².

Наталья Павловна ўзининг бутун хатти-ҳаракатлари билан ўзини французларға яқин қилиб кўрсатмоқчи бўлса, Граф бу хатти-ҳаракатларни бошқача тушунади, яъни помещчик аёлиға ўзини ёқиб қолган ҳисоблайди. Бу ўринда икки хил характер, иккинси ҳам ношуд шахслар характери эканлиги китобхонға маълум бўлади. Граф Нулинининг ички туйғулари ўзбекчада чиройли қилиб берилган. Талвасаға тушган киши характери ўқувчининг кўз олдида яққол гавдаланади. Агар биз ўзбекчалаштирилган парчани асл нусха билан қиёслайдиган бўлсак, маълум бир жиҳатлари тўғри келмайди. Бироқ мутаржим асар йўналишидан келиб чиқиб характер мантиғиға асосланади ва соф ўзбекча жонли иборалар билан шу мантиқни китобхонға кучайтириб етказди. Бу ҳам бўлса мутаржимнинг ўзига хос принципларидан. «Боғчасарой фонтани» таржима-сида ҳам Усмон Носир шу хил усулдан унумли фойдаланган эди. Бу хил услубда ўгиришнинг икки жиҳати бор: биринчидан, мутаржим ўзи янги иборалар, янги эпитетлар ижод қилиши лозим. У кашф қилган янги иборалар, янги эпитетлар таржима қилинаётган асарға ва унинг муаллифи услубиға зид эмаслиги шарт; иккинчидан, бу хил услубда ағдариш ниҳоятда хавфли. Мутаржим ўз-ўзини ва шу билан китобхонни ҳам алдаб, асл нусха авторини арзимас бир ижодкор қилиб қўйиши мумкин. Бугунги кундаги таржимачилигимиздаги асосий камчиликлардан бири ҳам таржимонларнинг шу хил услубда ўгиришға ҳаракат қилганларида.

¹¹ Пушкин А. С. Собрание соч. Т. III, с. 165.

¹² Пушкин А. С. Танланган асарлар, 178-бет.

Чунки ҳар бир ижодкор ҳам ўз савиясини ҳисобга ола бермайди. Шунинг учун ҳам Пушкин асарларининг биздаги таржималарининг кўпчилиги кўнгилдагидек эмас. Юқоридаги мисолимизда «Однако ж это было б словно» мисрасини Фафур Фулом «Ажиб иш бўларди жуда ҳам ноёб» тарзида ўзбекчалаштирган. Аслида «Жуда ҳам ноёб» бирикмаси асл нусхада йўқ. Таржимон шеър қонунияти жиҳатидан бу бирикманн олдинги айтилган поэтик фикрни ҳам тасдиқлаш, ҳам кучайтириш, ҳам таъкидлаш маъносида келтиради. Шу билан Граф Нулиндаги характернинг яна бир қирраси равшанлашади, китобхон тасаввури кенгайди. Фафур Фуломдаги юмор натижада нишонга тегади.

Графнинг Наталья Павловнани севиб қолганига, унинг ҳам ўзига кўнгли борлигига ишонч ҳосил қилгандан кейинги тасвирини Пушкин шундай беради:

Так иногда лукавый кот,
Жеманный баловень служанки,
За мышью кродётся с лежанки;
Украдкой, медленно идёт,
Полужамурясь подступает,
Свернется в ком, хвостом играет,
Разинет ногти хитрых лап
И вдруг бедняжку цап-царап!¹³

Шоир Граф Нулиннинг Наталья Павловнанинг ухлаб ётган жойига бориш жараёнини тавсирлаб ўлтирмай бунга шундай эпизодни киритишни лозим кўради. Биз поэманинг киришида ўздан мамнун такаббур бир шахсни кўрган эдик. Энди бу парчада мушук детални орқали қаҳрамон характерининг бошқа бир қиррасига, яъни унинг маънавий дунёсига назар ташлаймиз. Шу деталнинг ўзиёқ Граф Нулин устидан аччиқ кулги уйғотади, юқори табақага хос бўлган умум маънавий қашшоқликнинг бир белгисини сифатида намоён бўлади.

Ўзбекча:

Хизматчи хотинлар эрка ўстирган
Бир турли мўғомбир, қув мушуклар ҳам
Сичқонини пойлашда пусиб боради,
Кўзларини қисганча яқинлашади.
Миёвлаб оҳиста қадам қўяди.
Гоҳида гужгонак, қуйруғин ўйнаб,
Айёр панжасининг тирногин қайраб,
Хап этиб шўрликни тутиб олади!¹⁴

Биз бу парчанинг ўзбекчасидаги мушук тасвирининг ҳам асл нусхадагидек ниҳоятда ҳаётний чиққанлигини кўрамиз.

¹³ Пушкин А. С. Собрание соч., т. III, с. 166.

¹⁴ Пушкин А. С. Танланган асарлар. 1949, 179-бет.

Биз мушук тасвири эмас, беканинг ёнига пусиб бораётган гўл Графни хаёлимиздан ўтказамиз. Асардаги бу эпизод сатиранинг ҳам, юморнинг ҳам характерли нуқталаридан бири бўлиб, мутаржимнинг маҳорати ҳам бу парчани қаҳрамон руҳиятига, асардаги сатирик йўналишга ҳамоҳанг ўгиришдадир.

Ғафур Ғулом таржимон сифатида маҳоратли, асл нусхани ўз моҳияти билан англаб етадиган қалам соҳибидир. Бироқ у поэма таржимасида баъзан Пушкинга хос бўлган мисраларга сайқал беришда сустлик қилади, қофияларга унча эътибор бера бермайди.

Наталья Павловна Граф билан бўлган воқеани эрига кулиб сўзлаб беради:

Эр бундан жуда ҳам таҳқирландию,
Граф аҳмоқ деди, сўкди бир нафас,
Оғзидан она сути кетмаган ҳали,
Графни додлатиб урардим балки,
Қонагон итларга талатардим деди,
Пингирма уч ёшли қўшни помешчик
Бу гапни эшитиб хўп кулар эди¹⁵.

Мана бу парча асарнинг сўнгги нуқтаси бўлиб, Наталья Павловнанинг ҳам маънавий дунёсининг очилиш жараёни. Пушкинда қофиясиз мисралар жуда кам учрайди, мутаржим эса биронта қофияга эътибор бермайди. Агар Ғафур Ғулом поэма таржимасида қофияга эътибор бериб яна ҳам сайқал берганда эди, бу таржимачиликда намунали иш бўлар эди. Афсуски, Ғафур Ғуломга хос бўлган тонқирлик, тилдаги ширдорлик асардаги сатрларнинг сусткашлиги туфайли маҳорат касб этмаган. Бундан ташқари, баъзи сўзлар айнан таржима қилинган учун ҳам мисралар чўзилиб кетган. Масалан: «Молокосос» сўзини таржимон «оғзидан она сути кетмаган» тарзида ўгиради. Бу сўзнинг ўзи бир мисрани ташкил этган. Бундай сўзларнинг айнан таржимасини бериш шарт эмас, шу маънони ифодалайдиган бошқа сўзларни ҳам бериш мумкин эди. Тўғри, «молокосос» сўзига салбий белги бўлса, «она сути оғзидан кетмаган» иборада ҳам салбийлик бор. Мутаржим шунинг учун ҳам шу сўзни айнан таржимасини олишни лозим топган. Бироқ айнан таржима қилишдан мутаржимнинг онгли равишда эркин таржима қилиши яхшироққа ўхшайди.

Биз Ғафур Ғуломни даврабоп асарларини ўгиради, деган эдик. Ҳақиқатан ҳам шундай. Пушкин асарларининг абадийлиги шундаки, у инсониятнинг умум хусу-

¹⁵ Уша китоб, 182-бет.

сиятига хос бўлган масалаларни ўз ичига олади. Унинг асарлари ҳар бир давр учун ҳам асосий масала бўлиб қолаберади. «Граф Нулин» поэмасидаги масала ҳам айни бугунги куннинг масаласидир. Гарчи жамиятимизда асардаги талқин этилган Графлар, заминдорлар бўлмаса ҳам уларнинг характеридаги беқўнимлик, ўз тилига эътиборсизлик, маънавий қашшоқлик каби социалистик жамият кишисига ёт бўлган бу унсурлар ҳали тугатилганча йўқ. Пушкин асарларининг қиммати, бугунги кун учун хизмати шунда. Фафур Фулом ҳам санъаткор сифатида бундай масалаларга бефарқ қарай олмаслиги табиий. Умуман, «Граф Нулин» таржимаси Пушкин асарларининг ўзбекча нусхалари ичида анча муваффақиятли чиққан дейишимизга асос бор.

30-йиллар охири ва 40-йилларнинг бошларида ўзбек совет шеърляти анча камол топиб иттифоқ миқёсига чиқиб олган эди. Бу пайтларда таржимачиликда ҳам шоир ва ёзувчиларимиз анча тажрибага эга бўла бошлаганди. Фафур Фулом бу пайтларда кўпгина совет ва чет эл шоирлари асарларидан ўзбекчалаштирган, таржимачиликда анча тажриба орттирган эди. Шу тажрибаларнинг маҳсули бўлса керак, у Лермонтовнинг «Бородино» ва «Ҳожи Абрек» асарларини ўзбекчага муваффақиятли ўгиради.

Ҳар бир катта санъаткорнинг ижодига назар ташласангиз, уларнинг номини машҳур қилган бошқа асарларидан ҳар жиҳатдан ажралиб турадиган дурдоналари, Светлов таъбирича, «генерал» шеърлари бўлади. Михаил Юрьевич Лермонтов ижодининг ёрқин саҳифаларидан бирида унинг «генерал» асари бўлмиш «Бородино» туради.

Фафур Фулом Лермонтовнинг бор йўғи иккита асарини таржима қилган. Бунинг бонси нимада? Бизнинг назаримизда, таржимон шоир шеърларини таржима қилиш учун ўз табиатига мосици танлаб топганлигидан бўлса керак. Хўш, «Бородино» шеъри нимаси билан таржимонга яқин туради.

Маълумки, Фафур Фулом кенг кўламли, чуқур мулоҳазали шоир. Унинг ижодидаги ритмик оҳанг салобатли, вазмин. Шоирнинг шеърини нутқларида баъзан оталарча майин доноликни, меҳрибонликни кўрсак, баъзан жўшқин шер наърасига оҳангдош садоларни эшитамиз. Бу оҳанг, айниқса, уруш йилларида ёзилган асарларида юксак пардаларда жаранглаб турди. Фафур Фуломнинг худди шу характердаги шеърини нутқи Лермонтовнинг 1812 йилги урушга бағишланган «Бо-

родино» шеъри билан ҳамоҳанг келди. Бу ҳамоҳанглик отахон шоиримизни бу асарни таржима қилишга ундади. Асардаги Амаки образининг нутқи:

— Ҳа, бизнинг замонда мардлар бор эди,
Сизга ўхшамасди, шиддаткор эди.
Сиз ботир эмассиз.
Уларнинг қисмати бўлмишди ёмон.
Талай мардлар майдон аро берди жон.
Бўлмасайди тақдир амри беомон,
Кетмас эди Москва, эссиз!

Русча нусхаси:

— Да, были люди в наше время,
Не то, что нынешнее племя:
Богатыри — не вы!
Плохая им досталась доля:
Немногие — вернулись с поля...
Не будь на то господня воля,
Не отдали б Москвы!

Ўзбекча нусхасидаги амаки образининг сўзлаш манераси оригиналдан фарқ қилмайди. Унинг нутқидаги эмоция, ёш бўғиндан кўнгли тўлмаслик асл нусхадагига нисбатан бўртиб кўриниб турибди. Оригиналда Амаки ўз даври одамларига нисбатан «сизлар ботир эмассиз», «бизнинг замонда одамлар ботир эди» деса, ўзбекча нусхада таржимон ўша ботирларни сифатлаб «сизга ўхшамасди, шиддаткор эди» деб таржима қилади. Бу билан оригиналдаги тушунчани яна ҳам кучайтиради, Амаки нутқи яна ҳам шиддатлироқ жаранглайди.

Бу бандининг «Немногие вернулись с поля» сатрини «Талай мардлар майдон аро берди жон» деб таржима қилади. Русча мисрада жанг майдонидан жуда озчилик омон қайтгани таъкидланса, ўзбекча нусхасида бу жанг майдонида талай одамларнинг ҳалок бўлгани таъкидланади. Мисралар маъно жиҳатидан бир мазмунни ифодалайди. Шеър мантиқига хилоф иш тутилмаган.

Улуғ рус революцион демократлари бу асарга катта баҳо берган эдилар. Бунда Амаки образи нигоҳида Лермонтовнинг ўз даврига, ўз даври одамларига нисбатан норози кайфиятини кўрдилар.

Асарнинг 1942 йилда таржима қилиниши бежиз эмас. Маълумки, 1942 йилда немис фашистлари Москва остоналаригача етиб келган эди. Лермонтовнинг бу шеъри ўша йиллари шиор бўлиб жангчиларимиз руҳига мадад бўлгани маълум. Шеърдаги амаки нутқи гўё жангчиларимизга мурожаатдек жарангларди. Бундай туйғу-

нинг Фафур Гуломга ҳам бегона эмаслиги шундаки, у ҳам шоир сифатида жангчиларни ёвуз душманга қарши ундаб ўтли асарлар битди. Фафур Гуломнинг ижоди айни шу уруш йиллари юксак камолот чўққиларига эришганди. Унинг шеърларидаги асосий ғоя фашизмни йўқ қилишга қаратилган бўлиб, ватанпарварлик, ғалабага ишонч руҳи билан тўлиб-тошган эди. «Бородино» асарининг лейтмотиви ҳам худди Фафур Гуломнинг дилидаги гап эди. Шунинг учун ҳам асарни ўгиришда ўзини гўё 1812 йилги Ватан уруши қатнашчисидек ҳис этиб жуда эркин ҳаракат қилди.

Биз узоқ индамай чекинар эдик,
Алам қилар эди, жанг кутар эдик.
Чоллар пўнғиллар бирдан:
«Нима бу, шу ерда ўтадим қиш?
Командирларимиз бажаролмас иш
Ёвларнинг мундирин керакдир йиртиш
Руснинг найзаси билан».

Улуғ Ватан уруши йилларини бир эсласак, шеърдаги бу манзарада Лермонтов гўё шу Улуғ Ватан урушини тасвирлагандек туюлади. Мисралар жанговар руҳда жаранглайди. Бу парчада кексаларнинг норози кайфияти: русча нусхасидаги «ворчали старикни» иборасини ўзбекчага «Пўнғиллар чоллар» ёки «что ж мы, на зимние квартиры?» сатрини «Нима бу, шу ерда ўтадим қиш?» деб ағдарганки, булар асл нуханинг тароватини сақлаган. Бу ўрнида яна таржимон шеърнинг мазмунига йироқ туюлган, лекин аслида ўша маъно берадиган кекса жангчиларнинг ҳужумни кутиб тоқати тоқ бўлган норози кайфиятини, яъни «жангсиз бесамар шу ерда қишлаймизми?» деган асл нуханинг мазмунини сақлай оладиган иборалар ижод этади.

Муаллиф шеърни ҳар банди сари ривожлантира бориб жангчиларнинг ўйлари, ҳолати билан китобхонини таништириб бундай жангчиларнинг душман устидан ғалаба қилиши бешак эканлигига ишонтира бориб жангчиларни бўлажак аёвсиз жангга тайёрлайди:

Замбарак тубида мен мудрар эдим,
Токи тонг етгунча эшитар эдим.
Фарангларнинг шод сасин.
Бироқ бизнинг манзил очиқ, жим ётар.
Кимдир мажақ дубулғасин тузатар,
Кимдир муртин чайнаб найзасин артар,
Жуда ошган зардаси.

Бу парчада икки хил манзара бор. Биринчиси фарангларнинг қувноқ кулгисию уларнинг ўз ғалабасига

ишончи. Иккинчисида алампнок рус жангчилари. Бирн— мажақланган дубулғасин тузатса, бирн найзасини ўт- кирлайди. Жангчилар ҳолатини беришда Лермонтов қандай маҳорат кўрсатган бўлса, Фафур Фулом ҳам шу даражада маҳорат билан таржима қилган. Биз юқорн- да «ворчалн старикн» ибораси ҳақида гапиргандик, бунда таржимон «тошган зардасн» деб олади. «Кусая длинный ус» сатрини таржимон «муртин чайнаб» иборасида беради. Булар оригиналдаги каби бутун душ- манга бўлган ғазабни ифодалайдиган қаҳрамон руҳий ҳолатида содир бўлган штрих-чиизиқчалардир. Бу ўрни- да Фафур Фулом нимагадир «штик точил» иборасини «найзасини артар» деб таржима қилган. Шу иборада таржимон сал бўлмасин оригиналдан орқага чекиниш қилган.

Лермонтов ўз қаҳрамонни Амакни гапиртирар экан, муаллиф асар ривожига хос яна бир персонаж — ко- мандир — полковникни олиб киради. Бунда нутқ ичида яна бир нутқ пайдо бўлади. Командирнинг ўлими ол- дидаги айтган гапларни асар бошидаги «сизлар ботир эмассиз» сўзини тўла қувватлайди.

И молвил он, сверкнув очами:
«Ребята! не Москва ль за нами?
Умремте ж под Москвой,
Как наши братья умирали!»

Ўзбекча нусхаси:

Улар экан, айтди, кўз очиб тийрак:
«Ийгитлар, Москвани қутқазмоқ керак!
Москва учун ўлсанг оз,
Шунча оғайнилар у деб ўлгандек!»

Бандиниң биринчи мисраси хусусида илнқ фикр бил- дириш мумкин. Бироқ кейинги сатрларда таржимон на- сиҳатга ўтган.

М. Ю. Лермонтовнинг бу ўлмас асаригаги ушбу парча, хусусан «Ребята, не Москва ль за нами», «ум- ремте ж под Москвой» сатрлари Улуғ Ватан урушининг энг оғир жабҳаларида пойтахтимиз Москва остонала- ридаги даҳшатли жангларда солдатларимиз тилида эзгу калом бўлиб, такрор-такрор айтилиб юргани, фронт газеталарида, марказий матбуот органларида шпор бўлганлиги маълум.

Таржимон бу парчани ўзбекчалаштиришда қаҳра- мон нутқининг характериға эътибор бермасдан, фақат мазмунини сақлашга ҳаракат қилганга ўхшайди. Бу сатрлардаги юксак публицистик руҳ, командирнинг ўлимга тик қараб айтган эҳтиросли сўзлари таржима-

да қуруқ дидактикага айланиб қолган. «Орқамизда турган Москва эмасми? Москва остоналарида ўламиз, оғайниларимиз ўлгани каби» оригинал мазмундаги сатрлар билан ўзбекча таржимаси мазмунида катта фарқ бор. Душман билан юзма-юз туриб, остонада курашиб ўлиш чинакам қаҳрамонлик намунаси, Ватанни севишнинг идеал ифодаси! Таржимадаги «Москва учун ўлсанг оз», «шунча оғайнилар у деб ўлгандек» сатрларида бу фикр қуруқ ифодаланган. Демак, бу ўринда фикр бор-у оригиналдаги руҳ — поэзия йўқ.

Ғафур Ғулومнинг таржимонлик маҳорати бу шеърда асосан уруш лавҳаларини чизишида яққол кўзга ташланади.

Вам не видеть таких сражений!..
Носились знамена, как тени,
В дыму огонь блестел.
Звучал булат, картечь визжала,
Рука бойцов колоть устала,
И ядра пролетать мешала
Гора кровавых тел.

Ўзбекча нусхаси:

Бундай жангни сизлар ҳеч кўрмагайсиз!..
Байроқлар соядай кўчарди изсиз,
Еру-кўк тутун, олов..
Қурол аслаҳалар, тўплар овози
Найза санчиб толмиш эл найзабози,
Ўлганларнинг қонли тоғдай танаси
Ўқларга тўсиғу гов.

Уруш картиналарининг ўзбекчага ағдарилиши ниҳоятда табиий ва аниқ, Бунда таржимоннинг баъзи бир ўзидан сўз қўшишлари парча мантиқига, умум асар руҳига ҳалал бермаган. Шеърда найза санчиб қўлларни толган жангчинин «эл найзабози» деб атайди, жанг майдонида фақат тутун билан оловнинг ярқираб кўринишини «еру кўк тутун, олов» деб, «блестал» сўзини тушириб қолдиради-да, «еру кўк» иборасини қўшиб парчани ўзбекчаштиради. Бунда таржимоннинг қўшган сўзлари ҳам, тушириб қолдирган сўзлари ҳам оригиналга путур етказмайди.

Уруш картиналарининг реал замида, тўғри тасаввур қилиб оригинал нусхасидагидек қайта тикланишида Ғафур Ғулумнинг ўз поэтик санъатининг юксаклиги бўлса, яна унинг урушга қаттиқ нафрати ҳам сабаб бўлди. У уруш йиллари фронтга неча бор борган, ўзининг оташнафас шеърларини жангчиларга ўқиб берган ва бу ёвқур жангчиларнинг қозонажак шонли ғалабасига ишонч билан имон келтирган адиблардан бири эди.

Таржимоннинг ҳаётини тажрибалари билан унинг шоирлик салоҳияти қўшилди, бу асар таржимасининг муваффақиятли чиқишининг омили бўлди.

Земля тряслась — как наши груди:
Смешались в кучу кони, люди,
И залли тысячи орудий
Слились в протяжный вой...

Парчанин «Земля тряслась — как наши груди» мисрасида урушнинг реал манзарасини кўрасиз. Бу сатрини таржимон «ер ҳам ҳансради кўкрагимиздай» деб ўзбекчалаштирганки, уруш манзарасини беришдаги тасвирга бундан бошқа сўз тўғри келмаса керак. Асли оригиналда ернинг кўкракдек силкиниб титраб тургани қайд этилади. Бу билан ҳам биз уруш даҳшатини ҳис этамиз. Таржимоннинг маҳорати шундаки, у уруш манзарасини яна ҳам жонлантирган. Тасвирдаги «кўкрак ҳансраши» китобхон кўз олдида жонли бир ҳолатни, киши тасаввур қила оладиган даражада умумий бир уйғунликни ҳосил қилади. Бу уйғунлик мазмунни бойитиб, нутқ эмоциясини, поэтик эҳтиросни кучайтиради. «Бородино» таржимасини Фафур Фулом фаолиятидаги энг сара, энг муваффақиятли таржима дейиш мумкин.

Фафур Фулом М. Ю. Лермонтовнинг «Ҳожини Абрек» поэмасини 1940 йилда ўзбекчалаштиради. Бу таржима асарини ҳам ўзбек совет таржимачилигининг қизғин тус олган даврларига тўғри келади. Асар ҳаётининг фожиавий томонларини кўрсатиш ва шу билан эзгуликни, адолатни, ватанпарварликни улуғлаш каби мотивлар ёш Лермонтов ижодида ҳукмрон ғоя эканлигини кўрсатади. Асарда характерлари аён бўлган учта образ бор. Асосий образ Ҳожини Абрекдир. Лермонтовнинг асосий фикри чолнинг қизи Лайло билан суҳбатда берилади. Пушкиннинг кўпчилик эпик асарлари қаҳрамон характерини чизилган бошланса, Лермонтовда умум-ҳаёт фони тасвиридан бошлайди. Шу тасвирнинг ўзидаёқ шоир айтмоқчи бўлган фикрларга даҳлдор детал ва эпитетлар берилиб борилади. Улар маълум бир нуқтага етганда умум асар пафосини ташкил этиб қаҳрамон характерини очинишга хизмат қилади. Асар қуйидаги мисралар билан бошланади.

Русча:

Велик, богат аул Джемет
Он никому не платит дани;

Ўзбекча:

Жемат деган овул ғоят бадавлат, кўркам,
У ҳеч кимга тўламайди хирожу ўлпон.

Бу асарнинг илк сатрларидаёқ гап бир овул ва унинг одамлари ҳақида кетаётганини англаймиз. Бу қишлоқ бадавлат, одамлари мағрур, ҳеч қачон бировларга қарам бўлиб ўлпон тўламаган. Поэма шу илк сатрлариданоқ китобхон диққатини тортиб шу овул одамлари ҳаёти билан қизиқтиради. Бу эса асл нусха ижодкорининг услуби. Мутаржим-чи? Асар муаллифи талқин этган фикрнинг тароватли қилиб бериш ва қандай бадний приёмлар қўллаш таржимагагина боғлиқ ҳодиса эмас. Таржимон аввало китобхонни, ўз халқни психологиясини ва уларнинг қабул қилиш даражасини билишни зарур. Бизнинг назаримизда Ғафур Ғулом шуларни назарга тутиб поэмани анча соддалаштириб ўзбекчалаштирган. Асарнинг аслида тўққиз бўғинда ўғриш мумкин эди. Ғафур Ғулом бу асарни ўн уч бўғинлик қилиб ўгиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир байтнинг асосий фикрини олиб шу асосда мисралар тўқийди. Бу хил принципнинг таржимон учун қулайликлари бор. Чунки ҳар бир сатрда олти, етти сўз бўлади. Қофия учун қийналмайди. Фикрнинг ёйиб тасвирлай беради. Асар киришидан келтирилган икки мисра таржимасини кузатсак, фикримиз янада ойдинлашади. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир каби шоирларимизнинг таржималарини кузатсак, уларда умум муштаракликлар бор. Буларнинг таржималарида халқ оғзаки ижодининг руҳи сезилиб туради. Ғафур Ғуломда эса халқ оғзаки ижодида кўра кўпроқ классик аъёнларимиз, яъни арузчилик руҳи устуни туради. Ғафур Ғулом кўпроқ классик шоирларининг мактабидан таълим олганлиги унинг бутун ижодидаги каби таржималарида сезилиб туради. Ғафур Ғуломнинг энг яхши таржима намунаси бўлмиш «Бородино»да ҳам арузчилик мактабининг маълум бир белгиларини сезиш қийин эмас. Ғафур Ғулом «Ҳожи Арбек»нинг классик дostonчилигимизга анча яқинлаштириб таржима қилган. Шунинг учун ҳам поэма мисраларини оригинал вариантга нисбатан чўзиқ ва безакдор.

Ғафур Ғулом таржималаридаги безакдорлик мисраларга сайқал бериш эмас, фикрдан кўра ташбеҳларнинг кўплигида кўринади. Лермонтов Жемат овули тасвирини «велик», «богат» сўзи билан таърифлайди. Ғафур Ғулом эса бадавлат, кўркам сўзлари билан биргалликда уни кучайтириш учун «ғоят» сўзини ҳам киритади ва фикрга алоҳида урғу бергандек бўлади. Иккинчи мисрадаги «хирожу ўлпон» сўзлари аслида бир мазмун, лекин бир-бирини қувватлаб овул одамларининг

характерини, улардаги мағрурликни, жанговарликни кўрсатадиган эпитет вазифасини ўтайди. Маънога урғу бериш, фикрни ойдинлаштириб бериш жиҳатидан таржимадаги бу хил принцип қулайлик туғдиргандек туюлади. Бироқ бу хил принципнинг бошқа бир томони ҳам бор. У ҳам бўлса асл нусха муаллифининг характер яратиш принциpidир. Мутаржим буни ҳам унутмаслиги керак. Ғафур Ғулом асар таржимасида бу хил муаммони четлаб ўтмаган. Лекин шуниси ҳам борки, характерлар, воқеалар ўз жойида бўлгани билан М. Ю. Лермонтовга хос сатрлардаги жараглик, эҳтиросли сўзлаш манерасига Ғафур Ғуломдаги ўн уч бўғинлик чўзиқ вазили шеърини шакл тўғри келмайди. Демак, эпик асарда ҳам воқеалар, характерлар тасвирга эътибор бериш билан бирга асл нусха муаллифининг характер яратиш, воқеалар тасвири учун қўллаган поэтик приёмларидан мутаржимнинг четлаб ўтиши мумкин эмас.

Ғафур Ғулом шеърини янги моҳир санъаткор каби нимага қўл урган бўлса китобхон учун ўқимшли қилиб ярата олган. Унинг «Ҳожини Абрек» таржимасидаги қўллаган вазиин ҳам Лермонтовнинг илгарин сурмоқчи бўлган ғоясини тўла аке эттира олган. Бу поэма Кавказ халқлари ҳаётидан олинган ғоженни бир лавҳа бўлиб Лермонтов унда шу халқлар характерида бўлган хусусият орқали ўзининг ғоявий ниятини амалга оширган. Ғафур Ғулом ҳам бу ғояни ўзининг салобатли овозига хос ҳолда ғоженни фонда яратади. Асар қизиқарли ўқилади. Сўзлар ҳам кўтаринки бўлмасдан босиқ, ғазминдир. Мана, Жемат одамларига унинг мурожаати:

Русча:

«Три нежных дочери, три сына
Мне бог на старость подарил:
Но бури злые разразились
И ветри древи обвалились,
И я стою теперь один,
Как голый пень среди долины.
Увы, я стар! Мои седины
Белее снега той вершины
Но и под снегом иногда
Бежит кипучая вода!..¹⁶

Ўзбекча:

«Шу қариган чоғларимда қувнатиб мени
Уч жонон қиз, уч ўғилни худойим берди!
Бироқ бирдан мудҳиш бўрон гувиллаб қолди,

¹⁶ Лермонтов М. Ю. Избранные сочинение в двух томах. Том первый. М., 1959, с. 372.

Шоҳ-бутоғи синиб, дарахт яланғоч қолди,
Мана энди мен бу ерда турибман якка
Бамисолий водий ичра яланғоч тўнка.
Афсус, афсус, мен қаридим! Бошимдаги оқ
Шу чўққининг устидаги қордан ҳам оппоқ,
Аммо шу қор остида ҳам баъзан бўлар-ку
Тиним билмай чопган жўшқин ва покиза сув!»¹⁷

Фарзандларидан айрилган чолнинг нутқидаги алам, ғусса ўзбекчага ҳам кўчган. Бунда Ғафур Ғуломнинг ютуғи ҳам бор, камчилиги ҳам. Ютуғи шундаки, мутаржим чолни ўзига хос изтиробли, ички руҳий ҳолати сезиладиган даражада тасвирлай олган. Камчилиги эса баъзи мисралар русча вариантдаги сатрлар мазмунига тўлмай қолади, яъни сўз кам. Мутаржим эса буни ўзи ижод этади. Асл нусхадаги «бежит кшучая вода» мисрасини «тиним билмай чопган жўшқин ва покиза сув» тариқасида ўгирган. Чолдаги муддао унинг ҳали яшаш учун юрагида уг сўнмаганини одамларга билдириш эди, холос. Чунки у одамлардан қизини олиб қочган кишилардан тортиб олиб келиб беришни сўраяпти. Усти қор ва муз билан қопланган тоғ бағридаги жилғалар тамом яхлаб қолмаганидек, унинг қалбида ҳам ҳаёт нури бор. Уни шу нур ҳаётга, курашга ундайдди. Ғафур Ғуломнинг «тиним билмас», «покиза» деб сувга таъриф бериб мисрани тўлдириши чолнинг ҳолатига тўғри келмайди. Яна чолнинг нутқидаги «уч жонон қиз» ибораси ҳам ота нутқига хос эмас. Бизнинг назаримизда ота кўпчилик олдидан ўз қизига нисбатан «жонон» сўзини ишлатмайди. Ғафур Ғуломга хос бўлган муболағадорлик, кўтаринки руҳдаги тасвир усули Лермонтовнинг фожений ҳолатларни беришдаги тасвирга баъзан тўғри кела бермайди, баъзи жойларда эса жуда ўринли тушади. Мана, юқоридаги парчадаги: «Мана энди мен бу ерда турибман якка, Бамисолий водий узра яланғоч тўнка» ёки «Афсус, афсус, мен қаридим! Бошимдаги оқ шу чўққининг устидаги қордан ҳам оппоқ». Бу мисраларда чолнинг кайфияти ҳам, руҳидаги тушқунлик ҳам, бари ўз ифодасини топган. Бундан ташқари сатрлар поэтик ҳис билан ўқилади. Шу таҳлилимиздан кўринадики, шеърий асарларнинг таржимасида ё у рубоний бўладими, саккизлик бўладими, ёки эпик дoston бўладими илк бор мутаржим мазмунга хос бўлган шаклни танлаши лозим. Асл нусха ўз шакли

¹⁷ Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. 10 томлик. 9 том. Тошкент, 1977, 363-бет.

билан ўгирилмаса таржимон қанчалик моҳир бўлмасин, таржима асарни қусурдан холи бўлмайди.

Ҳар бир таржимоннинг ўз овози, ўз услуби, ўгираётган асарида сақланиб қолади. Биз бунни инкор эта олмаймиз. Машҳур совет шоири ва таржимони Павел Антокольский мутаржимнинг шу жиҳатларини назарда тутиб бўлса керак, ҳар бир актёр ўз Гамлетини ўйнаса, ҳар бир таржимон ўз Шекспирини ағдаради,— деган эди. Ҳақиқатан ҳам шундай. Ғафур Ғулومнинг ҳам ўз Лермонтовни бор. «Бородино» таржимасидаги руҳ «Ҳожини Абрек»нинг ўзбекчасида ҳам сезилади. Бу иккала асар бир принципда ўгирилган. Шунинг учун ҳам ундаги оҳанг, шеърний нутқ манераси бир-бирига жуда яқиндир. Биз шу жиҳатдан Ғафур Ғулумдаги кўзга ташланадиган нуқсонларни оқламоқчи эмасмиз. Агар биз 30-йиллар ўзбек совет таржимачилигига ўша даврда кўтарилган юксакликларни нуқтаи назаридан баҳо берсак, бу асар таржимаси ўша йиллари ўзбекчалаштирилган Лермонтовнинг бошқа асарларидан қолтирмайди. Ўзбек совет таржимачилигининг кам тажрибага эга бўлган бир даврида уни шундай савияда ўгириш катта муваффақият белгиси эди.

Асар қаҳрамонлари Ҳожини Абрек билан Лайло ўртасида суҳбат бўлиб ўтади. Суҳбатда Ҳожини Абрекдаги совуққонлик, Лайлодаги ўз овули кишинининг кўрган одамдагидек реал ҳаяжон, эптикиш акс этган. Ҳожини Абрек билан Лайлонинг суҳбати табиий чиққан. У зўр бир соғиниш ҳисси билан отасининг аҳволини сўрайди. Ҳожини Абрек бор гапини совуққонна айтади. Бироқ бу мудҳиш хабар Лайлога таъсир этмайди. Гарчи у отасини номусга қўйиб, олиб қочилган бўлса-да ўзини бегона жойда бахтиёр ҳис этади. Мутаржим «Я счастлива» деб берган Лайлонинг жавобини «ғоятда бахтиёрман» деб ўгиради. Русчада Лайло образидagi ғоят бахтиёрлик ўзининг нутқ характерида сезилади. Ўзбекчада эса бу белгига сифатлаш берилади. «Мен бахтиёрман», «мен ғоятда бахтиёрман» бу бирикмаларда «ғоят» сўзи мантиқни кучайтира олмай, аксинча, сунъийлаштиради. Ҳожининг охириги жавобини кузатайлик. У ўзинча шивирлаганда Лайло ташвишланиб: «Нима дединг» деб сўрайди. «Ҳеч» деб жавоб беради у. Русчасидаги «Ничего»нинг ўзбекчада «Ҳеч» деб олинishi айни муддао бўлган. Чунки Ҳожини Абрек бу ерга ўзининг ҳаётини хавф остига қўйиб фақат чолнинг қизини олиб бериш учунгина эмас, рақибни Бойбулатдан ўзининг ўзини олиш мақсадида келган. Бойбулатнинг

хотинини олиб қочиш, бу унинг ўзини ўлдиришдан оғирроқдир. Савол-жавоб охиридаги мана шу «Ҳеч» сўзи Ҳожи Абреكنинг бутун руҳий оламини китобхонга очиб беради. Ҳожи Абрек қай даражада ёввойи қалб эгаси бўлмасин, унда китобхоннинг диққатини тортадиган ижобий фазилатлар йўқ эмас. Чунки у, биринчидан, чолнинг овул аҳлига қилган мурожаати туфайли бу ишга қўл урган бўлса, иккинчидан ўзининг шахсий адовати сабабдир. Чолнинг қизи билан қилган суҳбатда унга кўп нарса аён бўлади. Чунки Лайлога отасининг усти юпун, кўча-кўйда, саҳроларда ҳаёт кечираётганини гапирганда унда отасига нисбатан ҳеч қандай ачиниш, қайғуриш сезмаймиз. У фақат ўзининг бахтли яшаётганидан хабар беради. Диалогдаги характерларнинг бу хил берилиши асарнинг портловчи нуқтасига яқинлашишдан дарак эди. Фафур Фулом етук санъаткор сифатида Лермонтовдаги характерларнинг бу хилда берилиши асар ривожини таъминлайдиган драматик ҳолатнинг кескинлашиши эканлигини сезмаслиги мумкин эмасди. Таржимада чолнинг қиёфаси ҳам, Ҳожи Абрек, Лайло характерлари ҳам ёрқин акс этган. Бу образлар китобхон кўз олдида гавдаланади. Фафур Фуломнинг таржимонлик маҳорати ҳам худди шу қаҳрамонлар характерини очиб беришида кўринади. Юқоридаги характер тасвирининг ривожини Ҳожининг мана бу саволи билан якун топади.

Русча:

Еще вопрос: ты не грустила
 О дальней родине своей,
 О светлом небе Дагестана.

Мана бу парчанинг ўзбекча нусхасидаги сифатлаш ўз ўрнини топиб: «ота юрти — ватан ишқи, тинч — Доғистоннинг тиниқ кўки соғинтирганми» тарзида берилади. Бундаги ота юрти — Ватан ишқи каби сифатлашлар оригиналда йўқ. Аммо Лермонтов талқин этаётган ғоянинг асл негизи ўша, Ватан ишқидир. Бироқ Лайло «Сени қаерда яхши кўрсалар, қаерда сенинг ҳақингда яхши гапирсалар ана шу ватан ишқи» деб ўзининг туғилиб ўсган диёри Доғистон ҳақида гапирмайди. Буни Лайло оғзидан эшитган Ҳожи Абреكنинг ўч олиш ҳисси янада ошади ва бундай хотиндан буткул воз кечишни маъқул топади. Ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган бу хил асарлар Пушкинда ҳам, Гоголда ҳам бор. «Тарас Бульба»да Тарас ўғли Андрейни ғаним қизини севгани учун хонликда айблаб ўлдирса, Пушкинда Черкас ўз қизини отиб ўлдиради. «Ҳожи Абрек»-

да эса Ҳожи Лайлони ўлдиради. Кўраяписизки, ватанпарварлик руҳи ҳар қайси санъаткорда ўзига хос нуқтан назар билан талқин қилинади. Фафур Гулом бу асарни уруш арафасида ўзбекчалаштиришининг моҳияти ҳам ана шунда.

Умуман, поэма таржимаси 30-йиллар охири ўзбек совет таржимачилигининг ютуғи дейишимизга шу таҳлилларимизнинг ўзи асос бўлади.

Фафур Гулом ўзбек совет шоир ва ёзувчилари сингарин 30-йиллардаги қизғин таржима жабҳасининг олдинги сафида бўлди. Қардош халқлар ва чет эл классикларидан намуналар таржима қилди. У деярли барча рус классикларидан, жумладан И. А. Кривов, А. С. Грибоедов, А. Н. Некрасов, А. Тютчев каби шоирларнинг асарларидан намуналарни ўзбекчалаштирди. Фафур Гуломнинг ўзига хос санъаткорлиги таржималарида ҳам сезилиб туради, ўз принципларига эга мутаржим сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Бундай дейишимизнинг асосий бонси ҳам бор. Сергей Есенин бир шеърида асарларига ғайрилик билан қаровчиларга нисбатан «ўргатилган қушмас, шоирман ахир» деганди. Таржимон ҳам мустақил ижодкор, мустақил санъаткордир. Унинг ўз принциплари бўлмоғи шарт. Бироқ бу принцип оригинал асар авторининг принципларига зид келмаслиги лозим. Баъзан шундай ҳоллар бўладики, Пушкин руҳига ёки бошқа бирон санъаткор руҳига кириш учун мутаржим узоқ машаққат чекади, унинг руҳига ҳам кириб олади, аммо мутаржимнинг ўз принципи кўзга ташланмайди. Демак, ўзлиги бўлмайди. Кўраяписизки, мутаржимнинг ўзлиги йўқ бўлган жойда оригинал асар авторининг ҳам ўзлиги кўринмайди. Ҳамид Олимжон таржимасида Пушкиннинг «Кавказ асири» поэмасини кузатсангиз, Пушкиннинг характер яратиш, бадний тасвир принциплари мутаржим принциплари билан уйғунлашиб кетганини кўрасиз. Усмон Носирнинг ўзбекчалаштирган Лермонтовнинг «Демон»ида ҳам, Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани»да ҳам шу хил уйғунликни кўриш мумкин. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов асарларининг ўзбекча нусхаларини кузатганимизда мутаржимлар бу хил принципга амал қилишга ҳаракат қилганини, баъзан кўпчилик мутаржимлар бунинг уддалай олмаслигини кўрамиз. Бунинг ўз сабаблари ҳам бор. Бош сабаблардан бири мутаржимларнинг шахсий ижодидаги ўзлиги, ўз ижодкорлик принциплари билан боғлиқ ҳодисадир. Бизнинг аруздаги ижодкорларимизнинг минг йиллик

тажрибаси ўттизинчи йилларга келиб бармоқ вазни билан қўшилиб кетди. Кўпчилик қаламкашлар арузнинг имкониятлари чекланган деган мақсадда бармоқ вазнига ўтиб кетдилар. Бунга кўпроқ рус шеърляти ва фарб адабиётининг таъсири бўлди. Бироқ чинакам ижодкор ҳеч бир вазнга ғайри кўз билан қарамайди. Улар ўз руҳи табиати мезонидан келиб чиқиб қалам тебратадилар. Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Миртемир каби етук мутаржимларнинг таржимонлик фаолятида шеърни классик анъаналаримиз руҳида ўгиришга мойиллик сезилади. Ғафур Ғулом таржимасидаги безакдорлик хусусиятларини фақат Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарлари таржимасига хос деб бўлмайди. Бу хусусият Совет даври шоирлари асарлари таржимасига ҳам хосдир. Айниқса бу хусусият Улуғ Октябрь революциясининг буюк куйчиси — В. В. Маяковский асарлари таржимасида яққол кўзга ташланади. Ғафур Ғулом Маяковскийнинг «Бор овоз билан» поэмасининг бир қисмини, «Совет паспорти ҳақида»ги шеърини ва болаларга бағишланган «Яхши деган сўз нима-ю ёмон деган сўз нима?» асарларини ўзбекчалаштирган.

Маълумки, сарбаstda қофиядан кўра оҳанг устун туради. Барча сўзлар оҳанг оқимига бўйсунди. Кучлик эмоция билан сўзлар шу оҳанг оқимини ташкил этади. Урғу кўпроқ мақсадга йўналтирилган фикрнинг ифодаси, «портловчи» сўзларга тушади. Бу сўзлар асар йўналишидаги сўзларни бошқариб, фикр оқимининг шиддатланиб яна ҳам кучлироқ, таъсирчанроқ бўлиши учун ўтказгич родини ҳам ўйнайди. Шеърлятнинг бу хил шакли бизда оммавий тус олиб кетмаган бўлса ҳам, 30-йиллардан поэзиямиздан ўрин олиб келаётир.

Маяковскийнинг «Совет паспорти ҳақида шеър» трибун асарини оҳиста ўқиб бўлмайди. У шеърхондан ана шундай малакани талаб қилади. Бўлмаса оддий сўзлардан иборат фикр мажмуаси бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Бу жиҳатдан трибун шоир Ғафур Ғуломга бу руҳ, жўшқин овоз, наъракор оҳанг мос тушган. Шеър таржимаси равон ва табиий ўқилади. Бу ўринда шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, бу асар ўзбек шеърхонларига маълум. Кўпчилик шеърхонлар бу шеърни ёд биледи десак муболага қилган бўлмаймиз. Шунинг учун ҳам моҳир таржимонимиз Ғафур Ғулом таржимаси билан бугун эълон қилинаётган дарсликлар шоир тўпламларидан ўрин олган нусхаларида анча-мунча фарқ бор. Бунинг бонси шуки, асар 30-йиллардаёқ Ғафур Ғулом

томонидан ўзбекчалаштирилган. Мутаржим шеър ниҳоятда содда, тушунарли бўлиши учун ўша йиллардаги жонли, истеъмолда актив бўлган сўзлардан унумли фойдаланган. Чунончи: «Бўри каби чайнар эдим тўраликни-ку», «Қотиб кетар унинг энсаси», «Қарам каби бошини», «Лабни лунжи чўччайганча қийшайиб кетар», «Чалворимни кенг киссасидан», «мағимла», «Жўпой кўрпаси» каби сўзларни у бемалол шеърга олиб кирди. Бу иборалар, сўзлар китобхон учун ўша давр руҳига кириб кетишга, шеърнинг моҳиятини англашга ёрдам бергани шубҳасиз. Шеър техникасининг тараққиёти, бугунги ўзбек поэзиясида сарбастнинг, эркин вазннинг анча камол топганлигини назарда тутсак, Фафур Фуломнинг бу қўллаган ибора ва жумлалари бугунги шеърхон талабидан бирмунча наслигини сезиш қийин эмас. Бироқ бу ибора ва сўзларни у шеърдаги образлар руҳини, ҳолатини, уларга хос бўлган белги-хусусиятларни китобхонга жонли қилиб кўрсатиш учун қўллаган. «Қарам каби бошини» ёки «қотиб кетар унинг энсаси» каби жумла ва ибораларни кўздан кечирсак, паспорт текшириб турган жандармнинг кимлиги равшан бўлади. Фафур Фулом шеър таржимасида бу жиҳатдан муваффақиятга эришган, бироқ эркин вази нуқтан назаридан қараганда бу сўзларнинг темп даражаси, эмоционал ҳарорати сусайган. Натияжада шеър кучлик эмоция билан ўқилмайди. Сўзлардаги «портлаш» сусти. Шеърдаги бу хил хусусиятлар сарбастнинг ўз қонуниятлари билан боғлиқ, албатта.

Шеърдаги бу хил нуқсонларни мутаржимнинг камчилиги, шеър моҳиятини англамаслигидан деб айтишга ҳаққимиз йўқ. 30-йилларда бу шеърини шакл Маяковский, Нозим Ҳикмат, Ҳоди Тоқтош, Абдулла Тўқай каби буюк шоирлар ижоди туфайли бизнинг шеърятимизга кириб келди. Бизнинг классик анъаналаримиз — саъжини назардан соқит қилсак, бу шеърини шакл ўзбек поэзияси учун умуман янги бир шакл эди. Фафур Фулом Совет паспорти ҳақида шеърни, умуман Маяковский, Ҳоди Тоқтош, Нозим Ҳикмат асарларини ўзбекчалаштириб ўзи ҳам бу шаклда шеърлар ижод қилиб совет шеърлятида сарбаст ва эркин вазнлик шеърини формаларининг асосчиларидан бири бўлиб қолди. Фафур Фуломнинг «Сен етим эмассап», «Мен яҳудийман», «Турксиб йўлларидан», «Яловбардорлик» каби асарлари ўзбек совет поэзиясида сарбастнинг емирилмас пойдевори бўлиб қолди. Ўша йилларда йирик татар шоири Ҳоди Тоқтош асарларини Фафур Фуломнинг гоят эҳти-

рос билан ўзбекчалаштирганлиги унинг бу шеърий шаклга эътибор берганлигидан дарак беради. У Ҳоди Тоқтошнинг «Муҳаббат тавбаси»¹⁸ поэмасидан парчани бир қанча публицистик руҳдаги асарларини¹⁹ муаллифга нисбатан юксак эҳтиром, таржимонлик маданияти билан ўзбек тилига ўгиради. Уша йилларда таржимачилик билан қизғин шуғулланган Ғафур Ғулом венгер пролетар шоири Антал Гидашнинг «Ленин», «Ҳукм бошланмишдир» асарларини ўзбекчалаштирди. Ғафур Ғуломнинг таржимонлик фаолиятини кузатсак, жаҳон классикларининг деярли барчасидан у ёки бу даражада ўзбекчалаштирганини кўрамиз. Бу хил заҳматкашлик қомусий билимга эга бўлган бир ижодкор меҳнатининг меваси эканлигидан далолат беради.

Ғафур Ғулом давр руҳини ифодаловчи замон талаб шоирларнинг асарларидан ҳам кўплаб таржималар қилди. Унинг қаламида машҳур совет шоирларидан А. А. Сурковнинг доҳиймиз Ленинга бағишланган «Маркс» номли асари, белорус шоири А. Куликовнинг «Барҳаёт Ленин» шеърий манзумаси ўзбекча жаранглади. Улкан совет шоири Твардовскийнинг «Йироқ-йироқларда» поэмасининг «Сибирь чироқлари» боби ҳам Ғафур Ғулом томонидан 1961 йилда ўзбек тилига таржима қилинди.

Ғафур Ғулом таржимон сифатида самарали меҳнат қилиб фақат шеърий асарларни эмас, трагедияларни ҳам ўзбекчага ўгирди. Унинг Шекспир ижодининг шоҳ асарларидан бўлмиш «Отелло»ни таржима қилиши катта ҳодиса эди. Бу асар таржимаси хусусида илмий ишлар қилинди, матбуотда кўпгина ижобий фикрлар билдирилди. Ғафур Ғулом буюк немис драматурги Шиллернинг «Вельгельм Телль» трагедиясидан ҳам парча ўгиради.

Умуман, Ғафур Ғуломнинг таржимонлик фаолияти ёш таржимонлар учун ибрат бўлгулик лаборатория десак хато қилмаймиз. Унинг таржималари ўз асарларидек ниҳоятда тилга бой, халқона тил билан ўгирилгандир. Мутаржимнинг ўзбек тилига ўгирган асарларининг фақат шу биргина тил жиҳати ҳам уни санъаткор таржимон сифатида баҳолашга бизга ҳуқуқ беради.

¹⁸ «Ер юзи» журнали, 1931 йил, 17—18-сонлар.

¹⁹ Ҳоди Тоқтош шеърлари. Самарқанд — Тошкент, 1932.

ОЙБЕК

Ўзбекистон таржима тарихида Ойбек алоҳида ўрин эгаллайди. У совет таржима мактабнинг нодир сий-моларидан бири бўлибгина қолмай, ўша мактабнинг Ўзбекистондаги асосчиларидан биридир. Ўзбекистон таржима мактаби ҳақида гапирилганда унинг бошида турган, мураббийси бўлган классик таржимон устоз Ойбек биринчи бор тилга олинади. У таржима санъати билан навқиронлик, ёш йиғитлик пайтларидаёқ шуғулланди. Ҳали йиғирма ёшларга кирмаган Ойбекда катта санъатга ҳавас уйғонади. Бу ҳақда у шундай деб ёзади:

«Менда янги майл пайдо бўлди: мен икки иш устида тараддудга тушиб қолдим. Бу вақтда Ўзбекистон учун энг муҳим иш билан машғул бўлдим. Деярли барча ўзбек ёзувчилари жаҳон маданияти ютуқларига олтин фонд бўлиб кирган бадний ва илмий асарларни она тилига таржима қилмоқда эдилар, мен ҳам таржима билан шуғуллана бошладим. Карл Маркс «Капитал» нинг бир қатор бобларини, Гётенинг «Фауст», Данте-нинг «Илоҳий комедия», Байроннинг «Канин» асарларидан парчаларни таржима қилишга киришдим»¹.

Ойбекнинг ilk таржималаридан бири «Ер юзи» журнали саҳифаларида 1926 йилда босилди. Бу Анатолий Франснинг «Башарият тарихи» номли ҳикояси эди. Ана шу журналда ўша йили Ойбек таржима қилган М. Горькийнинг «Лочин қуши қўшиғи» асари ҳам босилди. Шундан кейин унинг шеърин асарлар таржималари бирин-кетин газета, журнал, тўплам ва адабиёт хрестоматияларида босила борди.

1934 йилда «Маркс ва Энгельс санъат тўғрисида» номли тўпламни таржима қилишда ҳам Ойбек бево-сита иштирок этди. Ушбу асар марксизм классикларининг санъат ҳақидаги фикрлари ўзбек тилига таржима қилинган биринчи асар эди.

¹ Ойбек. Асарлар. I том, 1968, 10-бет.

Ойбекнинг таржималари ҳақида редакция шундай деб ёзади:

«Бу китоб янги ташкил этилган Ўзбекистон Тил ва адабиёт илмий текшириш институтининг марксизм-ленинизм классикларининг адабиёт ва санъат ҳақида фикрларини беришда биринчи ишдир. Таржима асосан шу институтнинг илмий ходимлари томонидан бажарилди. Таржимачи ўртоқларнинг ўз ишларига жиддий қараганликларини айтиб ўтиш билан бирга, айниқса Ойбек ва Шайхзода ўртоқларнинг китобдаги шеърларини силлиқ таржима қилиш учун кўп куч сарф этганликларини алоҳида кўрсатмоқ керак»².

Ойбек 30-йилларнинг ўрталарига келиб сиёсий, илмий, фалсафий, адабий асарларни яхши таржима қилувчи моҳир таржимонга айланди. У бадий асарларнинг бутун жанрлари — шеър, проза, драма асарларини санъаткорона таржима қилувчи атоқли таржимон сифатида республикамизда танилди. Ранго-ранг талант соҳиб Ойбек 30-йилларда катта-катта шеърый асарларни, монументаль тарихий дарсликларни, мураккаб фалсафий монографияларни таржима этди, шу билан ўзидаги битмас-туганмас қобилиятни намоён қилди.

Рус адабиётининг фахри, дунё адабиётининг юлдузларидан бири А. С. Пушкиннинг юбилейи муносабати билан атоқли шоиримиз Ойбек ҳам шоирнинг шоҳ асарини «Евгений Онегин»ни 1936 йилда таржима қилишга киришди. Бу шеърый роман — В. Г. Белинский таърифича «Рус ҳаётининг қомуси»ни таржима қилиш жуда қийин эди. Ойбек шу оғир вазифанинг уддасидан чиқди. «Евгений Онегин» ўзбек тилида ҳам асл нусхадай жаранглади, 1937 йилда алоҳида китоб шаклида чоп этилди, бу Ойбекнинггина эмас, ўзбек маданиятининг ҳам катта ютуғи бўлди.

Ушбу асарнинг таржимаси ҳақида кейинроқ алоҳида тўхтаб ўтамиз. Ойбек 1937 йилнинг ўрталарида ЎзССР Ўқув-педагогика давлат нашриётига бош таржимон бўлиб ишга кирди. Ушбу нашриётда кўплаб дарсликлар, ўқув қўлланмалари чиқарилди. Нашриёт мактабдан тортиб то олий мактабларигача программа, методик қўлланма, дарсликлар нашр этарди. Ушбу нашриётда кейинчалик академик ва муҳбир аъзо бўлганлар — Теша Зоҳидов, Ҳамид Олимжон, Абдулла

² Marks va Engels San'at togrisida. Taskent, Ozpartnasr, 1934, 3-бет.

Султонов, Ёлқин Тўрақулов, Адҳам Юнусовлар ишлашарди. Ойбек мазкур нашриётда жуда катта ишларни бошлаб юборди, у бу даврда таржималар қилиш билан бирга ўзининг оригинал ижодий ишини ҳам давом эттириб, шеър, поэма ёзишдан ташқари прозаик асарларни ёза бошлади. Машҳур «Қутлуғ қон» романи ҳам ана шу вақтларда ёзилди. Ойбекнинг бу даврдаги таржималари ҳам ранго-ранг эди. У адабиёт хрестоматияларига кирган рус классик шоирларининг шеърларини таржима қилиш билан бирга Фарбий-Европа адабиётининг нодир намуналарини таржима қилиб чоп этдирди. У маданиятимиз, адабиётимиз тарихида биринчи бўлиб Антик адабиёт намуналаридан, чунончи Рим адабиётидан Хрестоматияни таржима этди³. Ушбу таржима ЎзССР Халқ Маорифи Комиссарлиги томонидан тасдиқ этилиб, Олий Педагогика ўқув юртлари учун қўлланма тариқасида тавсия этилганди. Ойбек таржима этган «Рим адабиёти» хрестоматиясининг вужудга келиши Ўзбекистонда катта маданий, адабий воқеа бўлди. Ойбекнинг нашриёт даргоҳида ишлаган чоғида қилган таржималари жуда кўп бўлиб, улардан баъзиларини қайд этишни лозим топдик: М. Горькийнинг «Макар Чудра» асари (1939), «Довуд Сусанли» (1939), «Ўрта асрлар тарихи» (1939), «Динга қарши дарслик» (1939), В. Г. Белинскийнинг «Поэзиянинг жинсларга ва турларга бўлиниши» (1940) асари. «Тарихдан қўлланма», А. И. Ульянованинг «Ильчининг болалик ва мактаб ёши чоғлари» (1940) ва бошқалар.

Ойбек фақатгина бадний асарни таржима этибгина қолмасдан сиёсий адабиётларни, дарсликларни ҳам таржима этардики бу унинг таржимонлик фаолиятининг қирралари хилма-хил эканлигидан дарак беради. Ойбек учун «таржимаси қийин», «таржима қилиниши мумкин бўлмаган» асар йўқ эди. Унинг туғма таланти ҳар қандай асарни таржима қилишга қодир эди.

Немис адабиётининг классиги дунё адабиёти намояндаларидан бири — Гейненинг муҳим асарлари — «Силезия тўқувчилари», «Қуллар кемаси»ни биринчи бор таржима қилган шоир Ойбек бўлди. Бу асарлар мактаб Хрестоматияларида қайта-қайта юз мингларча нусхаларда чоп этилди ва 1941 йилда нашр этилган Гейненинг «Лирик шеърлар» тўпламида ҳам эълон қилинди. Уша йили дунё адабиётининг яна бир сиймоси Мольер-

³ Antik adabijatgan xrestomatija (ikkinchi tom. Rim adabijati, Ajbek tarçimasi). OzSSR davlat oquv-pednasr.. Taskent, 1939.

нинг «Тартюф» драмасини таржима этди, бу асар Ҳамза номидаги академик драм театрида 1941 йил 17 апрелда сахнага қўйилди.

Ойбек XX аср Европа адабиётининг йирик намоёндаларидан француз ёзувчиси Анатолий Франс, шоир Эмиль Верхорн асарларини 1939—1946 йилларда СССРда ва шу жумладан Ўзбекистонда яшаган антифашист чех шоири Ондра Лисогорскийнинг «Самарқанд кузи», «Бомбардимон вақтида», «Кончи партизанлар қўшиғи», «Мен шоир» деган бадний асарларини таржима қилган.

И. А. Криловнинг вафотига юз йил тўлиши муносабати билан 1944 йилда буюк шоирнинг масаллари ўзбек тилига таржима этилиб Ойбекнинг таҳририда чоп этилди⁴, мазкур тўпламда Ойбекнинг Криловдан қилган таржималари алоҳида ўринни эгаллади. «Япроқлар ва илдизлар» масали айниқса чиройли ўғирилган. Ойбекнинг ҳамма таржималарини қайд этиб ўтилса улар бир қанча саҳифаларни ташкил қилади.

Ойбек таржималари ҳақида бир қанча ёзувчи, олимлар мақолалар ёзиб, ўзларининг қимматли фикрларини билдириб юксак баҳо берганлар, адабиётшунос Отажон Ҳошимов 1937 йилда «Евгений Онегин» таржимасига катта сўз боши ёзиб, Ойбек таржимасининг ажойиб фазилатларини кўрсатиб берди⁵. Кейинчалик эллигинчи йилларга келиб Ойбек таржималари асосида кандидатлик диссертацияси ёқланди⁶ ва бошқа мақолалар⁷ эълон қилинди.

Ойбекнинг бадний таржималари ичида алоҳида ажралиб турадиган А. С. Пушкиннинг шеърӣ романи «Евгений Онегин»дир. Ушбу асар ҳам ҳажми, ҳам мураккаблиги ва ўзига хослиги жиҳатидан бошқа таржима асарларига қараганда ажралиб туради. Тўғриси айтганда бундан қирқ йил илгари, Ойбекка қадар шундай катта бир шеърӣ асарни бирор ўзбек шоири рус тилидан таржима этгани йўқ эди. Ойбек 5005 сатрли шеърӣ романи таржима қилиб, ҳаммани қойил қолдирди. «Евгений Онегин»нинг таржимаси Ойбекнинг

⁴ Крилов И. А. Масаллар. Ойбек таҳрири остида. Тошкент, 1944.

⁵ Puskina A. S. Jevgenij Onegin, Ozbekistan Davlat Iadjabijati nasriji, 1937. Отажон Ҳошимов ёзган сўз бошига қаранг.

⁶ Шарипов Д. Ж. Айбек — переводчик Пушкина. «Звезда Востока», 1958, № 4; Некоторые проблемы поэтического перевода с русского на узбекский язык. АҚД, Ташкент, 1958.

⁷ Владимирова Н. Ойбекнинг таржимонлик манераси хусусида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1978 йил, 4-сон, 30-бет.

таржимонлик маҳоратининг юксак чўққисигина бўлиб қолмай, ўзбек таржима санъатининг нодир намуналаридан бири ҳамдир. «Евгений Онегин»нинг Урта Осиё туркий халқлари тилларига қилинган таржималари устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ойбек биринчи бор ушбу асарни тўлалигича, қисқартмасдан яхлит таржима этган.

Ойбек ижодий меҳнатни жуда ҳам севар эди, у оғир, машаққатли меҳнатдан тортинмас, аксинча ундан лаззат оларди. Ахир «Евгений Онегин»дай шоҳ асарни таржима қилиш учун озмунча меҳнат сарф этиш керакми? У «Евгений Онегин»нинг бир неча бор ўқиб чиқиш билан қаноатланмасдан, Пушкиннинг ҳамма асарларини чуқур ва атрофлича ўрганиб чиқди. XIX аср рус адабиётининг юлдузлари Крилов, Лермонтов, Некрасов, Тургенев, Толстой, Чеховларнинг ижодини қунт билан ўрганди. Айниқса Пушкин ҳақида ёзилган илмий тадқиқот асарларини ўқиб унинг ижодий фаолияти, шонр яшаган муҳит ва давр ҳақида муфассал маълумот олди, у Беллинскийнинг барча асарларини, шу жумладан, Пушкин ҳақида ёзган ҳамма мақолаларини олим сифатида мушоҳида қилиб ўрганди.

Шундай катта иш жараёнини босиб ўтган Ойбек «Евгений Онегин» таржимасига дадил киришди. Шунини алоҳида қайд қилиб ўттиш керакки, Ойбек ушбу асарни Пушкиннинг юз эллик йиллик юбилейига таржима этиб, нашр этдириши керак эди, бунга эса жуда оз фурсат, атиги олти ой қолган эди. Ойбек жуда катта иштиёқ, жўшқин илҳом билан кеча-кундуз ишлаб олти ой ичида жуда катта, мақташга сазовор бўлган «Евгений Онегин» таржимасини тугатади.

А. С. Пушкин «Евгений Онегин» шеърый романни ёзар экан, ўзига хос «Онегин строфа»си, яъни «Онегин бандлари»ни яратди, ҳар бир банд 14 мисрадан иборат бўлиб, қофияланиш шакли ҳам бир хил система асосида тузилган. Бу қофияланиш системаси асарнинг бошидан то охиригача сақланади, бирор банди йўқки у шу қофия системасини бузган бўлсин. 14 мисрадан ташкил топган «Онегин бандлари» уч тўртлик ва бир маснавийдан иборат бўлиб, биринчи мисра билан учинчиси, иккинчиси билан тўртинчиси, бешинчиси билан олтинчиси, еттинчиси билан саккизинчиси, тўққизинчиси билан ўн иккинчиси, ўнинчиси билан ўн биринчиси ва якунловчи икки мисра — ўн учинчиси билан ўн тўртинчиси бир-бирига қофиядош бўлиб, қофия схемаси: (абаб ввгг деед жж)ни ташкил қилади. Бундай шеърый

шаклни А. С. Пушкинга қадар, бирор рус шоири ижод этган эмас эди. Яна шунини айтиш керакки, «Онегин бандлари»да урғу ҳам алоҳида аҳамиятга эга, унинг ҳам тузилиши жуда мураккаб. Ўз романи учун мукамал ва мураккаб шеърини шаклни яратган улуғ шоир ўз асарини устидан бир неча йил давомида иш олиб бориб шоҳ асарини вужудга келтирди. Ушбу асарини таржима қилиш ниҳоятда қийин, айниқса «Онегин бандлари»ни сақлаш амри маҳол эди. Ойбек мана шу оғир ишнинг уддасидан чиқиб «Онегин бандлари»ни таржимада ҳам сақлаб қолишга эришди, бу эса таржимоннинг катта ижодий маҳоратидан далолат беради. Мана, бир мисол келтирамиз.

Пушкин ёзди:

Негодование, сожаленье,
Ко благу чистая любовь
И славы сладкое мученье
В нем рано волновали кровь.
Он с лирой странствовал на свете:
Под небом Шиллера и Гёте
Их поэтическим огнем
Душа воспламенилась в нем;
И муз возвышенных искусства,
Счастливцев, он постыдил:
Он в песнях гордо сохранил
Всегда возвышенные чувства,
Порывы девственной мечты
И прелесть важной простоты⁸.

Ойбек таржимаси:

Афсуслар, аччиғлар, ғазабланишлар,
Яхшиликка бўлган тоза муҳаббат,
Шуҳрат учун ширин азобланишлар
Тўлқинлар унинг қонини беҳад.
Созилган жаҳонни айланди, кўрди,
Шиллернинг, Гётенинг юртида юрди.
Уларнинг шоирлик илҳомини ила
Елқинланди бутун руҳи кўксинида.
Санъатнинг соф, юксак музаларини у.
Уялтирмагани: маъсуд, бахтиёр,
Қўшиқларида ҳам доим ифтихор
Ила сақлар эди юксак бир туйғу,
Бокира хаёлнинг ҳароратини
Серсволат соддалик латофатини⁹.

Қофияларнинг кўпи тўла қимматли қофиялар, масалан, *ғазабланишлар — азобланишлар, муҳаббат — бе-*

⁸ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. М., Т. III. 1954, с. 30. Бундан кейин бетлари қавс ичида кўрсатилади.

⁹ Пушкин А. С. Танланган асарлар. II том. Тошкент, 1949, 261-бет. Бундан кейин бетлари қавс ичида кўрсатилади.

ҳад, бахтиёр — ифтихор, ҳароратини — латофатини ва бошқалар, шу билан бирга айрим қофияларни тўла қофия дейиш мумкин эмас. Масалан: *ила—кўксиди* каби қофиялар ярим қофиялардир. Лекин шунини айтиш мумкинки, таржимон асарнинг бошдан охиригача асосан тўла қофияларни ишлатишга уринган, бунинг мисолини ҳар бир банд (строфа)да кўриш мумкин.

Энг мушкул ва мураккаб ижодий ишга қўл урган Ойбек «Евгений Онегин»нинг сюжет линиясини, композиция, образлар системасини мундарижа-ю маъносини, услуби, руҳи, интонациясини, хуллас шоҳ асарнинг бутун архитектурасини яхлит ҳолда халқимизга туҳфа қилди. У роман бошланишидаги воқеаларни бир оқимда, равшан ифодалаш услубини сақлаб қолди, у ўзига мафтуни этувчи оромбахш рус манзарасини худди Пушкиндагидек лирик руҳий ҳолатларда тасвирлади, у туйғу ва кинояларни, ўйчан ғамгинлик ва юрак ҳасратларини ифодаловчи сўзларни топди. «Евгений Онегин»нинг таржимаси ўзбек тилининг битмас-туганмас лексик бойликларини намоён қилди. А. С. Пушкин табиат манзараларини, чиройли пейзажларни беришга ниҳоятда уста, унинг қишлоқ, шаҳар кўринишларини, денгиз, тоғ, водийларнинг тасвирини, йилнинг барча фаслларини рассомдай чиза олган. Ойбек ҳам Пушкин тасвирлаган манзараларни айнан ўзинча бера олади, уларни Пушкин қандай қилиб гавдалантирган бўлса, Ойбек ҳам шундай жонли тасвирлайди. Мана, бир мисол. Қиш тасвири:

О вот уже трещат морозы
И серебрятся сред полей...
(Читатель ждет уж рифмы розы;
На, вот возьми ее скорей!)
Опрятней модного паркета
Блестает речка, льдом одета
Мальчишек радостный народ
Коньками звучно режет лед;
На красных лапках гусь тяжелый,
Задумав плыть по лону вод,
Ступает бережно на лед;
Скользит и падает; веселый
Мелькает, вьется первый снег,
Звездами падая на брег (72 стр).

Ойбек таржимаси:

Мана чарсиллайди изғирин совуқ,
Далалар бағрига сочди кумуш гул...
(Ўқувчи кутади бунга мувофиқ
Қофия; мана тез олақол: булбул)
Порлайди муз кийим кийган бир анҳор;

Мойлаб тозаланган паркет сингари
Бир тўда шўх, ўйноқ эркак болалар
Қонькида физиллаб кесалар яхни.
Панжалари қизил оғир — лаппас ғоз
Сувлар оғушида истайди юзмак,
Музга қадам қўяр юрмасдан андак
Сирғаниб йиқилар; кўкларда парвоз
Қилиб тинмай учар биринчи шўх қор.
Юлдузлар сингари қирғоққа ётар (317-бет).

Китобхонлар кўз олдида суюқни тешиб ўтадиган совуқ киш манзараси яққол гавдаланиб туради, таржимон Пушкиннинг тасвирий ифодаларини, гўзал ташбиҳларини, оригинал образларини ўзбек тилида худди асл нусхасидай бериб ўқувчини мафтун этади. «Трещат морозы» — иборасини «чарсиллайди изғирин совуқ», «Опрятней модного паркета блистает речка льдом одета» тасвирини «Порлайди муз кийим кийган бир анҳор», «Мойлаб тозаланган паркет сингари», деб таржима қилиниши айни муддао эмасми? Уни агар «гўзал модадай паркет» деб сўзма-сўз таржима қилиганида маъно ҳам чиқмас, бадний картина ҳам ёритилмаган бўларди. Пушкиндагидай жарангдор «Морозы — розы», «вод — лод» сингари қофиялар ўзбек тилида ҳам «гул — булбул», «ғоз — парвоз» каби тўлақонли оҳангдор қофиялар шеърга мусиқийлик бахш этади.

Ойбек «Евгений Онегин»ни таржима этар экан, ўзбек тилининг тасвирий воситаларидан моҳирона фойдаланган. Шеърдаги маънони аниқ англатиш ва бандларни айнан сақлаб қолиш билан бирга, бадний эффект берадиган ҳамоҳанг товушларни танлай билиш қондасининг (эвфониянинг) сақланишига ҳам алоҳида диққат қилган.

Шеърни таржимада ҳам, прозаник ва драматик асарлар таржимасида ҳам асосий масалалардан бири — образларнинг характери, психологияси, ички ҳолатларини ўзбек тилида ҳам асл нусхадай, муқобил бера билишдир. Бунини ҳар бир таржимон ҳам эплэй олмайди. Фақат тажрибали, истеъдодли меҳнатсевар таржимонларгина унинг уддасидан чиқа оладилар. Ойбек ана шундай таржимонлар гуруҳига киради.

Пушкиннинг шеърни романидаги асосий образлардан Евгений Онегин, Татьяна, Ленский, Ольгаларнинг характерлари таржимада ўз аксини яхши топа олган.

Нева бўйларида туғилган танти Онегин француз тилини билган, киборлар оламидаги икир-чикирларни кўрган, юксак допрада онгли ва дилкаш деб тан олинган, анча талантили бўлса ҳам педант бўлган шахс.

Танбал ҳаётини муҳаббат, эҳтирос ҳислари билан тўлдирган, риё ҳунарини тез ўрганиб олган, ишқий мактубларни ёзишга уста, уятчан ва жасур, баъзи чоқларда кўз ёшини тўка олишга моҳир бўлган Онегиннинг барча характерини бутун хатти-ҳаракати, хулқ-атворини моҳир таржимонимиз бузмай, айнан акс эттиради.

Таржимон Пушкин тасвирлаган Онегиннинг сиймосини худди қуйиб қўйгандай санъаткорона чизган. Ундаги бўёқларнинг ёрқинлиги, бадний ифодаларнинг ранг-баранглиги, бандлардаги мушқий оҳанг, қофияларнинг жарангдорлиги ўзбек тилида ҳам асл нусхадагидай жило топган. Бир назар ташланг: «Кўп барвақт ўрганди риё ҳунарин» ибораси — «Как рано мог он лицемерить» сатрининг, «Дам қандай оташин бир нотик бўлур» — русчадаги «Как пламенно красноречив» иборасининг айнан ўзи эмасми? Ёки «Стыдлив и дерзок, а порой» сўзларини «Уятчан ва жасур, лекин баъзи чоқ», «Блестал послушною слезой» ибораси «хоҳласа кўз ёшин оқизар порлоқ» деб таржима қилинган ушбу шеърини сатрларни бошқа яна бир ёрқинроқ сатр билан таржима қилиш мумкинми?

Ойбек таржима санъатида ҳеч қачон ҳарфхўрликка йўл қўймаган, у сўзма-сўз таржимага, формализмга тамоман қарши, аксинча у асл нусханинг маъноси, руҳи, интонациясини бериш тарафдори ва ўзи ҳам шунга қаттиқ риоя қилади. Юқорида мисол тариқасида келтирилган банднинг 9 сатри — «В сердечных письмах небрежен» иборасини Ойбек «Ишқий мактубларда у қандай қайдсиз» деб жуда тўғри таржима қилган. Шу сатрдаги «небрежен» сўзини ўзбек тилидаги луғавий маъноси «бепарво», «пала-партиш», «менсимай», «диққат қилмай» маъноларини билдиради, уни кўпинча ана шу сўзлар билан таржима қилинади. Агар Ойбек ҳам ўша сатрни «ишқий мактубларни пала-партиш ёзарди» ёки «Ишқий мактубларни диққатсизлик билан ёзарди» деб таржима қилганида, Пушкин айтмоқчи бўлган маъно эмас, унинг тескарисини чиқарди. Сатр ичига яширинган маънони Ойбек контекстан топа олган. Бунинг натижасида Онегин образи янада ёрқинроқ акс этган.

«Петербурглик ёш тапти йиғит» нафосат, поэзияни севган, қайноқ қалбли, нафис ҳис-туйғуга бой Онегин аристократик ҳаётдан зеркиб ўз қишлоғига келади-да у ерда ҳам қалби сиқилиб ўзини ёлғиз сезиб, зеркиб қолади. Пушкин Онегиннинг қишлоқдаги ҳаёти, кирди-корларини муфассал тасвирлайди. Юқорида айтганимиздек Ойбек ўзбек тилининг бутун бойлигидан тўла

фойдаланиб Онегиннинг барча ҳаракатларини Пушкин каби гавдалантириб берадики, кўз олдингизда Онегин образи яққол кўриниб туради. Худди шу каби Ойбекнинг усталигини шеърин романнинг асосий ижобий қаҳрамони, ўйчан, камсухан, кўпинча дераза олдида ўтириб китоб ўқиб, улардан лаззатланган Татьянанинг образини тиклашда ҳам кўрамиз.

Татьяна Пушкиннинг идеали. Шоир ўз романида унга жуда кўп саҳифаларни бағишлайди, Татьянани тасвирлашда у санъатини, шеърин даҳосини завқ-шавқ билан ишлатади.

Ойбек ҳам Татьянанинг суратини худди Пушкин чизгандай тасвирлаб беради. Ойбек таржимасида ҳам Татьяна Пушкинникидай сербўёқларни билан жилоланган, сеҳрли, ўзига беихтиёр оҳанграбодай тортади.

Демак, унинг исми Татьяна эди.
На у синглисининг гўзаллиги-ла,
Юзининг қип-қизил олмадай ранги
Билан у кўзларни тортмас балки-да...
У камсўз, ёввойи, юзлари дардли,
Хуркади ўрмоннинг кийинги каби
Ўзининг туғишган оиласида
Кўринар ёт қизча каби Татьяна...
Билмасди у сира эркаланишни
На отасига-ю, на онасига;
Болалар ичида истамас сира,
Ўйинни, сакрашни, ҳар ён чопишни;
Кўпинча дераза ёнида ёлғиз,
Бутун кун жимгина ўтирарди қиз (269-бет).

Ушбу таржимани асл нусхаси билан солиштириб чиққан ҳар бир киши унинг юксак дид, зўр масъулият билан моҳирона таржима этилганини кўриб туради. Кўз олдингизда олижаноб, оқила, қалби дард-аламга тўлган, табиатан оғир, китобсевар, пок дилли бир қиз гавдаланади. Пушкин тасвиридаги Татьяна ўзбекча нусхасида ҳам жозибали сиймо бўлиб кўринади. Ойбек бунга осонликча эришмади, балки таланти кучини, ижодий меҳнатни бирга қўшиб, тиришқоқлик ва ғайрат, жасорат ва матонат билан ишлаши натижасида эришди.

Юқорида келтирган мисолимизда таржимон қайси бир сатрни яхши таржима этган, қайси бири муваффақиятсиз чиққан?— деган савол ғайритабиий туюлади. Чунки унда ҳар қайси сўз ҳам ўз ўрнида ишлатилиниб, тўғри ўгирилган. Татьянага берилган «Дика, печальна, молчалива» сифатларини Ойбек ҳам «У камсўз, ёввойи, юзлари дардли» деб тўғри ўгиради. Қуйидаги сатр — «Как лань лесная боязлива» ибораси «Хуркади ўрмон-

нинг кийиги каби» деб ажойиб таржима этилган. Татьяна ўз синглиси Ольганинг қаллиғи бўлмиш Ленский билан бирга уларнинг уйига келган Онегинни яхши кўриб қолади ва дилида муҳаббат ўти ёнади, ишқий китоблар, ошиқ-маъшуқлар ҳақида ёзилган романларни янада кўпроқ, узлуксиз равишда ўқий боради, Татьянанинг назарида ўша китобларнинг бош қаҳрамони худди Онегиннинг ўзидай, уни тасвирлагандай туюлади.

Пушкин ўз қаҳрамонининг ички руҳий кечинмаларини тасвирлар экан, пейзаж, табиий манзараларни ҳам бир-бирга узвий боғлаб боради. Ойбек ҳам ушбу приёмни моҳирона бера олган. Сокин тунда ойнанинг чиқиши, булбуллар сайраши Онегинни севиб қолган гўзал қиз — Татьянани ухлатмаслигини Ойбек худди Пушкиндай тасвирлай олган.

Ишқ йўлида куйиб-пишиб юрган Татьяна ноилж Онегинга хат ёзишга мажбур бўлади. Пушкин мазкур мактубни юрак қони билан ифодалаганки у шеърин романнинг энг чўққиларидан биридир. Татьянанинг машҳур хатини таржиманда бериш жуда ҳам қийин. Талант билан бирга ниҳоятда усталик талаб қилинади. Ойбек ўз олдига қўйган вазифаси устидан бемалол чиқа олди. Мазкур хатнинг таржимаси Ойбекнинг муваффақиятигина бўлибгина қолмай, ўзбек таржима санъатининг ҳам катта ютуғидир. Татьянанинг хати олижаноб кишилик туйғуларини ифода этган гўзал бир поэмадир. Шунинг учун ҳам дунё халқлари ўртасида ушбу хат машҳур ва маълум бўлиб кетган. Мазкур хат қисқа, бор-йўғи 79 сатрдан иборат бўлса-да, унда олам-олам маъно ётади, севги дардлари, маъсума қиз қалбининг поклиги ва ундаги нозик туйғулар барқ уриб туради. Бу мактуб мустақил бир шеърин асардай жанрлайди.

Пушкин у хатга ўзи ҳам катта муҳаббат билан қараганини ёзади:

Письмо Татьяны предо мною —	Татьяна мактуби кўзим
Я его свято берегу —	Мен уни табаррук дея
Читаю с тайною таскою —	Ўнгида; асрайман, Ўқийман на қадар сирли дард ила,
И начитаться не могу	Уни ўқиб, ўқиб қониқолмай-
(стр. 52) —	ман (292-б).

Мазкур хат Ойбек таржимасида ҳам қўлдан туширмай ўқиладиган ҳолда ўзбек ўқувчисига тақдим этилган.

Дарҳақиқат, Ойбек «Евгений Онегин»ни ва айниқса Татьянанинг мактубини юрак қўри билан санъаткорона юксак дид билан таржима этган. Ойбек ушбу шеърин

достон — муҳаббатноманинг ҳамма сатрлари шеърини шаклини сақлаб тўла таржима этган асл нусхада қофия системаси қандай бўлса таржимада ҳам айнан, худди шундай шаклини сақлаган, хатдаги нозик, нафис туйғуларни, севги таронасини, аёл қалбидаги юксак пафосни моҳирона берган, китобхон асл нусхадан қандай лаззат олса таржимадан ҳам шундай завқланади. Ойбек маҳоратининг сирлари ҳам мана шунда!

Мазкур хатнинг таржимасини, асл нусханинг қайси бир сатри билан чоғиштирманг ундан оригиналга зид бўлган ва асл нусхадан бадний жиҳатдан паст бўлган жумлани топа олмайсиз. Ойбек «Евгений Онегин»нинг ҳар бир нашрида ўз таржимасини қайта кўриб чиқди, мукаммаллаштирди, сифатини яхшилади. Мазкур асар 1949 йилда иккинчи марта нашр қилинганда 5004 сатрдан иборат бўлган шеърини 2057 сатрини тузатиб, ўзгаришлар киритди, демак, китобнинг ярмидан кўпини қайта ишлаб чиқди. Бу Ойбекнинг таржимон сифатида изланувчан ва ўз меҳнатига танқидий нуқтан назардан қараганини билдиради.

Гарчанд, Татьянанинг Онегинга ёзган мактуби таржимасининг биринчи варианты яхши чиққан бўлса ҳам, Ойбек унга қаноатланмай 97 сатрдан 15 сатрини қайта ишлади ва оқибатда ушбу мактуб янада ярқираб, янада гўзал бўлиб, жилоланиб кетди.

Хатнинг биринчи сатри — «Я к вам пишу — чего же боле?» — «Мен Сизга ёзаман; яна не даркор?» дан тортиб, то охириги сатри — «Увы, заслуженным укором!», «Сазога лойиқ бир итоат-ла ҳайҳот!» деган сатрларига-ча моҳирлик билан таржима қилинган. Ушбу сатрларга ча назар ташланг:

«Хоть редко хоть в неделе раз» — «Майли жуда сийрак, майли ҳафтада», «В деревне нашей видите вас» — «Қишлоғимизда мен сизни бир дафъа кўрайин» жумлаларни ёки: «Но говорят, вы нелюдим» — «Фақат айтиларким Сиз одам суймас» сатрлари бир-бирига қуйиб қўйилгандай эмасми?; «Зачем вы посетили нас?» жумласи «Нега бизнинг уйга келиб кетдингиз» иборасининг худди эгизаги эмасми? Мана, Татьянанинг қалбнидосига қулоқ солинг.

Другой!.. нет, никому на
свете —
Не отдала бы сердца я! —
То в вышнем суждено
совете...—

То воля неба: я твоя!
(стр. 54)

Ўзга биров билан?! Йўқ мен
жаҳонда
Бағишламас эдим кимсага
қалбим!
Тақдирда ёзилган ўзгармас
асло,

Тангри иродаси; сендамиш
чеким! (293-бет)

Ойбек ўзбек тилининг бой хазинасидан тўла фойдаланган ҳолда ҳар бир сатрдаги мазмунни, унинг бадиий ифодасини тўғри беради. Масалан «воля небо»—сўзини Ойбек «осмон иродаси» деб таржима қилиши мумкин эди, у вақтда китобхон Пушкин айтмоқчи бўлган фикрни англамас, бунинг устига сўзма-сўз таржима бўлиб чиқарди, унинг учун у «Тангри иродаси» деб олган ва «Я твоя» сўзини ҳам «Мен сенникиман» деб таржима қилмай —«Сендамш чеким» деб образли ифодалаган. Ишқ ўтида ёнган Татьяна зўр эҳтирос билан Евгений Онегиндан илтижо қилиб сўрайди:

Кто ты, ангел ли	хранитель.—	Сен ким: Ҳимоячи бир	фариштами?
Или коварный искуситель:		Иўлдан оздирувчи маккор	одамми?
Мои сомненья разреши.		Бутун шак-шубҳамни эй хаёл,	тез еш,
Быть может, это всё	пустое,—	Эҳтимол, бўш гапдир, бунинг	барчаси,
Обман неопытной души! —		Тажрибасиз қалбга сероб	бўлган эш,
И суждено совсем иное... —	(стр. 55)	Бутунлай бошқадир толе лав-	ҳаси... (294-бет).

Ушбу келтирган мисолимизда ҳар бир мисранинг мазмуни, руҳи, шакли муваффақиятли берилган, бирор-та ошиқча сўз, иборани Ойбек ўзидан қўшган эмас, қофиялари ҳам тўлақонли. «еш — эш», «барчаси — лавҳаси». Лекин Ойбек биргина «хаёл» сўзини шу ерда ўзидан қўшади. «Мои сомненья разреши» сатрини «Бутун шак-шубҳамни эй хаёл, тез еш!» деб таржима қилади. Гарчанд «хаёл — виденье» сўзи шу келтирган олти сатрнинг ичиде бўлмаса ҳам юқорирогиде «не ты ли милос виденье»—«худди сен эмасми, эй дилбар хаёл» деган сатр бор. Демак, ўша «хаёл» сўзи келтирилган мисолга ҳам тааллуқли. Ойбек уни китобхонга яна аниқроқ бўлсин учун ўз ўрнида такрорлаган. Татьяна Онегинни турли сифатлар билан —«ангел — фариштамисан», «коварный искуситель — маккор одам-мисан?» деб унга мурожаат этиб охирида «бутун шак-шубҳамни тез еш!»—«Мои сомненья разреши» деб илтижо қилади. Қизининг пафос билан айтган жўшқин сўзларини, қаҳрамоннинг ички руҳий кечинмаларини Ойбек Пушкин каби бера олишга муяссар бўлган. Ушбу сўзимизни тасдиқлаш учун яна бир мисол келтирмоқчимиз:

Но так и быть! Судьбу мою	Майли, шундай бўлса! Мен ўз
	қисматим

Отныне я тебе вручаю,	—Шу замондан бошлаб тақдим қиламан.
Перед тобою слезы лью,	—Қаршингда оқизиб ёниқ кўз ёшим,
Твоей защиты умоляю...	—Ёлвориб ҳимоянг мен ўтинаман.

(стр. 54). (294-бет).

Ушбу мисолнинг учинчи сатридаги «Қаршингда оқизиб ёниқ кўз ёшим» сўзлари «Перед тобою слезы лью» ёки охирги сатрдаги «Ёлвориб ҳимоянг мен ўтинаман», «Твоей защиты умоляю» сўзларига монанд эканлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Онегин бир вақтлар маъсума қиз Татьянанинг севгисини рад қилиб, қиз юрагини яра қилган бўлса, энди бир неча йил ўтгач, уни балда кўриб қолиб донг қолади, севиб қолади. Энди Татьяна кетидан соядай ажралмай юради, уни ҳар кун, ҳар соат кўришни орзу қилади. Илгари Татьяна ухламай тонгларни оттирган бўлса, энди навбат Онегинга, у ҳам шундай ҳолатга тушиб қолади. Севгининг дард-азобида куйиб ёнади. Тузалмас касалга мубтало бўлади, Татьяна эса унга парво қилмай, ўзини мағрур тутди. Онегин гўё сил касалига дучор, мана ўша ҳолатнинг таржимаси:

Бледнеть Онегин начинает:	Учмоққа бошлайди Онегин ранги:
Ей иль не видно, иль не жаль;	Татьяна ё кўрмас, ё этмас раҳм.
Онегин сохнет и едва ль	Онегин қовжираб кетади, балким
Уж не чахоткою страдает.	Силмикин мубтало бўлган касали.
Все шлет Онегина к врачам	Ҳамма унга дейди: докторларга бор!
Те хором шлют его к водам.	Докторлар: «Шифобахш сувга бормоқ даркор».

Таржимон ўз ишига ниҳоятда масъулнот билан ёндошиб, мисраларни оригиналга мослаб, содда, равон таржима этган. Лекин кейинги сатрда нимадир етишмаётганга ўхшайди. Сатрни: «Врачлар дер: шифобахш сувга бормоқ даркор» деб олинса яна аниқроқ бўларди.

Ойбек ишқ дардида куйиб, ўртаниб юрган Онегиннинг Татьянага ёзган мактубини ҳам аъло даражада таржима этган. Онегиннинг ёзган хатларига жавоб бермай, унинг «дарё» каби тўккан ёшларига парво қилмай, унинг оёғига йиқилган чоғида ҳам ўзини дадил тутган Татьяна «Энди менга навбат келмишдир» деб унга сабоқ бера бошлайди. Мана, ўша саккизинчи бобнинг XLIII строфасининг таржимаси:

Онегин, я тогда моложе
Я лучше кажется, была,
И я любила вас; и что же?
Что в сердце вашем я нашла?
Какой ответ? Одну суровость.
Не правда ль? Вам была не
новость
Смирненной девочки любовь?

И нынче — боже! — Стынет
кровь,
Как только вспомню взгляд
холодный

И эту проповошь... но вас
Я не виню: в тот страшный час
Вы поступили благодарно,
Вы были правы предо мной:
Я благодарна всей душой...

(стр. 145)

Онегин, у чоғлар ёшроқ эдим
анча
Гўзалроқ ҳам эдим шекилли
у чоғ.
Мен сизни севардим; қани
патнжа?

Қалбингизда нима топдим мен
бироқ?
Қандай жавоб олдим? Фақат-
гина қаҳр.
Ювош, содда қизнинг муҳба-
ти сиз
Учун янгимасди? Бу эмасми
чин?
Қонини қоплайди — ёху! —
изгирин
Ёлғиз эсга тушса у совуқ бо-
қиш,
Ваъзингиз... Лекин мен сизга
албатта,
Бирон айб тақмайман: мудҳиш
соатда
Қалбингиз кўн олижаноблик
қилмиш
Сиз ҳақли эдингиз менга ис-
батан,
Ташаккур қиламан бутун қал-
бимдан...
(414-бет).

Ушбу строфанинг бирор сатри ҳам йўқки, у асл нухадан фарқ қилса, ҳар сатрининг таржимаси шундай бир-бирига қўйиб қўйилгандай. Строфанинг қофия системаси, вази тўла сақлангани ҳолда Татьянанинг ички ҳис-туйғулари ўзбек тилида ҳам мана мен деб, ярқираб турибди. Дарҳақиқат, қачонлардир Татьянанинг қишлоғидаги боғида тақдир ҳар икковини бир-бирига учраштирганда, қизнинг ишқий хатларига жавоб қайтармаган, унинг севгисига бепарво қараган ва ҳатто рад қилган Онегин қиз қалбини эзиб, «Мен сизни севаман акадек, холос», «эр-хотини бўлишлик азобдир бизга» деб созуққина гапирган эди. Ўша вақтда ёшгина, чиройлигина Татьянанинг бошига чақмоқ урилгандай бўлиб қотиб қолганди. Кўз ёшлари дув-дув тўкилиб, оғир-оғир нафас олганди. Мана энди орадан бир неча йил ўтгач, замонанинг зайли билан Москвага келиб қолган ва машҳур генерал князга турмушга чиққан Татьяна ўзини сипоҳ тутиб, ўтган воқеаларни эслаб Онегинга жавоб қайтаради. Татьяна гапираётганда Онегин бошини ердан кўтармай жим тинглашга мажбур, «Онегиннинг хаста, сўниқ илгоҳи» ёлворган ҳолати, тилсиз итоби, Татьянанинг хаёлини узоқларга элтиб яна ёниб-куйиб гапиришга сабабчи бўлади. Ойбек Татьянанинг монологиин шу қадар бадний жиҳатдан юксак таржима этадики, уни асл нухадан ҳеч ҳам ажрата олмаймиз. Бу қуруқ нурсиз натурал нуха кў-

чириш эмас, балки жонли, бўёқлари ранг-баранг, ҳистуйғуларига бой Татьянанинг юраги, оташ нафаси унда сезилиб туради. Татьяна учун шу дабдаба, данғиллама уй, зиёфатдан кўра фақирона, эски хона яхши, биринчи марта Онегин билан учрашган ўша оддий — бир боғ яхши. Мана, Татьянанинг монологи таржимасидан яна бир парча:

Я плачу... если Вашей Татьяны

Вы не забыли до сих пор,

То знайте: колкость вашей
бранн,

Холодный, строгий разговор

Когда б в моей лишь было
власти,

Я предпочла б обидной страсти

И этим письмам, и слезам

К моим младенческим мечтам

Тогда имели вы хоть жалость
Хоть уважение к летам...

А нынче! — что к моим ногам

Вас привело? Какая малость!

Как вашим сердцем и умом
Быть чувства мелкого рабом?
(стр. 146)

Ушбу таржима ўзининг аъло сифатини кўз-кўз қилиб турибди. Ҳар бир сатри бир-бирига монанд, ҳар бир образ бадний ифодаси ҳар икки тилда ҳам бир хилда жарангдор, бир-бирининг эгизаги сифатида жаранглайди. «Хоть уважение к летам...» — «Ёки қилсангизди ёшга эҳтиром...» «А нынче! — что к моим ногам Вас привело? Какая малость» — «Бугун-чи сизни не келтирди тамом оёғим остига? Бу қандай зиллат?» сатрлари улуг таржимоннинг на қадар сўзга бой ва чечан эканидан далолат беради. Татьяна сўнги бор Онегин билан учрашиб юрак дардларини бўшатиб:

Я вас люблю (к чему лука-

вить?)

Но я другому отдана;

Я буду век ему верна.

Ивглайман... Агар сиз Татья-
нангизни

Унутмабсиз экан шу чоққа
қадар,

Ёдлайсизми совуқ сўзларин-
гизни

Қилдингиз таъналар ва ҳақо-
ратлар...

Аmmo мен уларни бу хат, бу
севги

Барчасидан аъло кўрардим,
кошки

Қўлимдан келсайди меним бу
нарса,

Менинг ёш хаёлим учун агарда
Сезган бўлсангизди у вақт

бир шафқат.
Ёки қилсангизди ёшга эҳти-

ром...
Бугун-чи! Сизни не келтирди

тамом.
Оёғим остига? Бу қандай зил-

лат?
Шундай қалб, ақлга эга бир

одам
Майда ҳисларга қул бўлар

шунча ҳам?
(415-бет).

Мен сизни севаман (айёрлик
нечун?)

Лекин мен ўзганинг ёриман
ортиқ;

Мен унга абадий қолурман
содиқ».

— дейди. Ойбек Пушкин идеали Татьянанинг юрак қўри билан айтилган сўзларини таржима қиларкан, ўз юрагини ҳам қўшиб бош қаҳрамон хулқ-авторининг шудрингдай мусаффо, ғуборсиз, пок ва тоза эканини Пушкинчасига моҳирона тасвирлаган.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, катта эҳтирос, кўтаринки руҳ ва илҳом билан таржима этилган «Евгений Онегин» Ўзбекистонда таржима санъатида эришилган улуғ муваффақиятлардан биригина эмас, балки Иттифоқимизда ҳам мақтовга сазовор бўлган ютуқлардан биридир. Ойбекнинг бу таржимаси классик таржиманинг яққол кўринишидир. Ойбек ўзинга яраша таржима мактабини яратган ва таржима санъатини чўққиларга кўтарган моҳир ва буюк таржимондир.

Халқимизнинг фахри, классик ёзувчиси, шоири Ойбекнинг нодир таржималари Ўзбекистон таржима тарихининг олтин саҳифаларини безаб туради.

С. Е. ПАЛАСТРОВ

Ўзбек таржима назарияси фан сифатида 20—30-йилларда шакллана бошлади. Худди шу даврда С. Е. Паластров ҳам бошқа талантли таржимонлар, шоир ва ёзувчилар билан ҳамкорликда ўзбек таржимашунослиги пойдеворининг биринчи ғиштларини қўйишда иштирок этди.

30-йиллардан бошлаб Ўзбекистон вақтли матбуотида ўзбек таржима назарияси ва практикасига бағишланган бир қатор китоблар, илмий мақолалар чоп этила бошлади. Сотти Ҳусайн, М. Салье, М. Даврон, М. Ройиқ, С. Е. Паластровларнинг 20—30-йиллар таржимашунослигининг ривожига маълум ҳисса қўшган асарлари шулар жумласидандир.

Таржимашунос олим Ж. Шарипов таржима билан шуғулланган таржимонларнинг ижодий фаолиятлари ҳақида тадқиқот ишлари олиб борар экан, С. Е. Паластровнинг бадий таржимага онд бир қатор қимматли мақолалар ёзганини, улар ҳозир ҳам ўз қийматини йўқотмаганлигини таъкидлайди: «С. Е. Паластров Ўзбекистон таржимонлари ичида кекса ва тажрибали таржимонлардан бири ҳисобланиб, у ўзбек ва туркий тилларни жуда яхши билади. Паластров кучли педагог ва ўзбек, рус тилларига онд бир қанча дарсликлар ёзган, хрестоматиялар тузган»¹.

«Ўзбек ва туркий тилларни жуда яхши билган», республикамизда танилган таржимон С. Е. Паластровнинг «Таржимамиз қандай»², «Маяковский шеърларининг таржимаси ҳақида»³, «Пушкин асарлари ўзбек тилида»⁴, «Бадий асарлар таржимасининг сифати учун»⁵, «Жиддийлик талаб этувчи иш»⁶, «Не искажать

¹ Шарипов Ж. Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар. Тошкент, 1972, 12-бет.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1934 йил 11 март.

³ «Еш ленинчи», 1934 йил 29 сентябрь.

⁴ «Еш ленинчи» газетаси, 1936 йил 26 сентабрь.

⁵ «Еш ленинчи» газетаси, 1935 йил 28—30 декабрь.

⁶ «Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 6 декабрь.

поэта»⁷, «Адаблик ўлчови»⁸ каби илмий мақолаларни диққатга сазовордир. С. Е. Паластров юқорида зикр этилган ва бошқа бадний таржимага онд ишларида таржимончилик ишига алоҳида масъулият билан қарашга даъват этади ҳамда бир қатор зарур, қимматли маслаҳат ва фикрларни ўртага ташлайди. Рус ва ўзбек ёзувчиларининг асарлари таржимасини ҳар икки тилни мукамал биладиган таланти, малакали таржимонлар зиммасига юклаш керак, дейди. Муаллифнинг фикрича, энг мукамал таржима оригинал нусханинг ғоявий мазмуни ва формасини тўлиқ акс эттирадиган таржимадир.

Паластров бундай фикрга ўзининг «Бадний асарлар таржимасининг сифати учун» мақоласида А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи», Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш», Серафимовичнинг «Темир оқим», В. Маяковскийнинг «Комсомоллар шеърлари» каби асарларнинг ўзбекча таржималарини чуқур таҳлил қилиш жараёнида келади.

1934 йилда С. Е. Паластровнинг «Таржималаримиз қандай» мақоласи босилиб чиқди. Бу мақолада бадний таржима практикасининг энг асосий проблемаларидан бири ўзбек тилидан русчага таржима қилишда оригиналнинг миллий колоритини қайта тиклаш масаласини кўтариб чиқди. Чунки 30-йилларда таржима қилинаётган асарларда бу борада кўзга кўринарли хатолар бор эди. Дарҳақиқат, ўша даврда ўзбек тилидан рус тилига, русчадан ўзбекчага ўгирилган асарларни қиёсий таҳлил қилиш асл нусха билан таржима орасида жуда катта фарқлар мавжудлигини кўрсатади. Муаллиф бошқа мақолаларида рус тилидан ўзбек тилига ағдарилган шеърний таржималарда, бўғинлар, қофиялар ҳамда энг асосийси муаллиф услуби бузилганлигини, ҳатто бундай асарларнинг таржималаридан асл нусханинг умуман аниқлаб бўлмаслигини айтади. С. Е. Паластров Ғайратийнинг «Эски ашула», «Йўлда», «Бригада сигнали» ва бошқа шеърларни русча таржималари билан қиёсий ўрганиб, шеърлар асл нусхага тўлиқ жавоб бера олмаслигини таъкидлаш билан бирга уларнинг мазмун ва шаклида ҳам катта хатоликларга йўл қўйилганлигини қайд этиб ўтади. Мақолада оригинал нусха билан русча таржима кенг ва чуқур қиёсланиб, содир бўлган хатоликлар ҳаққоний равишда кўрсатилади. Маса-

⁷ «Правда Востока», 1936 г., 15 апреля.

⁸ «Қизил Узбекистон», 1936 йил 12 декабрь.

лан, Файратийнинг «Йўлда» шеърининг русча таржимаси таниб бўлмас тарзда ўзгариб кетганлигини айтади:

Сен «Ўтган кунлар»нинг
Кумуши эмассан,
Сен бу кунларнинг зарбдори.

Русча таржимаси:

И для тебя прошли безвозвратно
Тяжелые дни
Теперь ты этого дня ударница.

Асл нусхада Файратий ўз қаҳрамонларини ўзбек совет романчилигининг асосчиларидан бири бўлган етук адиб Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асарининг бош ижобий қаҳрамони Кумуш билан тенглаштираётган эди. Таржимон Оқбоев эса «Ўтган кунлар» романининг маъносини тўғри тушунмай уни «оғир кунлар» (тяжёлые дни) деб таржима қилган. Таржимон муаллифнинг ўтмиш ва ҳозирги бахтли ҳаётни образли йўсинда таққослаётганлигини бера олмаган. Файратий Совет тузуми даврида озодликка эришган, ҳалол меҳнат қилиш ҳуқуқини олган ўз даврдошига «Сен «Ўтган кунлар»нинг Кумуши эмассан, Сен бу кунларнинг зарбдори» деб пафос билан хитоб қиляпти. Таржимон Оқбоев шеърдаги образлиликни, унинг маъносини тушунмай шеърининг гоёвий мазмунини, шаклини, ритмини, оҳангдорлигини, жозибасини рус тилида қайта бера олмаган.

Мақола муаллифи бундай камчиликлар Ойбек шеърларини рус тилига ўғирришда ҳам содир бўлганлигини таъкидлайди. Ойбекнинг «Темир ҳақида» асари кўзга кўринарли камчиликлар билан «Про железо»⁹ номда Омский томонидан рус тилига таржима қилиниб, «Литература Средней Азии» журналида нашр қилинади. Паластров бу мақоласида шеърининг асл нусхаси билан русча таржимасини қиёслаб, унинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатишга ҳаракат қилади:

Берингиз темирин
Эй темир қўллар!
Тирналанг тонналар
Шахта қалбини

Давайте железо
Плановые тонны
Кайламан врубайтесь
В груд пород!

Келтирилган мисолнинг ўзидан ҳам кўринадики, таржимада образлилик структурасига путур етган. Таржимон «темир қўллар» («железные руки») образли

⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1936 йил 12 декабрь (С. Е. Паластров).

иборасини таржимада тушириб қолдирган. «Тирналанг тонналаб» жумласи «плановые тонны» («планли тонналар») тарзида русчалаштирилган. Лекин бу асл нусханинг маъносини аниқ беролмайди, деб ёзади Паластров.

Таржимон Ойбекнинг «Темир ҳақида» шеърини рус тилига шундай ўгирганки, натижада шоирнинг ўзи ҳам ўз асарини танимай қолган.

Таржимон Омский таржимасида асарнинг ғоявий мазмунини, эмоционал руҳини, образлигини, сўзларнинг конструкциясини, шоирнинг бадний услубини қайта яратиши керак эди. Афсуски, у таржиманинг улдасидан чиқа олмаган,— деб кўрсатади мақола муаллифи.

С. Е. Паластров Мақсуд Шайхзоданинг «Ҳайкал олдида» («У памятник») шеърининг русча таржимасини қиёслаб баҳолар экан, таржимон К. Ровоз асарнинг мазмунини, ритмини, жарагдорлигини аниқ бера олганлигини таъкидлайди. Лекин шунга қарамай, шеърининг русча таржимаси яхши чиқмаган, чунки таржимон изоҳ, баён, тушунтиришлар ҳисобига асарнинг ҳажминини икки ҳисса ошириб юборган, дейди муаллиф.

С. Е. Паластров ўз текширишларидан ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарларини рус тилига қилнган таржималари давр талабларига тўлиқ жавоб бера олмаяпти, деган тўғри хулосага келади. Бунинг асосий сабаби таржимонларнинг ғоятда нафис ва бой бўлган ўзбек тилини мукаммал билмасликларида ҳамда уларнинг ўз ишларига масъулиятсизлик билан қарашларидадир, дейди у.

Шуни алоҳида айтиш керакки, С. Е. Паластров ўзининг «Таржимамиз қандай?» мақоласида ўзбек тилидан русчага ўгирилган асарларнинг сифати ниҳоятда пастлигини аниқ фактлар асосида исботлаш билан бирга, таржимонлик ишининг ривожини учун нималар қилиниши кераклигини ҳам ёзади.

С. Е. Паластровнинг «Маяковский шеърларининг таржимаси ҳақида» номли мақоласида Шукур Саъдулла томонидан революциянинг жарчи шоири В. Маяковский асарларининг ўзбекчага ўгирилган нусхаларининг ютуқ ва камчиликлари, баднийати ҳақида фикр юритилади. Мақола муаллифи асл нусха билан ўзбекча таржимани қиёсий таққослаб Ш. Саъдулла асосан В. Маяковский шеърларининг бадний формасини ўз она тилида қайта тиклашга ҳаракат қилганлигини таъкидлайди. Лекин таржимон ҳар доим ҳам бунинг улдасидан чиқа олмаган. Натижада таржимон асар маъносини, шеърининг образли қурилмасини қайта ярата олмаган. Маса-

лан, В. Маяковский «Марш передовых бригад»—«Ил-
фор бригадалар марши» асариди шундай ёзади:

В перед
 тракторам по целине!
Домны
 Коммуне
 Подступом!

Таржимаси:

Олға
 Тракторлар билан ҳайдалган ерларга
 Уйлик коммуналар бизнинг ёнимизда.

Қўрамизки, Ш. Саъдулла В. Маяковский шеърининг ўзига хос услубини аниқ бера олмаган. Натижада қўпол хатога йўл қўйилган. Масалан: «домны» сўзи ўрнига «уйлик», «по целине» сўзи ўрнига «ҳайдалган ерларга» сўзларини ишлатганки, булар на фақат русча оригиналга яқин келади, балки маъно жиҳатидан бир-бирларига бутунлай қарама-қарши сўзлардир. Агар оригиналда тракторлар «қўриқлар»га томон силжиши керак, деб хитоб қилинса таржимада эса тракторлар «ҳайдалган ерларга» томон боради. Темирлар эритиладиган «домна» печи эса ўзбекча таржимасида оддийгина «уй»га айланиб қолган. Буларнинг ҳаммаси таржимоннинг асл нусханнинг маъносини тўлиқ тушуниб етмаганлиги натижасида қўпол хатоликка йўл қўйганлигини кўрсатади.

Паластров Шукур Саъдулланинг таржимонлик фаолиятини кенг таҳлил қилиб, унинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатишга ҳаракат қилар экан, бир қатор мисоллар келтиради:

Сегодня бейся революционер
На баррикадах
 производства
Раздувай коллективную
 грудь меха.

Бу мисраларни Ш. Саъдулла шундай таржима қилади:

Бу кун
 Инқилобчи
Отил
 Саноат бригадаларига
Яланг
 Яйловли ер коллективга кўкрак.

Таржимон сўзларнинг асл маъносини тўғри англамаганлиги натижасида уларни сўзма-сўз таржима қилиб, катта хатоликка йўл қўйган. Паластров таржимон Ш. Саъдулла шеърининг ички руҳини боғланишларини

ҳамда асл маъносини тўғри тушушиб, етмаганлиги учун шундай хатоларга йўл қўйганини рўйирост кўрсатади. Мақола автори Маяковскийнинг бошқа шеърлари таржимасини («Сўл», «Янги винтовка оламиз» каби) ҳам қиёсий таққослаб кенг таҳлил қилади.

Шунинг айтиши керакки, С. Е. Паластров ўша даврда ўзбек тилидан рус тилига ва русчадан ўзбекчага ўғиринлаётган асарларнинг ўта сифатсиз эканлигини жуда тўғри танқид қилган. Буларнинг биринчи сабаби таржимонларнинг асл нусха тилини мукаммал билмасликлари, иккинчидан стук малакали таржимонларнинг йўқлиги эканлигини айтиши билан бирга Паластров таржимонларнинг ўз ишларига масъулиятсизлик билан қараётганликларини қайта-қайта таъкидлаб ўтади.

Таржима ҳақиқий бадний санъат асари бўлиши учун унга бошқача ёндошиш, яъни ижодий ёндошиш вақти етди. Шунинг учун ҳам рус ва ўзбек классиклари асарларининг таржимасига талантили шоир ва ёзувчилар жалб қилиниши, ҳамда таржимачилик аниқ ва тўғри илмий йўлга қўйилиши керак,— деб ёзди Паластров.

С. Е. Паластров А. С. Пушкин асарлари таржимасига ҳам алоҳида диққат ва масъулият билан қараш лозимлигини, бадний сўз усталари бу буюк адибнинг шеърларини инҳоятда эҳтиётлик билан, оригиналга ҳамоҳанг таржима қилишлари керак, деб уқдиради.

Паластровнинг А. С. Пушкин туғилган кунининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказилган илмий конференцияга бағишланган «Пушкин асарларининг таржимасига диққат ва эътибор билан қараш керак»¹⁰ номли мақоласида Пушкин асарларининг ўзбекчага ўғиринланган вариантлари таҳлил қилиниб, баҳоланади. Қисман А. С. Пушкиннинг М. Шайхзода томонидан ўзбек тилига қилинган «Моцарт ва Сальери» драмаси, «Ҳайкал», «Анчар» каби шеърлари муҳокама қилинади. Пушкиннинг «тўрт бўғинли ямб» (четырёхстопная ямба) ёзилган драмасини Шайхзода классик арузда ўзбек тилига таржима қилган. Муаллифнинг фикрича, Шайхзода эркин шаклдан тўлиқ фойдалана олмаган. Чунки асар қофияланмаган ҳамда қийин шеърини формадан ҳоли эди. Аруз бўлса таржимонни қийнаб, чегаралаб қўйган.

С. Е. Паластровнинг «Пушкин асарлари ўзбек тилида» мақоласи эса, бевосита улуғ рус шоири асарларининг ўзбекча таржимаси тарихи ва назариясига бағишлангандир. 1933 йилда Пушкин асарларидан «Дубров-

¹⁰ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1936 йил 6 декабрь.

ский», «Бекат назоратчиси», «Капитан қизи», 1934—35 йилларда «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак», «Поп ва унинг хизматкори», «Балда ҳақида эртак», «Чаадаевга», «Сибирга хат», «Қишлоқ», «Кавказ», «Асир» ва шунингдек 1935 йилнинг охирида машҳур «Евгений Онегин» шеърый романидан маълум парчалар ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Таржима қилинган бу асарларни С. Е. Паластров таҳлил қилиб, насрий асарлар таржимаси ниҳоятда пастдир, чунки таржима билан шуғулланганларнинг деярли ҳаммаси махсус илмга эга эмаслигини қайд этиб ўтади, таржимонлар ҳар доим ҳам асл нусханинг ғояси ва руҳини аниқ қайта бера олмас эдилар. Паластров ўз фикрларининг исботи учун Пушкиннинг «Капитан қизи» асаридаги мисоллар келтиради:

«Батюшка вошел в то самое время, когда я прилаживал мочальный хвост к мысу Добрай Надежды».

Таржимаси:

«Мен яхши умидлар билан варақнинг шаклдор думларининг ёпиштириб турган вақтда отам кириб келди».

Таржимон бўлса жой номи бўлган «Добрая Надежда»ни сўзма-сўз таржима қилган. Натижада «Добрая Надежда» — «яхши умидлар»га айланиб қолган. Бошқа ўринда бўлса таржимон «кавалер» сўзини «отлиқ» тарзида нотўғри таржима қилади. Таржимон «обоих российских орденов кавалер» жумласини «иккови ҳам рус отлиқ ўринларини олганлар» деб ўзбекчага нотўғри ўгирган.

Муаллиф таржимонлар «Дубровский» қиссасида ва «Бекат назоратчиси» ҳикоясининг ўзбекча таржимасида ҳам кўзга кўринарли хатоларга йўл қўйганликларини айтиб ўтади.

С. Е. Паластров Ўзбекистон Давлат нашриёти таржимачилик ишини ташкил қилишда фойдали ишлар қилаётганлигини алоҳида таъкидлайди. Таржимонлар ва муҳаррирларнинг ижодий фаолликлари мунтазам равишда текшириб борилди. Таржимонлик ишига мутахассис таржимонлар, шоир ва ёзувчилар жалб қилина бошлади. Натижада Чўлпон А. С. Пушкиннинг «Дубровский» қиссасини, «Поп ва унинг хизматкори», «Балда ҳақида эртак» асарини, Ёқубов ва Паластровлар «Капитан қизи»ни, Ҳамид Олимжон «Чаадаевга», «Сибирга мактуб» шеърларини, Ойбек «Қишлоқ» «Ҳайкал» шеърларини, Шайхзода «Кавказ», «Асир» шеърларини ўзбек тилига таржима қилдилар.

1936 йилда А. С. Пушкиннинг туғилган кунига 100

Йил тўлиши муносабати билан Ўзбекистонда шоир асарларини таржима қилиш иши бўйича комиссия ташкил қилинди. Бу комиссия етук шоир ва ёзувчиларга Пушкиннинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишни топширди.

Ойбек «Евгений Онегин» романини, Абдулла Қаҳҳор «Капитан қизи», Чўлпон «Борис Годунов», Ҳамид Олимжон «Кавказ асири», Элбек «Султон ҳақида қисса», «Олтин хўроз ҳақида эртак» каби асарларини ўзбек тилига таржима қилишга киришдилар.

Мақолада номлари тилга олинган бу таржималар бадний жиҳатдан мукаммал бўлса-да, уларда кўзга кўринарли хатолар ҳам учраши айтиб ўтилади. С. Е. Паластровнинг таржима санъати борасида фикр юритиб, ютуқ ва камчиликларни айтиш билан бирга ўзи ҳам бадний таржима санъатидаги камчиликларни бартараф қилиш йўлларини излади, топди.

С. Е. Паластров таржима назарияси билан шугулланишдан ташқари моҳир таржимон ҳам эди. У 1935 йилда Фафур Фуломнинг «Тўй» поэмасини «Свадьба» номи билан рус тилига муваффақиятли таржима қилиб, чоп эттирди. Яна шу йили Паластров Парда Турсуннинг «Остонада» ҳикоясинин «На пороге» номи билан, Ғайратийнинг «Ночь в степи» ва «Жишаста ва Темир» асарларини асл нусхага монанд рус тилига таржима қилди.

1935 йилда Парда Турсуннинг «Остонада» ҳикояси Паластровнинг таржимасида «На пороге»¹¹ номи билан нашр этилди. Ҳикояни таҳлил қилганда таржиманинг диққатга молик томонлари билан бирга жузъий камчиликлари ҳам кўзга ташланади.

Масалан:

— Севинчи бер, қизим,— деди Холқул ака.

— Нима экан ўзи?— деди Нури.

Холқул ака Нурига бир кўк конверт узатди.

— Мана, Тошбувудан хат!

— Қўйингчи,— деб Нури хурсандлик билан хатни олди.

— Ростдан Тошбувуданмикин?

Русча таржимаси:

— Давай подарок, дочка,— сказал Холкул ака, протягивая синий конверт: вот письмо от Тошбуви.

— Полноте,— сказала Нури радостно, беря письмо. Правда от Тошбуви?

¹¹ Қаранг: Литература Ўзбекистана, 1935, № 3, с. 25.

Келтирилган мисолдан кўришиб турибдики, Паластров текстни сўзма-сўз таржима қилган. Шунинг учун ҳам «севинчи бер»—«давай подарок», «қўйингчи»—«полноте» тарзида рус тилига ўгирилган. Ваҳоланки, «севинчи бер»—жумласини «с тебя причитается» деган русча ибора билан, «қўйингчи» сўзини «не может быть» ёки «да неужели?» жумлалари билан рус тилига таржима қилинганда мақсадга мувофиқроқ бўларди. Паластров ҳикоянинг баъзи ўринларини нотўғри тушунганлиги натижасида хато таржима қилган. Масалан:

Асл нусхада:

«Ха... ўзингни бозорга солгинг келибди-да, қуриб кеткур (ўша жой, 35 бет).

Русча таржимасида:

«Что ты подняла такой базар. Чтоб ты здохла» (Лит. Узб. 1935, № 3, с. 26).

Бу ерда «ўзингни бозорга солгинг келибди-да» жумласи «Что ты подняла такой базар» маъносида русчалаштирилган. Ўзбекча текстдаги «Хайрини боқаман деб Абдусаттор боёқининг елкаси яғир бўлиб кетди» ибораси эса: «Абдусаттор бедняка согласился кормит Хайри и теперь ходит в заплатках» тарзида нотўғри таржима қилинган. «Яғир бўлиб кетди» жумласи кўчма маънода ишлатилган. Бу жумланинг ўрини боса оладиган русча эквивалентини топиш керак эди. «Ходит в заплатках» жумласи «яғир бўлиб кетди» иборасининг ўрини боса олмайди.

Паластров ҳикоядаги «камбағалнинг тўридан бойнинг остонаси яхши» жумласини «лучше порог бая, чем пустой угол бедняка» деб ғализ русчалаштирган. Ўзбекча вариантдаги «камбағалнинг тўри» «почетное место бедняка» маъносини беради. Таржимон эса бу жумлани «чем пустой угол бедняка» деб русчалаштирган. Эҳтимол, Паластров рус камбағалини назарда тутиб шундай таржима қилгандир. Таржимоннинг қиёсий ўрганиши шунки кўрсатадики, Паластров ўзбекча реалликларни сақлашга ҳаракат қилган, баъзи ўринларда рус ўқувчисига тушунарли бўлиши учун изоҳлар ҳам берган.

Масалан:

«Тўй кун хотинлар уни зўрлаб чимилдиққа киргиздилар. Лекин у ёнига келган Абдусатторга худди ёввойи мушукдай пишқирди».

Русча таржимаси:

«В день свадьбы женщины насильно ввели их в чимилдик». Таржимон текстдаги «чимилдик» сўзини рус тилига айнан кўчириб, унга сноскада тушунарли қилиб изоҳ беради. Паластров ҳикояни сўзма-сўз таржима қилиш усули билан рус тилига ўгирган бўлса ҳам, унинг катта қисми муваффақиятли чиққан. Ўзбекча вариантыдаги «дам қизариб, дам бўзариб» жумласини таржимон «то краснея, то бледняя» тарзида жуда ўринли ўгирган.

1940 йилда «Ўзбек тили» дарслиғи нашр этилди. Паластров бу дарсликнинг муаллифи эди. Китоб рус тили мактабларининг 6—7-синф ўқувчиларига мўлжалланган эди. Дарсликнинг ҳар бир тексти луғат билан таъминланган.

Паластров ўзининг таржима назарияси ва практикаси принципларида келиб чиқиб ўнлаб ўзбек эртақларини содда, раво услубда рус тилига таржима қилди. «Ақлли сичқон», «Йигит», «Бургут, айиқ ва тулки», «Олтин тарвуз», «Ур тўқмоқ», «Навойи ва чўпон», «Навойи кимларни ёқтирмас эди», «Уч оғанини ботирлар» каби эртақларнинг русча таржималари шулар жумласидандир.

Ўзбек халқ эртақлари бир қатор таржимонлар томонидан рус тилига ағдарилган эди. Лекин бу таржималарнинг 50 дан ортиғи Паластров қаламига мансубдир. Паластров таржима қилган эртақларни уч қисмга бўлиш мумкин. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-фантастик эртақлар, ҳаётий-маиший эртақлар. Паластров ўзбек халқ эртақларини рус тилига ўгиришда улардаги миллий колоритни ҳам сақлашга ҳаракат қилади. Масалан:

«Тўнғичи — йигирма бир ёшда, ўртанчаси ўн саккиз ёшда, кенжаси — ўн олти».

Таржимаси:

«Старшему — Тонгуч-батыру был двадцать один год, среднему Ортинча-батыру — восемнадцать лет, а младшему — Кенджа батыру — шестнадцать».

Келтирилган мисоллардан кўринадик, Тўнғич, Ўртанча, Кенжа аниқловчи сўзлари русча таржимасида уч ака-ука ботирларнинг номларига айланган.

Шунингдек, эртақдаги «Аждар Султон ёлғиз турар эди» жумласи ҳам «Жил царь змей — Аждар-султан» тарзида ўзбекчалаштирилган. Аждар сўзининг ўзи илон (змей) маъносини беради, лекин рус тилига қилинган таржимада «Аждар» сўзи исмга айланган. Шунини қайд этиш керакки, таржимон Паластров жуда кўп

Ўринларда бу усулни тадбиқ этади. Паластров ўзбек халқ эртакларини рус тилига моҳирлик билан таржима қилишига қарамай, бир қатор камчиликларга ҳам йўл қўйган эди. Таржимон таржима жараёнида текстнинг баъзи ўринларини тушириб қолдирган. Бу ҳолни «уч оғани ботирлар» эртаги мисолида ҳам кўриш мумкин. Эртакнинг ўзбекча нусхасида кенжа ботир образини янада ёрқин очиб берадиган психологик деталлар бир хил, лекин Паластров томонидан бажарилган таржимада булар негадир тушириб қолдирилган. Бошқа миллатларнинг эртаклари каби ўзбек халқ эртаклари ҳам ҳар доим яхшилик билан тугайди, ҳақиқат, адолат тантана қилади, камбағаллар, севишганлар, умуман, ижобий қаҳрамонлар ғалаба қиладилар. Жоҳиллар, золимлар, фирибгарлар жазоланади. Масалан, «Олтин тарвуз» эртаги охирида ҳам худди шундай золим, фирибгар бой жазоланади, ҳалок бўлади.

«Орадан сал ўтгач, бойнинг калласи, бурни, лаблари шишиб кетибди. Бунинг аламига чидолмай, ўзини катта сувга ташлаб чўкиб кетибди»¹³ («Олтин тарвуз»).

Паластров таржимасида эса текстнинг асосий қисми тушириб қолдирилиб, эرتак шундай тамом бўлади: «У всех вздулись щеки, заплаыли глаза, распухли губы»¹⁴. Яна Паластров таржима процессида текстнинг баъзи ўринларини ўзича ўзгартирган. Масалан, эртакнинг ўзбекча варианты қаҳрамонлари ўзларининг гуноҳсизликларини исботлаш учун дидактик қисса айтадилар. Кенжа ботир тўти ҳақидаги қиссани айтади. Паластров таржимасида бу эпизод ўзгартирилган. Эртакнинг асл нусхасида вазир тўтига ҳам, подшоҳга ҳам сездирмай мевага заҳар қўшади ҳамда зиндонга ташланганларга едириб кўрсатади. Таржимада эса уни нккита тустовуққа беради, улар ўша заҳотнёқ ҳалок бўладилар. Эҳтимол, Паластров бу эпизодни бир оз юмшатиш учун одамлар ўрнига тустовуқларни киритгандир. Ёки асарнинг бошқа вариантдан фойдалангандир.

Худди шунга ўхшаш ўзгартишни «Олтин тарвуз» эртагининг таржимасида ҳам учратиш мумкин. Эртакнинг ўзбекча нусхасида деҳқон тарвузнинг ерга уриб ёради:

«Ерга бир уриб ёриқ қарасалар, ичи тўла тилла эмиш»¹⁵. Паластров таржимасида эса тарвуз ерга уриб эмас, пичоқ билан ёрилади:

¹³ Ўзбек халқ эртаклари. I том. 1953, 96-бет.

¹⁴ Узбекские народные сказки. Том. I. 1972, с. 66.

¹⁵ Ўзбек халқ эртаклари. I том. Тошкент, 1959, 96-бет.

«Наконец бедняк ударил большим ножом со всего размаху — и арбуз треснул и раскололся, а в нем вместе красной мякоти... золотые монеты»¹⁶.

Баъзи ўринларда эса таржимон ўзбекча сўзларни рус тилига нотўғри таржима қилган. Масалан: «Бой дарров уни тутиб уйга олиб келибди, оёғига тахтакач боғлаб, парвариш қилибди».

Таржимаси:

«Схватив птицу, богач понес ее домой, привязал к ноге щепку и стал лечить»*. Мисолдан кўриниб турибдики, таржимон «тахтакач» сўзини «щепка» тарзида тушуниб рус тилига ағдарган. Ваҳоланки, «тахтакач» сўзи «дощечка» деб ўғирилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Паластров ўзбек халқ эртақларини таржима қилиш давомида баъзи ўринларини қисқартириб қолдирган. «Олтин тарвуз» эртағини русча таржимаси билан қиёсий таққослаб таҳлил қилиш ҳам шунинг кўрсатади. Бу ҳолни бир қатор эртақларнинг бошланғич қисмидан сезиш мумкин. Чунки ўзбек халқ эртақларининг ўзига хос ажратиб турадиган ажойиб бошламаси борки, булар ўқувчининг ҳам, тингловчининг ҳам беихтиёр ўзига тортиб, ром қилади. Масалан: «Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Уни атиги бир танобгина ери бор экан. Деҳқон шу ерда кечаю-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан»¹⁷.

Эртақнинг Паластров томонидан русчалаштирилган нусхаси:

«Жил когда-то бедняк, был у него небольшой клочок земли, на которой он трудился день и ночь»¹⁸.

Машҳур ўзбек халқ эртағи «Сусамбил»ни русча таржимаси билан қиёслаб текширганимизда ҳам Паластров асарининг бошланғич қисмининг ҳаддан ташқари қисқартириб ўғирганлигининг гувоҳи бўламиз.

«Бор экану, йўқ экан, оч экану тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан. Ўтган замонда бир бой бор экан. Уни бир эшаги, ҳўкизи бор экан»¹⁹. Текст эса русчага ниҳоятда қисқартирилиб таржима қилинган.

«Было то или не было, но в давные времена жили в одной стране ишак и вол»²⁰.

¹⁶ Узбекские народные сказки. Т. I. Ташкент, 1972.

* Там же, с. 66.

¹⁷ Узбек халқ эртақлари. I том. Тошкент, 1959, 955-бет.

¹⁸ Узбекские народные сказки. Том I. Ташкент, 1972, с. 74.

¹⁹ Узбек халқ эртақлари. I том. Тошкент, 1959, 47-бет.

²⁰ Узбекские народные сказки. Том. I. Ташкент, 1972, с. 142.

Таржимон ўзбек халқ эртаклари учун характерли бўлган бошлангани рус тилида қайта-қайта ярата олмаган.

Паластров ўзбек халқ эртакларини таржима қилаётганда рус ўқувчисига янада тушунарли бўлиши учун баъзи ўзбек жумлаларини таржима қилиш билан бирга уларнинг изоҳини ҳам беради. Яъни, текстда йўқ жумлаларни ҳам ўзидан қўшади. Бу ҳолни «Ялмоғиз кампир» эртаги мисолида кўриш мумкин. Эртакнинг асл нусхасида бола ялмоғиз кампирни дарров таниб олади. Паластров эса шу текстни ялмоғиз кампирнинг ташқи кўрinishи деталларигача баён қилиб, ўзидан баъзи жумлаларни қўшиб, кенгайтириб изоҳлаб таржима қилади.

Паластров ўзбек халқ эртакларини рус тилига таржима қилишда юқорида қайд этилган камчиликлар билан бир қаторда қўпол хатоликларга ҳам йўл қўйган. Фикримизнинг исботи учун «Сусамбил» эрагидан мисол келтирамиз.

Эртакни ўзбекча нусхасида:

«Сув ўрнига шарбат, ўт ўрнига қора майиз билан беда бериб боқар экан».

Текстни Паластров шундай таржима қилади: «Поила ишака не водой, а молоком, кормила не сеном, а сочным клевером».

Паластров ўзбекча «шарбат» сўзини «молоко» тарзида, рус тилига ўгирган, «қора майиз» жумласини эса тушириб қолдирган. Шунингдек, Паластров ўзбек халқ эртакларида жуда кўп учрайдиган халқ мақол ва маталлари, кўчирма гапларини, идиома ва фразеологизмларини русча эквивалентларини топа олмай кўпинча уларни сўзма-сўз таржима қилган ва натижада асарнинг ғоявий мазмунига катта путур етган. Баъзи ўринларда эса мақол ва маталларни, ҳикматли сўзларни таржима қилмай тушириб қолдирган.

Паластров эртакларни рус тилига ўгиришда «сўзма-сўз таржима қилиш» принципини қўллаган. Натижада ўзбек халқ эртакларидаги миллий белгилар русча вариантда қайта тикланмай, бутунлай йўқолиб кетган ҳоллар ҳам юз берган. Паластров ўзбек халқ эртакларининг бошқа халқ эртакларидан ажратиб турадиган асосий хусусиятларини таржимада тўлиқ қайта ярата олмаган.

Л. СОЦЕРДОТОВА

Улуғ Октябрь революциясига қадар ўзбек прозаси шунингдек, халқ оғзаки ижодиётининг айрим намуналари ҳам рус тилига таржима қилина бошланган эди.

Ўзбек халқ эртакларини рус тилига таржима қилган Н. Ликошин, Н. Остроумов кабиларнинг номлари маълумдир. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, революцияга қадар таржимон энтузиастларга нотаниш халқ ҳаёти ҳақида рус халқига ибтидоий маълумотлар етказишнинг ўзи ҳам катта қийинчиликлар эвазига юзага келар эди.

1917—1930 йиллар давомида ўзбек адабиёти намуналарини рус тилига таржима қилиш иши анча сустлаб қолди. Чунки бу давр адабий ҳаракатчилиги таржимачиликдан ҳам зарур бўлган масалаларни ҳал қилишга қаратилган эди.

1930 йиллардан бошлаб Ўзбекистонда адабий-бадний ва ижтимоий-сиёсий журналларни рус тилида чоп этиш ҳам йўлга қўйила бошланди. Натижада ўзбек шоир ва ёзувчиларига рус аудиторияси олдида ўз асарлари билан чиқиш учун шароит яратилди.

Ўзбек адабиёти намуналарини рус тилига таржима қилиш учун бирмунча қулайликлар туғила бошлади. Бу даврда (1930—41) ўзбек совет прозаси, фольклор намуналарини ҳамда ўзбек халқ эртакларини рус тилига таржима қилишдан ўзининг адабий фаолиятини бошлаган Л. Соцердотова ҳам қизғин иш олиб борди.

Л. Соцердотова машҳур ёзувчилардан А. Қодирий, С. Айний, Ҳамза кабиларнинг асарларини биринчи бор рус тилига таржима қилган таржимон сифатида маълум эди. Л. Соцердотова «Бир кишига етмиш ҳунар сз», «Тоҳир ва Зухра», «Ҳуснобод», «Ҳушовоз булбул», «Эгри ва Тўғри», «Аҳмоқ шоҳ»¹ каби ўзбек халқ эртакларини рус тилига муваффақиятли ўғирди.

Бу даврда таржимонлардан С. Е. Паластров ҳам

¹ Қаранг: Узбекские народные сказки, 1976.

бир қатор ўзбек халқ эртақларини рус тилига таржима қилган эди. Биз ўша даврда Соцердотова билан Паластров ўзбек тилидан руслаштирган эртақларни бири-бирига қиёсан текширганимизда Соцердотованинг таржималари асл нусхага яқин келишидан ташқари бадий жиҳатдан ҳам етуқлиги сезилади. Чунки Л. Соцердотова Паластровдан фарқли ўлароқ, эртақларнинг ғоявий мазмунини беришга, реалликларни сақлашга диққат қилганлигини ҳам кўрамиз.

1930—35 йиллар Л. Соцердотова таржимонлик фаолиятининг энг етук, сермахсул даври ҳисобланади. Бу даврда мутаржим ўзбекистон адабий ҳаётида ўзининг таржималари билан актив иштирок этди. Масалан: 1935 йилда «Литературный Узбекистан» журналининг биринчи сонидан бир йўла Соцердотова рус тилига ўгирган икки таржима — С. Айнийнинг «Қуллар» романидан каттагина бир парча ва А. Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасидан «Берди татар» боби чоп этилди.

Л. Соцердотова серқирра-универсал таржимон эди. У ўзининг таржимонлик талантини проза, драматургия билан бир қаторда поэзияда ҳам синаб кўриб, катта муваффақиятларга эришди.

Ўзбек тилидан русчага таржима қилиш билан шуғулланган О. Сухарева, Титов-Омский каби таржимонлар ҳам бор эди. Лекин улар ўзбек тилини Л. Соцердотова каби тўлиқ билишмас, шунинг учун тағлама — таржималарни қайта ишлар эдилар. Асл нусха тилидан яхши хабардорлик Л. Соцердотовага жуда қўл келди.

Л. Соцердотова таржимон сифатида адабиётга катта ҳисса қўша олди. Айниқса проза ва драматургия таржимаси бўйича салмоқли ишлар қилди. Биринчи ўзбек революционер ёзувчиси Ҳ. Ҳ. Нпёзийнинг «Бой ила хизматчи» («Бай и батрак») драмасини, Ҳ. Олимжон, Уйғун, С. Абдулланинг ҳамкорлигида ёзилган «Ўзбекистон қиличи» («Меч Узбекистана») пьесасини рус тилига ўгирди.

Таржиманинг энг яхши, қулай усулларидан бири бадий адекват ёки бадий эпик таржима усулидир. Таржимон бундай приёмни қўллаганда асл нусха формасининг элементларини ва ғоявий мазмунини кўпроқ, тўлароқ сақлашга ҳаракат қилиши керак.

Л. Соцердотованинг таржималарини юқори бадий савияда деб айтиш қийинроқ, лекин уларни аниқ ва тўғри ҳамда асл нусха руҳига яқин таржималар деб айтиш мумкин. А. Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасининг «Берди-татар» номли бобининг Л. Соцердотова

томонидан рус тилига қилган таржимаси жуда муваффақиятли чиққан. Таржимада ҳам асл нусха ўзининг тўлалиги билан намоён бўлган. Ёзувчининг юморга тўла кулгили интонацияси, ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига хос сўзлаш услуби, персонажларнинг руҳий олами, психологиясини очиб беришга хизмат қиладиган штрихлар ҳам русча таржимада ўзининг тўлақонлигини қайта тиклай олган.

Қисса ташқаридан кузатувчи автор — ҳикоя қилувчи шахс тилидан ёзилган. Повестда ёзувчининг «мен» аниқ кўринмаси ҳам, лекин у ҳар бир жумлада сезилиб, намоён бўлиб туради. Таржимада ҳам буларнинг ҳаммаси фавқулодда аниқ, табиий қайта тикланган. Мутаржимнинг асарни алоҳида муҳаббат билан рус тилига ўнгирганлиги кўриниб турибди. Таржимон таржима давомида ёзувчининг услубини сақлаб сўзларни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан танлаб, тежаб ишлатишга интилади. Масалан: «В обществе, жизнь которого построена на хитрости и мошенничестве, он попадает из одного силка в другой, из одной топкой грязи в другую. Ему дают деньги за работу и опять их отнимают в кабаках и публичных домах. Заставив его голодать за кусок хлеба его понуждают работать месяцами, годами. Раздев донага, его одевают ценою позора»². Асл нусхадаги ритмиклик, аниқлик, қисқалик таржимада ҳам ўзининг тўлиқ аксини топган. Бобнинг ҳаммаси мана шу тарзда оригиналга монанд таржима қилинган. Ёзувчининг енгил юмористик кулгуси русча текстнинг ҳар бир жумласида сезилади: «Участвующий в «официальном открытии дома» Мир-Вали анашист приходит с чилимом величиною с осленка»³. Ёки «Мир-Вали анашист заменяет справочный стол: он очень хорошо знает, у кого в кишлаке какое есть дело, кто в чем нуждается, кто кому сколько должен и кто против кого имеет какое зло или сколько у кого в копилке есть денег»⁴.

Таржимон эҳтиётлик билан ўзбекча жумлаларни рус грамматикаси талабларига мувофиқ, унинг асосий хусусиятларини сақлаган ҳолда, таржима қилишга ҳаракат қилган ва унинг уддасидан чиққан. Таржимон таржима давомида А. Қодирийнинг ўзига хос индивидуал услубини тўлиқ қайта тиклай олган: «После того,

² А. Қ а д ы р и. Берди-татар. Глава из повести «Габид кетмен», журн. «Литературный Узбекистан». 1935, № 1. с. 28.

³ Уша журнал, 23-бет.

⁴ Уша жойда.

как относительно всех работ можно было успокоиться, привязав сзади арбы двух беков, постелив на дно арбы 2—3 снопа рисовой саломы, Бердибай и Шадманбай влезают в арбу»⁵.

1930—41 йиллар оралиғида ўзбек тилидан русчага ўгирувчи таржимонларнинг таржима практикасида «силлиғлаш» услуби характерли эди. Бу «силлиғлаш» приёмига мувофиқ таржимон стилистик қийинчиликларни четлаб ўтар, қийин жумлаларнинг фақат уларга яқин келадиган маъносини берар, тушунилиши оғир бўлган ўринларини таржима қилмай тушириб қолдираар эдилар.

Бундай ҳолни шу даврда рус тилидан ўзбекчага таржима қилинган асарларнинг қиёсий таҳлилида ҳам кўриш мумкин эди. Л. Соцердотова ҳам ўзининг таржимонлик фаолиятининг дастлабки даврларида таржима жараёнидаги ана шундай хатоликларни қайтарди. Бундай камчиликларни Л. Соцердотова томонидан С. Айнийнинг «Қуллар» романидан қилган таржималарини қиёсий таҳлил этиш давомида ҳам кузатиш мумкин. Таржиманинг дастлабки сатридаёқ таржимоннинг йўл қўйган хатоларига дуч келамиз. Муаллиф асарнинг асл нусхасида воқеаларни ҳозирги замон феъли билан беради, таржимада эса ўтган замон феъли қўлланилган. Масалан: «Бостирма олдида от боғлайдиган қатор қоziқлар қоқилган бир майдон, майдоннинг орқасида тевараги шосупалар, сояли дарахтлар орасига солинган кўп меҳмонхона ёнидан махсус бир эшик билан кирладиган ичкари ҳовли: ичкари ҳовлида дахлиз ва мадонлик қатор уйлар, ошхона, тандирхона...»⁶.

Таржимаси: «Перед навесом был вбит ряд кольев. К ним привязывали коней. В противоположной стороне двора был хауз, окруженный тенистыми деревьями, перед которыми были устроены (?) высокие суфы. В той же части двора стояла большая мехманхана в две комнаты, разделенные между собой передней. Около мехманханы находилась калитка (?) выходившая в ичкари, где был ряд жилых помещений с передними, кухней, и домашней пекарней».

Биринчидан, таржимада гап тугалланган, яъни тамомланган, асл нусхада эса гап тугалланмаган, уни давом эттириш мумкин. Иккинчидан, «устроены суфы» жумласига аҳамият беринг. Оригиналдаги «тевараги

⁵ Уша журнал, 30-бет.

⁶ С. Айний. Асарлар. 3-том. «Қуллар». Тошкент, 1964, 111-бет.

шосупалар» жумласи русча вариантыда қандайдир қурилмага ўхшаб қолган, ваҳоланки, бу лойдап ясалган супа, холос. Булар биргина жумланинг нотўғри тушуниб таржима қилиш жараёнида юз берган.

Асл нусхадаги «эшик» таржимада соф русча маънони берадиган «калитка» сўзи билан алмаштирилган. Ваҳоланки, уни оддийгина қилиб «дверь» сўзи билан таржима қилинса мақсадга мувофиқ бўларди.

Баъзан таржимада асосий маънони акс эттириш учун хизмат қиладиган жумлалар тушириб қолдирилган. Масалан, деҳқон билан отбоқарларнинг диалог таржимасини олиб кўрайлик. «Қачон навбати етса борадилар, сиз учун эмас, ўз фойдалари учун, подшоҳлик фойдаси учун борадилар». «Нега шошиласиз?»— дейди биринчи сайис». Таржимаси: «Поедет, когда дойдет очередь ответил один из конюхов —Что вы торопитесь?» (стр. 6). Баъзан таржимада қисқартириш текстга унчалик путур етказмайди. Лекин ҳозирги таржимада жумлаларни қисқартириб тушириб қолдириш текстга салбий таъсир этган. Чунки энг асосий момент «Сиз учун эмас, ўз фойдалари учун, подшоҳлик фойдаси учун» деган жумла таржима қилинмай тушириб қолдирилган. Баъзан таржимон тўғридан-тўғри хатоликларга йўл қўяди. Масалан:

«Ўрмон полвон жуда данғиллама иморатлар қилган экан-а дейди» гапида деҳқоннинг аччиқ аламли нидоси сезилиб турибди. Таржимада эса деҳқоннинг аламли нидоси ҳайратланиш интонацияси билан алмашган. Текшириб кўрайлик: «Направившись к воротам, дехкан, глядя на постройки во дворе, невольно воскликнул.— Ой, какие великолепные постройки сделал Урман-палван».

Таржимада интонациянинг ўзгариши асл нусханинг маъносини нотўғри тушунишга олиб келиш билан бирга персонажнинг характерини ҳам ўзгартриб юборади. Баъзан таржимада энг асосий жумлалар таржима қилинмаган. Масалан: «Мы конюхи, у нас есть отцы и кров. Если на нас закричат, мы обидимся и уйдем. И пока нас не удовлетворят, другого конюха взять не смогут: никто не пойдет, да и не может пойти. Поэтому какой бы ни был важный начальник или бай, а принужден мириться с некоторыми нашими требованиями» (7-бет). Асл нусха: «Биз сайис,— дейди сайис,— бизнинг бобомиз бор, бобохонимиз бор. Бизга баландроқ гапирса, дарров аразлаб бобохонимизга борамиз» (116-бет). Таржимадан кўриниб турибдики, русча текст асл нус-

ханинг аниқ маъносини беролмаяпти. Чунки русча нусхада «бизнинг бобомиз бор, бобохонимиз бор» жумласи таржима қилинмаган Таржимон асарнинг баъзи ўринларида хатто абзац ва саҳифаларни ҳам таржима қилмай қисқартириб кетган⁷.

Масалан, 8 саҳифада «Бу қатор қора уйларнинг бир томонига ... жумласи билан бошланиб, «турли-туман рангларга бўямоқда»⁸ сўзи билан тугалланган, абзац таржима қилинмай тушириб қолдирилган.

Таржимоннинг ишини таҳлил этиш, таржима қилиш методини текшириш, бадий таржиманинг мураккаб масалаларини қандай ҳал қилишини кузатиш бир қатор масалаларни олдимизга кўндаланг қўйиб, уларни конкрет материаллар асосида умумлаштиришни талаб этади.

Ўзбек тилидаги фразеологизмларни рус тилида қайта тиклаш кўп маъно берадиган сўзларнинг таржимаси, таржимашуносликнинг соф грамматик масалаларидан ҳисобланган сифатдош феълнинг замон категориялари таржимаси таржимачиликнинг энг мураккаб ва қийин проблемаларидан бири ҳисобланади.

Фразеологизмларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш масаласи ҳозирги кунгача ҳал қилинмаган мураккаб проблемалардан бўлиб қолади. Буларга мақол ва маталлар, параллелизмлар, қиёслашлар, диалектизмлар, архаизмлар, идиоматик иборалар ҳам кирadi.

Л. Соцердотова «Қуллар» романини рус тилига ўгиришда кўпроқ изоҳли сноска бериб, сўзма-сўз таржима қилиш усулини қўллайди. Масалан: «Ҳар ким ўз чойини қайтариб, ўзи қўйиб ича бошлади» жумласини «каждый сам перелил свой чай и начал пить» (8-бет) тарзида таржима қилар экан, сноскада эса «несколько раз отлил в пилу, каждый раз переливая обратно» деб изоҳини беради, ёки асл нусхадаги «бу иш ҳангома талаб томошабинлар учун «хамир учидан патир» эди тексти «это происшествие было для зрителей — любителей повестей, как говорится «первой лепешкой с поднявшегося теста» или говоря по русски, это был только «почин» (ўша жой, 16-саҳифа) тарзида кенг изоҳ билан рус тилига ўгирилган. Баъзи ўринларда таржимон мақол ва маталларнинг образлилигини сақлаш учун уларни сўзма-сўз таржима қилишга ҳаракат қил-

⁷ Қаранг: С. Айниий. Қуллар. 123-бет; С. Айниий. Рабы, с. 181.

⁸ С. Айниий. Асарлар. 8-том. Қуллар. 1964, 123-бет.

ган. Лекин бу усул ҳар доим ҳам муваффақиятли чиқа бермаган. Мақол ва маталлар сўзма-сўз таржима қилиниши натижасида уларнинг маъноси ҳам ўзгариб кетган.

Масалан: «Олтин олма, дуо ол» мақоли рус тилига «не бери золота, а бери молитву» шаклида таржима қилинган. Натижада мақолнинг асл маъноси русча вариантыда бузилган. Ваҳоланки, таржимон бу мақолнинг рус тилидаги мавжуд мақол ёки матал билан алмаштириши ёки унинг асл маъносини тўлиқ сақлаган рус тилидаги мақол, матал шаклига мослаб таржима қилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Асарнинг русча вариантыда бунга ўхшаган нотўғри таржима қилинган мақоллар, маталлар мисолини анчагина учратиш мумкин. Мисол «катта ўғлим билан икки қўлимизни бурнимизга суқиб ўз уйимизга бордик» (36-бет) жумласи «Мы со старшим сыном пошли домой, запахнув пальцы обеих рук в нос» тарзида рус тилига таржима қилиниб сноскада «с совершенно пустыми руками» деб изоҳ берилган. Яна «Оғзидан ошини олдиригиси келмайди» мақоли «не хочет вынут из своего рта плов» тарзида, «Иссиқ жойингни совутма»—«не оставляй ступать свое теплое место» деб, «йиқилса ерни тишлайди» мақоли «если упадет, так землю кусает» шаклида сўзма-сўз таржима қилинганлиги учун ҳам уларнинг асл маъносига, ҳамда улардаги образлиликка путур етган. Лекин кўп ўринларда таржимон таржиммага ижодий ёндошиб ўзбекча мақол, матал, фразеологик бирикмаларнинг русча эквивалентларини муваффақиятли тарзда топа олиб ўзбекчага ўгирган. Масалан, «кўп гап — эшакка юк», «много слов клад для ослов», «тепса тебранмас»—«пнешь ногой, не покачается», «қозон ҳам мой, чўмич ҳам»—«и котел жир, и уполовник жир», «оч қорним — тинч қулоғим»—«пусть голодно брюхо, зато без синяка ухо».

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмаси 1941 йилда биринчи бор Л. Соцердотова томонидан рус тилига таржима қилинди. Афсуски, Л. Соцердотова бу асарни қисқартриб таржима қилишидан ташқари бир қатор хатоликларга ҳам йўл қўйган эди. Таржимон асардаги мақол ва маталларни сўзма-сўз рус тилига таржима қилган. Жуда кўп ўринларда бутун абзацлар таржима қилинмай тушириб қолдирилган, авторнинг бир қатор ремаркалари таржима қилинмаган. Кўп ўринларда асл нуханинг маъноси ҳам ўзгартрилиб рус тилига ўгирилган. Масалан: «Қўнғир сочларига нима

дейсан? Тақимини ўпади-я, тақимини!» жумласи «колени целуют друг друга» тарзида маъно жиҳатидан бутунлай нотўғри таржима қилинган.

Л. Соцердотова драманинг таржимасида русча сўзларни жуда кўп ишлатган. Асарнинг салбий персонажларидан бири бўлган Солиҳбой ижобий қаҳрамон Жамилага соф русча «молочна» (60-бет) сўзини ишлатади, хизматкор Холматни бўлса «премудрым» (79-бет) деб атайдн. Баъзан таржимада соф русча жонли сўзлашув лексикаси ҳам ишлатилган. Масалан: «тут у меня не больница (53-бет); «невозможное дело» (64-бет); «смотливый шпион» (67-бет); «ты зубы не заговоривай» (97-бет); «выходи на бой, кто живой» (107-бет) кабилар.

Л. Соцердотова драмадаги мақол ва маталлар таржимасида ҳам бир неча хатоларга йўл қўйган. Мутаржим мақол ва маталларни, фразеологизмларни контекстда бажараётган функциясини эътиборга олмай рус тилига ўгирган. Масалан: «арпангни хом ўрдимми?» жумласини «ячень твой песпелым сжала» тарзида, «белингда белвоғниг бормни»ни — «а еще поясной платок носить» (92-бет) шаклида «ўйнашмагн арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан» жумласини «большой человек всегда сможет ударить» (87-бет) деб рус тилига бир оз қўполроқ ўгирган.

Текстнинг жуда кўп мақол ва маталларни ҳам таржима қилинмай тушириб қолдирилган. Масалан, 59 бетдаги 4 мақол тушириб қолдирилган.

Асарнинг лексик жиҳатдан кўп ўринларни нотўғри таржима қилинганидан ташқари, драма қаҳрамонларининг характери ҳам русча нусхасида хато талқин қилинган. Масалан: маънавий бузуқ золим, фирибгар ва муттаҳам Солиҳбой таржимоннинг хатоси билан одамларга ҳар вақт яхшилик қилувчи раҳмдил шахсга айланиб қолган. Масалан: драманинг русча нусхасида гўзал Жамилани кўриб қолган Солиҳбой унга ачиниб шундай дейди: «жаль красавицу, жаль!» (60-бет). Лекин шундай камчиликларга қарамай, Л. Соцердотова томонидан рус тилига қилинган «Бой ила хизматчи» драмасининг таржимаси ўша даврда жуда катта аҳамият касб этди.

Л. Соцердотова биринчилардан бўлиб Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг бу буюк асари билан рус китобхонларини таништиришга муяссар бўлди. У меҳнаткаш ва камтарин таржимон сифатида ўзбек адабиётини рус китобхонлари орасида ташвиқот қилишда жуда катта хизмат қилди.

УСМОН НОСИР

30-йиллар таржимачилиги ҳақида гапирар эканмиз, таржимачиликка бағишланган катта йиғинда Отажон Ҳошимнинг нутқини эслаб ўтиш жоиздир.

Баъзи сдамлар «Пушкин асарларини ўзбекчага тўла-тўқис ва равон қилиб таржима этиш мумкин эмас» десалар, бу билан фақат ўзларининг тил билмасликлари ва маданиятсизликларини ошкор қиладилар. Ўзбек халқ адабиётининг намуналарини, адабий меросларимиз, бу кунги уста ёзувчиларимизнинг асарлари яққол кўрсатадики, Пушкин каби улуғ адибларнинг асарлари барча хусусиятлари билан ўз тилимизга кўчирила олади. Ойбек ва Усмон Носир каби ўртоқларнинг таржималари бунга далилдир»¹. Мунаққид Отажон Ҳошимнинг таржимачиликка нисбатан ғайри қаровчиларга қарата айтилган ўтли сўзлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. 30-йилларда улуғ рус адабиётидан, рус тили орқали жаҳон адабиётидан қилинган таржима асарлари бугунги таржимонларимиз учун ҳам бир мактаб намунасини ўташи табиидир.

Ана шундай адиб ва таржимонлар қаторида ўзининг қисқа, лекин сермазмун умрида бор-йўғи икки томлик асарлар, иккита поэма ва битта илмий мақола таржимасини мерос қолдирган Усмон Носир ҳам шарафли ўрин тутди. Маълумки, санъаткор ижодини ҳеч қачон ҳажм белгиланган эмас. Усмон Носир шу «озгина» ижоди билан адабиётимиз тарихида нурли из қолдирган омадли шоирларимиздандир. У адабиётимизга чақмоқдек тез кириб келди-ю, чақмоқдек ёруғ хотира қолдирди. Бу хотира унинг ҳаётга ошуфталик руҳини сингирган, ёруғ умидларга тўла ёш қалбининг орзу-армонларини мужассамлантирган асарларидир.

Усмон Носир халқимизнинг сеvimли шоири сифатида қанчалар ардоқли бўлса, таржимон сифатида ҳам шу тариқа ҳурматга лойиқ фарзандларидан биридир.

¹ Қизил Ўзбекистон, 1936 йил 12 декабрь.

Маълумки, рус поэзиясининг қуёши бўлган Пушкин асарларига, Лермонтовнинг ўлмас шеърлятига инқилобдан олдинги даврларда ҳам ўзбек шеърхонларида қизиқиш бор эди. Бошқача айтганда ўзбек китобхони бу икки даҳо шоирнинг асарларини қадрлар эди. Бироқ ўзбек китобхони бу шоирларнинг асарлари билан инқилобдан кейин тўлароқ танишишга муяссар бўлди. Пушкин, Лермонтов асарлари ўзбек тилига истеъдодли шоирларимиз томонидан таржима қилина бошланди. Усмон Носир ҳам Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани» ва Лермонтовнинг «Демон» поэмаларини ўзбекчалаштирди. Усмон Носирнинг таржимонлик фаолиятини кўпгина мунаққидларимиз юксак баҳоладилар².

Усмон Носирнинг таржима қилиш учун Пушкин ва Лермонтовдан танлаган асарлари унинг таланти йўналишига яқин бўлган поэмалардир. Бу поэмалар Усмон Носир ижодига хос бўлган исёнкор-романтик йўналишдаги асарлар бўлиб, унинг руҳига ниҳоятда яқин туради. Пушкиннинг бу асари хусусида улуғ танқидчи В. Г. Белинский шундай деган эди: «Боғчасарой фонтани» — бу ёш қалбнинг гўзал поэтик хаёли, асарнинг ютуқлари ва камчиликлари замирида ёшликнинг муҳри ётибди. Буларга қарамасдан ёшлик нафаси уфуриб турган барча асарларда бўлганидек, бунда ҳам тўлиқ куч ўйчанлик концепцияси билан алмашинади, саҳий қўллар ато этган ҳашамдор бўёқлар жуда талабчанлик билан тиниқ ва равшан ифода этилган. Асар — бенхтиёр, сўзсиз, ҳурматга арзийдиган ажойиб, сеҳрли гулдаста»³. Агар биз улуғ танқидчининг бу асарга берган баҳосини Усмон Носир яратган асарларга кўчирсак хато қилмаган бўлардик. Чунки унинг асарларида ҳам ҳаётга чанқоқ, жўшқин орзулар билан яшаётган, ёруғ келажакка интилаётган лирик қаҳрамонни кўрасиз. Пушкиннинг камолат остонасида битилган асарларидан бўлмиш «Боғчасарой фонтани»ни Усмон Носирнинг ўзбекчалаштириш учун жазм этганлигининг сабаблари ҳам шунда бўлса керак.

Маълумки, А. С. Пушкин қаҳрамонининг характер-хусусиятларини аста-секин очиб беради. Бу унинг характер яратиш принципларидан биридир.

Асарнинг бош қаҳрамони Гарой. У Қримнинг ҳоқони, иши бошқа халқларни талашдан иборат. Белинский

² Гафуров И. Усмон Носир. Тошкент, 1967; Умарбекова З. Лермонтов и узбекская литература. Ташкент, 1973.

³ Белинский В. Г. Сочинение Александра Пушкина. М.—Л., 1949.

нбораси билан айтганда, ёввойн қалбли шахс. Шонр бу ёввойн қалбли одамда муҳаббат туфайли инсоний ҳис-туйғуларининг уйғонишини кўрсатади.

А. С. Пушкиннинг кўпчилик асарларида бор бўлган хусусият шундаки, шонр китобхонининг ҳамиша диққатини тортиб туриш учун асар бошидаёқ сирли тугун ташлайди. Бу сирли тугун Гаройнинг ғам-алам билан қаҳрабончилиги тугатиб, ўз ўтига ўзи қоврилиб ўтиришидан иборат. Гаройнинг бу ҳолати китобхон диққатини тортмай қўймайди. Бу ўринда автор икки нарсани кўзлаган: биринчиси Гарой характерини портрети орқали кўрсатиш бўлса, иккинчиси асар ривожини учун имконият яратиш. Биз оригинал нусхадаги Гарой портретини ўзбекчаси билан қиёс қилсак, ундаги ташқи кўриниш муболағасиз айнан кўчган десак хато қилмаймиз. Қаҳрамон руҳидаги ўзгаришлар, изтироб чекишлар ўзбек китобхони руҳига ҳам таъсир этадиган даражада конкрет берилган. Гаройнинг гоҳ ғазабланиб, гоҳ ғамга ботиб ўлтиришининг босини сарой аҳли билмайди. Ана шу ҳолатни таржимон жуда тўғри, шу ҳолатга мос тушадиган «сумрачном» сўзи ўрнига «мубҳам» сўзини қўллайдиги, бошқаларга номаълум бўлган қаҳрамондаги мавҳумликни бу сўз ифодалайди. Асарнинг киришидаги илк мисраларни кўздан кечирайлик: «Гарой сидел, потупя взор: Янтарь в устах его дымился»; сатрларидаги чилимнинг тутаб туришини, Гарой шу чилим тутуни орасида мавҳум бир ҳолатда ўтиришини назарда тутсак, сатрдаги қаҳрамон ҳолатига бўлган шонрнинг ишораси таржимон назаридан тушгандек туюлади. Ўзбекчада бу мисралар: «Қовоқ солиб ўтирар Гарой, Лабларида қаҳрабончилиги» тариқасида олинган. Бироқ қаҳрамон ҳолатини беришдаги ташқи хусусиятлар ҳам унинг ички дунёсини очишга қодир бўлган омиллардир. Таржимон шуларни назарда тутиб бўлса керак асосий эътиборни Гаройнинг ташқи портрет-чиқиқларига тортади.

Шонр ҳали Гарой портретини тўла-тўқис чизганича йўқ. У китобхонга равшан бўлиши учун қаҳрамон ҳолатини бутун борлиғича тасвирлайди. Мана, қаҳрамон портретининг сўнгги мисралари:

Русча:

Живая строгое чело
Волнение сердце выражает.
Так бурны тучи отражает
Заливо зыбкое стекло.

Ўзбекча:

Тўлқинланиб билмай сукутни
Уйнаб турган кўрфаз ойнаси.
Акс этгандай қора булутни
Унинг жиддий манглайи аён
Дил тўлқинини айларди баён.

Оригинал варианты билан ўзбекча нусхасининг бу банд таржимасига назар ташласак, аввало таржима нусхасидаги асл нусхага нисбатан бу ерда бир сатр ортиқча эканлигини кўрамиз. Бу таржимоннинг ўзбошимчалиги ёки ожизлиги эмас, албатта. У асар руҳи, мантиқ йўналишидан келиб чиқиб бир сатр ортиқча қилиб юборган. Кўпчилик ҳолларда бундай хусусият таржимоннинг фазилати ҳисобланади. Шу маънода фазилатки, таржимон — ижодкор таржимага, айниқса бадний асар таржимасига ижодий ёндошмас экан, муваффақият қозона олмайди. Бунда шонрнинг образли ифодаси — кўрфаз осмонидаги қуюндек қора булутларнинг сувдаги аксини, қаҳрамоннинг ўйчан, кенг, ярқироқ пешонасида қалбидаги туманли, ғазабнок туйғулари акс этаётганлиги билан қиёсланади. Ана шу образли ифодани асл нусхадагидек бериш учун Усмон Носир ҳажман бир мисра орттиришга ўзида рағбат сезади. Натижада у кўнглидагидек иш қилган. Оригиналдаги образли тасвирнинг тўлақонли ифодасини сақлашга муваффақ бўлган. Усмон Носир поэманинг русча нусхасидаги вазнда ўзбекчалаштиришни ўзига лозим топган. Бу поэма рус шеърини системасидаги ямба ёзилган. Маълумки, бу шеърини форма сатрларда шиддатнинг тезкор, эҳтиросли ҳисларнинг қуюқ бўлишини, тўғрироғи, шонрнинг поэтик оламидан курашчан туйғуларни талаб қилади. Курашчанлик деганда биз умум курашчанлик ғоясининг кенг маъносини тушунмаслигимиз керак. Курашчанлик соф поэзиянинг ҳам ўзига хос хусусиятларидан биридир. Бу курашчанлик сатрларнинг ўзида акс этади. Яна шунини айтиш керакки, бу курашчанликни ҳаётдан узиб, алоҳида қарасак ёки турмушнинг меваси эканлигини унутиб қўйсак хато қилган бўламиз. Демак, поэзиядаги курашчанлик тушунчаси деганимизда унинг ички ва ташқи мазмунига эътибор беришимиз керак. Биз бу ўринда Пушкин поэзиясидаги умум курашчанлик руҳини эмас, шу руҳнинг бевосита таъсири бўлган, унинг ижодий манерасини белгилайдиган сатрлардаги поэтик курашчанлик ҳақида сўзлаб ва бу курашчанликнинг таржимада сақланиши ҳақида фикр юритаямиз. Таржимон оригиналга баъзан ижо-

дий ёндошадн, баъзан айнан таржима қилади. Айнан ёки ижодий ёндошиш ҳамиша таржимон ихтиёрида бўлиб ўтадиган жараён эмас. Ҳақиқий таржимон асар мазмунини, ёзилиш тарихини, автор манерасини англаган ҳолда асл нусха руҳига ўзини мослаши лозим ва шунга қараб асар оқимига бўйсунуши керак. Бундан ташқари ўғирилаётган тил хусусиятларини, халқ психологиясини, руҳини ҳам донмо назарда тутиш фойдадан холи эмас. Усмон Носир шу маънода баъзи ўринларда оригиналга ижодий ёндошадн, ундаги баъзи эпитетларни бузиб таржима қилади. Бу билан таржимонни асло айблаб бўлмайди. Гарой руҳий ҳолатининг берилишидаги шонр қўллаган эпитетларни эсласак, бунда «бурные тучи» эпитети бор. Бу эпитетни таржимон «қора булут» деб ўгиради. Агар биз русча нусхадаги «бурные» сўзи билан «қора» сўзининг мазмуни жиҳатдан қарасак бошқа-бошқа эканлигини кўрамиз. Бироқ таржимон айнан «бўрон булутлари» ёки «довул булутлари» деб ўгирганда мақсадга мувофиқ бўлмас, ўзбек китобхони таъбиға тўғри келмасди. Бу ўринда Усмон Носир Гарой портретини беришда сюжет оқими йўналишига ҳам, шеърини шаклга ҳам, эҳтиросли тўлқин темпига ҳам халақит бермай ўзбекчалаштирган. Ўзбек китобхони Гарой портретини Пушкин қай тарзда ифодалаган бўлса ўзбекча нусхасида ҳам шу тарзда кўра олади.

Пушкин бошқа асарларида бўлганидек бу асарида ҳам ўзининг анъанавий принципида сюжет ривожини давом эттиради. У китобхон кўз олдида ўз қаҳрамонини (Гаройни — таъкид бизники М. А.) тўла гавдалантиргач, ундаги мубҳамликни аста-секин оча боради. Гарой Қрим хони, унинг саройида қўшни халқлардан асир қилиб олиб келинган гўзал хотинлар кўп. Шонр асосий диққатни унинг ҳарамига қаратади. Балки унинг чекаётган азоблари шундандир. Хонининг юзига оёқ қўйиб хотинлардан биронтаси хиёнат қилгандир. Лекин бундай ҳолнинг рўй бериши мумкин эмас, Ҳарам оғаси ниҳоятда сергак, ўз ишига пухта шахс, хонга содиқ, хотинларга нисбатан жуда бешафқат. Пушкин жуда қисқа бўлса-да ҳарам оғаси образини ёрқин қилиб яратган:

Русча:

Меж ними ходит злой евнух
И убегать его напрасно:
Его ревнивый взор и слух
За всеми следует ежечасно.

Его стараньем заведен
Порядок вечный, Воля хана
Ему единственный закон;
Святую заповедь корана;
На страже наблюдает он.
Его душа любви не просит;
Как истукан, он переносит
Насмешки, ненавист укор,
Обиды шаласти нескромной,
Презренье, просьбы, робкий взор,
И тихий вздох, и ропот томный.

Узбекча:

Ортларида уларни пойлаб
Евуз ога юрар ҳой-ҳайлаб,
Ундан қочиш, беркиниш бекор:
Ҳасадли кўз, динг қулоғи бор.
У ҳийлакор, у лаганбардор,
Ҳар бир ишдан воқиф, хабардор.
Унга ўла ўрнашмиш мангу
Абадий бир тартиб саройда,
Унга хоннинг изми ҳар жойда
Ягона бир қонундирки, у
Уни қуръон фарзидек билар;
Дилда сақлар ва бажо қилар.
Унинг кўнгли севги истамас,
У бут каби севгидан маҳрум,
У ҳиссизлик домида маҳкум:
На кўз ёши, на юмшоқ нафас,
На таънага бермас эътибор;
Асиралар чеккан оҳу зор
Унга асти қилмайди таъсир,
Пинагини бузмайди таҳқир,
Елворишга қулоқ солмайди,
Ҳақоратни қилмайди писанд,
Ҳеч на уни юмшатолмайдди,
Тош қалби-ла мағрур ва хурсанд.

Пушкин ҳарам оғасининг хулқ-атвориға хос хусу-
сиятларни конкрет образларда акс эттиради. Ундаги
бор хусусият ўқувчиға миридан сиригача аён бўлади.
Усмон Носир ана шу конкрет деталларни Пушкинға
хос ифодали қилиб бериши ва ундаги мазмунни китоб-
хон хотирасида қоладиган даражада предметлаштири-
ши лозим эди. Шунинг учун таржимон оригинал, шак-
лини, ундаги эмоцияни сақлаш учун Пушкин қўллаган
деталларнинг структурасини ўзгартиради. Струк-
тура ўзгаргач, албатта, ҳажмға таъсир қилади. Шу жи-
ҳатдан бу парча асл нусхаға деярли икки барабар кў-
пайган. Парчанинг бу даражада чўзилиб кетишида тар-
жимоннинг кўзлаган нияти бор. У ҳам бўлса асл нусха
қувватини сақлашдир. Лекин «чўзиқ ҳажмдаги маъно,
маъносизликнинг бир кўринишидир». Аммо Усмон Но-

сир бу парчада маъносизликка йўл қўймаган. Образ характер — хусусиятига Пушкин қандай эътибор берган бўлса, Усмон Носир ҳам ҳарам оғасининг характер-хусусиятларини босқичма-босқич оча боради. У ҳар бир детални, ҳарам оғасига хос бўлган энг нозик ҳолатларни ҳам диққатдан четда қолдирмайди. Улкан совет олимаси Мариэтта Шагинян Аветик Исаакяннинг рус тилига таржима қилинган асарлари хусусида фикр юритиб, жумладан шундай деганди: «Бадний аниқлик учун таржимон фарқ қиларли даражада эркин ёндошишга ҳақли, лекин эркинлик шу зайл бўлсинки, ният фикрни ўзгартриш эмас, оригиналга хос таржима асарнинг гўзал бўлишига қаратилмоғи керак»⁴. Демак, таржимондаги эркинлик фақат таржима асарини ўқишли қилиш учун берилади. Усмон Носирдаги эркинлик худди шу ниятдадир.

Пушкин ҳарам оғасининг бутун қилмишларини, унинг хулқ-атворини кўрсатар экан, хон ҳарамиди ҳеч қандай хиёнатнинг юз бермаслигини китобхонга уқтиради. Шу билан муаллиф яна асарнинг бош қаҳрамони Гаройдаги тундлик, ғам-андух чекишларининг боисини билишга китобхонда қизиқиш уйғотади. Китобхоннинг диққатини асар оқимидан четга бурилишига йўл қўймайди. Шоир ҳарам оғасини, ҳарам қизларининг ҳаётини китобхонга таништиргач асосий мақсадга кўчмайди. Гаройнинг руҳий ҳолати тасвирга ўрин беради:

Русча:

Что ж полон грусти ум Гирея?
Чубук в руках его потух:
Надвизим, и дохнуть не смея,
У двери знака ждет евнух.
Встает задумчивый властитель;
Пред ними дверь настезь. Молча он
Идет в заветную обитель
Еще недавно милых жен.

Ўзбекча:

Гарой нега тинмай чекар ғам?
Чилим ўчиб қолмиш қўлида.
Ботинолмай дам олгани ҳам
Остонада, хоннинг йўлида
Имо кутиб турадир оға,
Ибо тутиб турадир оға.
Ўйга ботган ҳукмдор турар:
Олдидаги дарча очиқ, у —

⁴ Мариэтта Шагинян. Литературная газета, 1975 г., 10 сентября.

Кўнгли чексиз қайғуга тўлган
Индамасдан оҳиста юрар
Кечагина севимли бўлган
Хотинларин қабрига тўғри.

Мана бу парчада Гаройнинг даҳшатли, ёввойи қалбли қиёфасини чинакам инсонийлик эгаллайди. Бироқ ундаги бу ўзгаришни муаллиф китобхонга тўла очиб бермайди, фақат бир ишора бор, холос. Китобхон бу парчада Гарой чекаётган ғамнинг сабабинигина англайди. У ҳам бўлса хоннинг севимли хотинларининг қабри томон йўл олишидир. Бу парчада ҳам таржимон сатрлар сонини ошириб юборган. Ҳатто оригиналда бўлмаган сатрлар ҳам таржимада бор. Бундай ҳол биринчидан, таржимоннинг ўзига ниҳоятда ишончи бўлса, иккинчидан оригинал руҳига кириб кетганидан дарак беради. Агар Усмон Носир бу ортиқча сатрларни ўзича билағонлик қилиб қўшган бўлганда эди, бу асло кечириб бўлмаслик даражадаги иш бўлар эди. Мана, ҳарам оғасининг Гаройни кутиб туришидаги ҳолати: «Имо кутиб турадир оға, Ибо тутиб турадир оға». Оригиналда «Ибо тутиб турадир оға» сатри йўқ. Биз юқоридаги келтирилган ҳарам оғаси тасвирига бағишланган парчани эсласак, Усмон Носирнинг ифодаси бу ерда жуда-жуда мос тушади. Ҳарам оғасининг қулларча эгилиб хоннинг бир имосига илҳақ туришини кўз олдига келтирган китобхон бу сатрлар айни ўринда қўлланилганлигини ҳис этади. Бу парчанинг охириги бандидаги «заветную обитель» ибораси «қабр» маъносига қўлланилиб, фикрга яна ҳам конкретлик бахш этади. Усмон Носирдаги бу хил эркинликни фақат асар руҳига чуқур кириб борган, Пушкин ниятини яхши англаган шоиргина удалай оларди. Усмон Носирнинг ўзи аввало Пушкин, Лермонтов характеридаги шоир эди. Гарчи у ҳали ижодий камолатга эришиб улгурмаган бўлса ҳам, унинг ижодий уфқи, поэтик олами ниҳоятда сарҳад билмас кенг эди. Узининг таъбири билан айтганда, «луғати сўзга бой» шоирлардан бўлган. Унинг луғатидан сўзнинг кўплиги гениал шоирнинг асарини—«Боғчасарой фонтани» таржимасида яққол кўзга ташланиб турибди. У Гарой характеридаги нозик ҳолатларни, ҳарам оғасининг бутун хулқ-атворини чинакамига бадий образларда оригиналга тўла монанд ҳолатда беришга эришган. Биз асар сюжети ривожига назар ташласак бу ҳол яна ҳам кўзга яққолроқ кўринади. Асарда Гарой чекаётган изтиробларининг асосий сабабчиси бўлмиш Зарема ва Мария каби аёллар образи бор. Маълумки,

Пушкин асарларидаги оддий персонажлар ҳам индивидуал характерга эга бўлади. Пушкин уларнинг характерларини бизга оддий бўлиб туюладиган детал ва чизиқчаларда ихчамгина ифодасини бериб кетади. Пушкиннинг барча асарларида бўлганидек, «Богчасарой фонтани»даги барча образларнинг ҳаммасида ўзига яраша бадний «юк» бор. Усмон Носир ўша бадний «юк»ни яхши ҳис этади. Асардаги Зарема ёки Марияни кўз олдингизга келтирсангиз, уларнинг жонли суратини кўрасиз:

Вафосизлик қилди хон... Аммо,
Эй гуржи қиз, сен-ла чиройда
Ким тенглашар? Ҳаттоки ой-да
Даъво қилса, бўлур муаммо.
Чамбар қилган сочинг, эй пари,
Илон каби юрак ёрадир.
Ярқираган кўзинг жавҳари
Кундан ёруғ, тундан қорадир.
Дил дардини кимларнинг саси
Сендан кучли баёнлай билар?
Кимнинг ширин-шакар бўсаси
Сеникдан жонлилик қилар?
Сенга бир йўл кўнгли тушган эр
Қандай қилиб бошқа кўркни дер?
Лекки, лоқайд, золим Гаройхон
Ҳарамига Польша қизини
Асир қилиб олгандан буён,
Сендан нари тутиб ўзини,
Хўрлаб сени ташлаб қўйди-ю,
Ўзи ғамгин, тунлар беуйқу
Танҳоликни айлади одат
Қўлларингдан кетди саодат!...

Биз бу парчада русча нухасини келтириб ўлтирмаймиз. Бунда Зареманинг руҳий ўйлари, унинг ички психик ҳолатлари гўё автор тили билан берилаётгандек. Бу аслида Зареманинг ўз-ўзига айтаётган сўзларидир. Бу фикрларни қаттиқ севган, севгисига, чиройига ишонган аёлгина айта олади. Зареманинг бу ўйларида шарқ қизларига хос бўлган мағрурлик ҳам, бу мағрурликнинг синиши ҳам ўз аксини топган. Таржимон авторнинг Зарема тасвирини ижодий қайта чизади. Зареманинг ташқи кўринишини Пушкин тасвирлар экан, унинг сочининг ниҳоятда узун эканлигини таъкидлаб ўтирмасдан, «Вокруг лилейного чела, Ты косу дважды обвила» деб сочларини бошига чамбар қилиб қўйганлигини тасвирлаб китобхонда унинг бутун ташқи қиёфасини тўлалигича кўрсатади. Усмон Носир Пушкиннинг бу образли ифодасини жонлантириб чамбар қилинган сочини илонга ўхшатади. Албатта, бу ўхшатиш янги

эмас, у классик анъаналардан фойдаланган ҳолда яратилган. Таржимон агар Пушкин тасвиридагидек сочини бошига икки ўраб чамбар қилиб қўйибди тарзида таржима қилганда бу албатта эффе́кт бермаган бўларди. Чунки сочни чамбар қилиб қўйиш бу фақат кавказ қизларига хос бўлибгина қолмай, бутун шарқ қизларига хос хусусиятдир. Шунинг учун ҳам ўзбек китобхони бундай тасвирда ҳеч қандай янгилик кўра олмайди. Бу хил тасвир Пушкин яшаган даври рус китобхонларига ниҳоятда янгилик ва ҳайратли тасвирлар бўлиши шубҳасиз. Усмон Носир таржима жараёнида асарнинг бу хил хусусиятларини назарда тутган ва китобхонга таъсирли бўлиши учун асл нусха мантиғига зид келмайдиган даражада эркин ёндошиб, ўзи кашф қилган сатрларни қўшади. Шу келтирилган парчанинг охириги байтларини кўздан кечирсангиз, Усмон Носирнинг оригиналга ниҳоятда эркин ва дадил ёндашиб, ижодий таржима қилганлигини кўрасиз. Бундаги «Қўлларингдан кетди саодат!.. каби сатрлар оригиналда йўқ. Бу мисралар бир қарашда автор баёнидек туюлади. Бироқ Зареманинг характер мантиғидан келиб қарасангиз, аламзада, ўзининг муҳаббат қўйган кишидан айрилган хотин ноласи эканлигини ҳис этасиз. Бу парча ҳам автор баёни ролини, ҳам қаҳрамон руҳий ҳолатини кўрсатадиган Зареманинг нутқи вазифасини бажаради. Мана шу икки вазифанинг бирикиб бир парчанинг омухта келиши авторга кейинги воқеаларнинг китобхон учун ишонарли чиқишига, композицион яхлитликни таъминлашга хизмат қилади. Таржимон Пушкиндаги бу хусусиятни чуқур идрок қилган ва шунга хилоф тушмайдиган даражада таржимага нозик таъб билан ёндошган. Зарема қўлидаги саодатни индамасдан бериб юборадиган аёллардан эмас. У қўлидаги саодат, бахт, яъни Гаройнинг унга бўлган илтифотларини яна аввалгисидек тиклашга ҳаракат қилади. Бунинг учун ўзидан ҳам «зўр» бўлиб чиққан поляк қизи Марияни Гаройдан совутиши ёки уни йўқ қилиши керак эди:

Тингла мени, чиройлиман мен,
Менга ҳеч ким тенглашай демас
Бир сенгина ҳарамда бутун
Рақиб бўла олардинг менга;
Аммо айтиб қўяй мен сенга
Туғилганман эҳтирос учун,
Сен мен каби сева олмайсан,
Совуқ кўркинг билан сен нечун
У бир ожиз дилни қийнайсан?
На ҳаққинг бор, на ҳаддинг сенинг,
Қўй Гаройни менга: у менинг

Бўсалари ёнар бетимда,
Иссиғи бор ҳали этимда.
Менга қатъий қасамёд этган.

Русча:

И так, послушай: я прекрасна:
Во всем гореме ты одна
Могла б еще мне быть опасна;
Но я для страсти рождена,
Но ты любить как я, не можешь;
Зачем же холодной красотой
Ты сердце слабее тревожишь?
По мне горят его лабзонья,
Он клятвы страшные мне дал...

Усмон Носирнинг таржимаси биринчи сатридаги маънони иккинчи сатрдаги мазмун билан кучайтириб фикрнинг таъсир кучини ошириш учун қўлланган бу принципи гарчи оригинал нусхасидан ҳажман кўп бўлиб кетса-да, ўқувчига заррача салбий таъсир қилмайди. Аксинча маъно янада равшанлашиб мисралардаги эмоция, поэтик эҳтирос китобхон руҳини чулғаб олади. Келтирилган парчадаги оригиналнинг биринчи сатрларида Зарема Марияга ҳарамда сендан бўлак ҳечким менга хавфлимас деган маънода сўзласа, таржимон ўзинча «Менга ҳеч ким тенглашай демас» мисрасини қўшгач, оригиналдаги мазмунга қайтади. Бироқ у асл нусхани ҳам айнан таржима қилмай «Бир сенгина ҳарамда бутун, Рақиб бўла оларнинг менга» тарзида ўзбекчалаштиради. Асл нусхадаги «быт опасна» сўзини таржимон айнан «сендан бўлак ҳеч ким хавфлимас» маъносида ҳам ўгириши мумкин эди. Бироқ ундай пайтда ўзбекчасидаги ҳозирги ҳолатдаги маъно эффектинини бера олмас эди. Парчанинг охириги сатрларига эътибор берайлик. Таржимон бу ўринда ҳам шу принципни қўллайди. «По мне горят его лобзанья» сатридаги маънони икки сатрда ифодалайди:

Бўсалари ҳамон бетимда
Иссиғи бор ҳали этимда.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, таржимон биринчидан кўпроқ халқ дostonлари аъналарига хос темпа мисралар тузади. Бундаги жўшқин ҳаяжонли сатрлар оқимида мантиққа хос сатрларнинг қуйилиб келиши табиий. Усмон Носирнинг таржимонлик фаолиятида халқимиз оғзаки ижодининг роли бениҳоя катта эканлиги ҳам бу асар таржимасида намоён бўлиб турибди. Бу хил хусусият таржимон поэтик дунёсининг бир томони бўлса, иккинчидан Пушкиннинг асарида ҳам рус халқин

оғзаки ижодининг руҳи устунлигидадир. Бу хусусиятларнинг бир-бирига яқинлиги туфайли Усмон Носир таржиманинг баъзи ўринлардаги жуда эркин қўйиб юборишлари оригинал руҳига зид тушмаган. Аксинча эффект берган. Юқоридаги «Иссиғи бор ҳали этимда» сатрисиз ҳам таржимон асл нусха мазмунини сақлаган бўларди. Қаҳрамон нутқидаги ёниб гапиришлар бошқача айтганда қўлидан кетган саодатни қайтариб олиш учун рақибни саналмиш бир кимса олдида бундай сўзларни куюниб айтиши табиий бир ҳолдир. Шунинг учун ҳам бу сатрлар таржимон томонидан фақат асар руҳини тўлдириш, ёки қофия учун ўзича тўқилган бўлмасдан, мантиқ талаби билан таржимоннинг ўзига хос бадий кашфиётидир.

Асарда Мария образига автор кўп ўрин ажратмайди. Зареманинг унга қарата айтган гаплари туфайли бу маъсума қизни тўлароқ англаймиз. Асарда Мария тасвирига ажратилган парчалардаги мубҳам бўлиб қолган ўринларни Заремадаги ҳаракат тўлдиради, ойдинлаштиради, натижада китобхон кўз олдида бу қизнинг гўзал сурати гавдаланади. Бу тасвирлар ўзбекчада кўп ва зап меъёрида берилган.

Гаройда муҳаббат эзгулик, яхшилик уйғотди. Ундаги уйғонган одамийлик Марияга бўлган муҳаббатидир. Ёввойи қалбли бир шахсда инсонга бўлган муҳаббатнинг уйғониши, уни қадрлаши, муаллифнинг масалани бу тариқа қўйиши ўз даври учун муҳим масала эди. Асардаги проблема бугунги кунда ҳам ибратомуздир. Гарой русча нусхасида қандай ҳаракат қилган бўлса ўзбекча вариантда ҳам шундай ҳаракат қилади. Гаройнинг хатти-ҳаракатлари борлигича китобхон кўз олдида гавдаланади. «Дворец угрюмый» иборасини Усмон Носир «тумрайган сарой» деб олади. Шундай битта ибора таржимасининг ўзида таржимоннинг топқирлиги намоён бўлади. Гарой Мария ўлиmidан кейин яна талон-тарожликни бошлайди ва шу билан овуноқчи бўлади. Лекин қилаётган хунрезликлар ҳам Гаройни овунтира олмайди. «Но в сердце хана чувств иных, Тантся пламень безотрадный». Шоир унинг бу ҳолатини шундай ифодалайди. Жанг-жадалнинг айни қизиган чоғида ҳам у Марияни ўйлайди, урушларда ўлиб кетишни афзал кўради. Лекин таржимада бу ҳол «Аммо, унинг юраги қора, оловланар унда бошқа ҳис» шаклида ўзбекчалаштирилганки, бу ерда автор айтмоқчи бўлган фикр мубҳам қолган, бироқ парчанинг умум руҳи асосий мақсадни ифодалайди.

Усмон Носирнинг яна бир муҳим таржима асари М. Ю. Лермонтовнинг «Демон»идир. «Боғчасарой фонтани» А. С. Пушкиннинг камолот бўсағасида ёзилган асари бўлса, «Демон» эса Лермонтов поэмаларининг энг мукаммали, шоир истеъдодини намоён қилган йирик асарларидандир. Юқорида таъкидлаганимиздек, Усмон Носир бу иккала шоирдан таржима учун асар танлар экан, танлаган асарлари маълум бир жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради. Иккала асарнинг сюжети ҳам шарққа хос бўлган воқеалар асосида яратилган. Бир сўз билан айтганда, иккала асарда ҳам шарқона руҳ устун туради. Бундан ташқари «Демон» таржимаси хусусида гапирар эканмиз, поэмадаги исёнкор руҳни 30-йиллар адабий муҳити билан боғлиқ ҳолда, таржимоннинг курашчанлик табиатига яқинлиги хусусида тўхталмай ўтиб бўлмайди. 30-йилларда адабиётимиздаги бош тенденция деймизми, ёки адабиётимиз олдидаги вазифалардан бири деймизми озодликка чиққан бахтли турмушни, эркин меҳнатни тараннум этиш турарди. Бу жиҳатлари билан «Демон» асарининг ўша йилларда таржима қилинишининг аҳамияти катта эди. «Демон» Белинский таърифича «осмонга нисбатан мағрурона душманликдир», яъни ҳокимликка, мавжуд тузумга душманликдир. Демак, шундай экан бу асарни на фақат ўзбек адабиётининг юксалишига, шунингдек халқимизнинг маънавий камолатига ҳам таъсир этган асарлар қаторига қўшсак хато қилмаймиз. Бизнинг бу хил фикрларни келтиришимиздан мақсад шуки, Усмон Носирдаги бўлган давр нафасини сезишдек, ўз даврига нима керак, нима покераклигини ҳис этишдек фазилатларини ҳам уқтириб ўтишдир. Усмон Носир ўзидаги бу хил хусусият билан ҳам бугунги таржимонларимизга ибрат бўла олади.

Биз «Демон»нинг ўзбекча нусхасини ўқир эканмиз, таржимоннинг назарий билимининг ҳам етуклигини ҳис этамиз. У асар таржимасига киришар экан, аввало текстнинг маъносини уқиб олади. Шоирнинг бадийиятини, асарнинг пафосини, ритмикасини донмо назарда тутлади. Лермонтовга хос бўлган оддий халқона ибораларга янгича руҳ беради. Образ характери ни очадиган бадийий элементларни донмо диққат марказида тутлади. Худди «Боғчасарой фонтани» таржимасидаги қўллаган услубларини қўллайди. У асарга ўта эркин, тўла, айнан ёндошмайди, эркинликнинг ҳам, айнан ёндошишининг ҳам қусур ва фазилатларини англаган ҳолда иш кўради.

Асарнинг бош қаҳрамони Демон жаннатдан ҳайдалган қувғинди бир зот:

У замонлар даргоҳи улур
Худовандни севар, инонар —
Эди. На кин, на шубҳаси бор
Бу бахтиёр ва тўнғич маҳлуқ!
Бекор, бекурд кечган асрлар
Васвасага солмаган, имон
Тоза эди... Тагин нималар...
Эслагани йўқ эди имкон⁵.

Шоир тасвиридагидек у қувғинга сабаб бўладиган жиноят қилгани ҳам йўқ, пок-покиза бир маҳлуқ. Нима учун Демонни худо даргоҳидан қувлайди? Нима учун Демоннинг қилмиш-қидирмиши ёвузлик бўлади? Бу саволларнинг жавобини асарнинг давомида топамиз. Биз келтирган парча асарнинг ибтидоси, образ характеридаги яхшилик, эзгулик, поклик ҳақидаги қисқа бир характеристика, яъни ахборотдир:

Когда он верил и любил,
Счастливый первенец творелья!
Не знал ни злобы, ни сомненья,
И не грозил уму его
Веков бесплодных ряд унылый...
И много, много... и всего
Припомнить не имел он силы!⁶

Усмон Носир Демоннинг тангри даргоҳидаги ҳаёти хусусида асл нусхага нисбатан кенгроқ ёндошади. Ўзбек китобхони учун тушунишга осон бўлиши мумкин бўлган йўлни кўзлайди. Русча вариантдагидек фақат Демоннинг ҳаётига тегишли бўлган қисқа хабарни Усмон Носир бўрттириброқ, ислом ақидаларидаги ривоятларга асосланган ҳолда таржима қилади. Таржимадаги бу хил хусусият, биринчидан, асарнинг кейинги сюжет линиялари билан яна ҳам мустаҳкамроқ боғлаш имконини яратса, иккинчидан, асар руҳини ўзбек халқининг табиатиغا яқинлаштиради. Чунки ислом динидаги ривоятларнинг тавсифича, худо шайтонни инсондан олдин яратган. Усмон Носир таржимасида худди шунга ишора қилиб Демонни «тўнғич маҳлуқ» деб атайди. Бундай сифатлаш, албатта, асл нусхада йўқ. Бироқ Лермонтов тасвиридаги Демоннинг худо даргоҳидаги ҳаёти таржимоннинг бу хил ёндошишини инкор

⁵ Лермонтов М. Ю. Поэмалар. Тошкент, 1964, 333-бет.

⁶ Лермонтов М. Поэмы. М.—Л., 1947, с. 246. Кейинги мисоллар ушбу китоблардан олинади.

этмайди, аксинча асардаги Демон характерининг очи-
лишида ижобий роль ўйнайди⁷.

Бу ўринда Лермонтовнинг мақсади ҳам шу маъно-
ни бермоқ, таржимоннинг ҳам. Таржимон бу маънони
бир оз тўлароқ, конкретроқ ифодалайди. «Демон»да
ҳам мутаржим «Боғчасарой фонтани»дагидек асарнинг
вазини, шаклини, интонацияни сақлайди. Шунинг учун
асардаги шиддатли оқимни, сатрлардаги тарагликни
сақлашга муваффақ бўлади. Лекин асар ҳажман кен-
гайиб, сатрлар сони ошган. Бу асарнинг шакл ва маз-
мун бирлигига путур етказмаган.

Асардаги Демоннинг жаннатдаги ҳаётига шу тари-
қа бир оз тўхталгач, унинг дарбадар ҳаёти тасвирлана-
ди. У Қазбекнинг олмосдай ярқираган чўққиларидан,
шишадай тиниқ булоқларидан, гўзал боғ-роғларидан
ҳамма нарсаларни ҳайратга қолдириб, нафрат ғазаби-
ни сочиб ўтади.

Шоир Демоннинг дарбадар ҳаётини, унинг бўйсун-
мас руҳини, ҳар нарсага қодир продасини тасвирлар
экан, унинг характеригаги ёвузликнинг ниҳоятда даҳ-
шатли эканини Кавказнинг бетакрор гўзал манзарала-
рига, гўзал одамларига, қизларига контраст қўйиш
йўли билан кўрсатади. Демонни ердаги ана шундай гў-
залликлар ҳам овунтира олмайди, диққатини торт-
майди.

Тошдай қаттиқ кўнгли юшмай
Тувёлмади на қувват, на ҳис
Неки кўрди, сира хушламай
Унга нафрат ёғдирди иблис!

Усмон Носир асардаги берилган табиат манзарала-
рини ҳам латиф мисраларда асл нусхага ҳамоҳанг ифо-
далайди. Оригинал билан баҳс қила оладиган
картиналар чизади. Бу гўзал картиналарга бўлган Иб-
лиснинг муносабати ҳам таржимада ўз аксини топган.

Санъаткорнинг санъаткорлиги шундаки, у оддий
сўзлар, халқона иборалар билан ўз фикрларини содда-
гина ифодалайди. Биз келтирган Иблис характерига
тааллуқли «тошдай қаттиқ» иборасини олайлик, асли-
да оригиналда «бесплодной» сўзи берилган, бу сўз
«самарасиз», «мевасиз», «пуштсиз» каби маъноларни
англатади. «В груди изганныка бесплодной» мисраси
«Тошдай қаттиқ кўнгли юшмай» тарзида ўзбекча-
лаштирилган. Агар таржимага бу тариқа ёндошсак Ус-

⁷ Лермонтов М. Ю. Танланган асарлар. 2 томлик. 1-том.
Тошкент, 1955, 16-бет.

мон Носирнинг таржима услубини ҳеч қачон англаб етмаган бўлардик. Умуман бу икки сатрни муқояса қилсак, улар бир-биридан кескин фарқ қилади лекин асар оқимида Демон характерини очишда иккиси ҳам ўзининг бадий хизматини ўтайди.

Лермонтов Демоннинг хатти-ҳаракатини босқичма-босқич кўрсатар экан, иблиснинг бор хулқи китобхон кўз олдида гавдалана боради. Уқувчи унинг ҳаётга, бутун мавжудотга нисбатан ёвузлик, нафрат тўла қарашларида қандайдир даҳшатли воқеалар кутади. Асарнинг оқими ҳам ҳа деганда бундай ситуацияга олиб кела бермайди. Асарга янги воқеалар, янги образлар кириб келади. Таржимон ҳам асар оқимини, ундаги руҳни жуда синчковлик билан кузатиб, Кавказ табиатини, унинг ажойиб рангларда товланадиган манзараларини ўзбекчада ҳам ажиб тароват билан гавдалантиради. Маълумки, чинакам санъаткорлар асарларида воқеаларнинг ривож, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини беришда манзаралар жуда катта роль ўйнайди. Баъзи ўринларда манзаралар орқали санъаткор ўзининг бутун ғоясини ифодалаши мумкин. Усмон Носир ҳам манзараларга бефарқ қарайдиган шоирлардан эмас. Шунинг учун ҳам у Лермонтов яратган гўзал Грузиянинг дилбар табиат картиналарини ижодкор сифатида қадрлайди, жуда ҳурмат билан қарайди. Оригиналдаги Кавказнинг сўлим табиат манзаралари бевоқифа ўзбекча нусхасида ҳам жонли бир ҳолатда, ажойиб рассом қаламидан чиққан картиналардек турфа хил бўёқларда жиловланади.

Майса — гилам ёзган водийлар
Гўё чаман-чаман гулистон.
Кумуш каби булоқлар жўшқин,
Жимирлайди тубида тоши...
Шалолалар сачратган учқун
Балки, гуржи қизининг ёши.
Қора сочи бамисли сунбул
Сулув қизлар муҳаббатини
Гул шоҳида ўқийди булбул.
Мармар каби мўсаффо тунн
...Ана шундай гўзал табиат
Буни асти хурсанд қилмади (335-бет).

Бу манзараларни талқин қилишдан олдин улуғ танқидчи В. Г. Белинскийнинг ушбу фикрини эслаб ўтиш лозим. У ёзадики: «Бадий таржимада қўшимча қилиш ҳам, тушириб қолдириш ҳам, текстни ўзгартириш ҳам мумкин эмас. Агар асарнинг камчиликлари бўлса,

уларни шундайлигича бериш зарур»⁸. Агар биз улуғ танқидчининг фикрига асосан бу асар таржимасига ёндошсак бир жиҳатдан таржимонга жабр қилган, хато йўл тутган бўлардик. Асарни ўз бўлишича таржима қилиш бу яхши. Аммо таржима асарни кўп нарса йўқотди. Бироқ В. Г. Белинский таъкидлаб ўтганидек, асарнинг камчилигини «тузатиш» бу таржимоннинг вазифаси эмас, албатта. Баъзи асарларда шундай камчиликлар бўладик, бундай камчиликни авторнинг камчилиги деб атаб бўлмайди. Бундай камчиликлар ўша давр адабий савияси ва муҳити билан боғлиқ, яъни даврнинг ўз камчиликлари бевосита етук санъат асарларида ҳам изини қолдиради. Шунинг учун Белинский таъкидлаганидек, қўшимча қилиш, тушириб қолдириш, текстни ўзгартириш каби ҳуқуқ таржимонда йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Биз шу нуқтаи назардан қараганда Усмон Носирнинг таржима услуби, унинг ўзинча ижодий ёндашишлари нотўғридек туюлади. Мисол тариқасида келтирилган манзарани кузатсангиз, ўзбекча нусхасида кўпгина эпитет ва деталларни таржимоннинг ўзи ижод қилиб, «ўзбошимчалик» қилганини кўрасиз! Хўш, бундай «ўзбошимчалик»ни ҳимоя қилиб бўладими?! Бундай ижодий ёндашишни ҳимоя қилиш керак, албатта. Оригиналдаги «Звонко бегущие ручьи, По дну из камней разноцветных» сатрлари «Кумуш каби булоқлар жўшқин, Жимирлайди тубида тоши... Шалолалар сачратган учқун, Балки гуржи қизининг ёши» каби ўзбекчалаштирилган. Охириги мисралар асл нусхада йўқ. Лекин текст тагида шундай мантиқнинг ётиши парчанинг охириги баёнларидаги «Поют красавиц безответных, На сладки голос их любви» мисралари билан боғлиқ. Булбул гўзал қизининг жавобсиз муҳаббатини ширин оҳангларда куйлар экан, шалолалар ўша қизининг кўзларидан сачраган учқун бўлса не ажаб. Бу манзаралардаги таржимоннинг эркинлиги меъёридан чиқиб кетган эркинлик эмас, ёки шонининг хатосини тузатиш ҳам эмас, таржима текстининг ички мантиғини юзага чиқарган, холос. Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, поэтик асарнинг ички мантиғи очилиб тагтекстда ҳеч нима бўлмаса, бу ҳам қойдага тўғри келмайди, яъни бадний асар саналмайди. Агар биз бундай хулоса қилсак, ўз-ўзидан шундай савол туғилади. Усмон Носир тагтекст мантиғини юзага чиқарса оригиналдаги сеҳрлилик қаёққа кетади? Демак, асл

⁸ Белинский В. Г. Полн. собр. соч., т. II. М., 1953, с. 429.

нусха мантиғи таржимада жўнлашган деган хулоса чиқиши шубҳасиздир. Усмон Носир таржимаси асло бундай кўринишдан холи. Таржимон яратган картиналар жонсиз нарса эмас. У поэзиянинг сеҳрли қудрати билан ҳар бир деталь, эпитет ва ташбеҳларга жон ато қила олган. Буларнинг ҳаммаси асл нусхага зид келмаган ҳолда ички ва ташқи мантиғига эга.

Биз манзарадаги Лермонтов қўллаган «Поют красавиц безответных на сладкии голос их любви» сатрларини умум асар руҳи назаридан кузатсак сюжет оқимини ҳаракатга келтирувчи бир бадий восита эканлигини англашимиз қийин бўлмайди. Ахир булбул нега жавобсиз қолган бир гўзалнинг қўшиғини куйлайди? Шоир, биринчидан бу деталь орқали ажойиб бир картина яратса, иккинчидан олдиндаги бўлажак фожеадан дарак бераяпти. Усмон Носир шоирдаги бу хил бадий приёмларни жуда нозик идрок қила олган.

Лермонтов табиат манзаралари орқали Демон характерини очишга муваффақ бўлибгина қолмай, асар ривожига замин ҳам тайёрлайди. Поэманинг кейинги бўлимларида кекса Гудалнинг саройи ва гўзал қизи Тамара ҳақидаги ҳикоясига ўтганда асардаги уйғунликка путур етмайди. Авторнинг бадий ниятига табиий ҳолда хизмат этади.

Таржимада ҳам Лермонтовнинг бу хил усулларини Усмон Носир назардан соқит қилмайди. Биз келтирган манзарада «Шалолалар сачратган учқун, Балки гуржи қизининг ёши» мисралари бор. Биз бу мисраларни оригиналда йўқ дегандик. Лекин таржимон асарнинг мантиқий йўналишидан келиб, шу манзарага жонлилик бахш этгандир. Энди бу ташбеҳ фақат шу манзарагагина хизмат қилмасдан худди Лермонтов услубига хос асар сюжетини ҳаракатга келтирувчи «винтча»лардан бирига айланади. Бундай қўшишлар В. Г. Белинский таъкидлаб ўтган «қўшиш» ёки асарнинг камчилигини «тузатиш» эмас, балки таржима асарининг ҳам мустақил бир ижодий жараён эканлигининг белгиларидир.

Лермонтов шу тариқа Демон характерини очиш жараёнини маълум бир босқичга келтиргач, воқеалар тасвирини Гудал саройига кўчиради. Бунда гўзал Тамара яшайди. Тамаранинг чеккан изтиробларида, тўй кечаси унинг ўйинга тушиб қилган хатти-ҳаракатларида юқорида биз келтирган манзараларда маълум бир ишоралар борлигини синчков китобхон сезади. Тамара ҳар жиҳатдан етук қиз. Шоир уни эҳтиром билан таъкидлайди.

Асардаги рақс эпизодининг ўзи Тамаранинг баркамол қиз эканлигини кўрсатади. Ана шундай гўзални тоғлар тепасидан даҳшат солиб учиб ўтаётган Демон сезиб қолади. У қизга кўнгил боғлайди. Демон характеридаги эзгуликнинг нишонаси Тамарага бўлган муносабатида кўринади. Иблиснинг қалбида муҳаббат ҳисси уйғонгандан кейинги ҳолати:

Ўзбекча:

Қайта яшаш аломатими?
Васвасага солгани қизни
Тополмади ақлида мадор
Унутмоқми? Йўқ, парвардигор
Бундай кучни, бундайин ҳисни
Унга асли берганмас эди.
Берганда ҳам у олмас эди.

Русча:

То был ли признак возрождения?
Он слов коварных искушенья
Найти в уме своем не мог...
Забуть?— Забвенья не дал бог:—
Да он и не взял бы забвенья!...

Демонда қизга бўлган муҳаббати туфайли эзгулик уйғонади. Демак, Демон мана шундай хусусиятлари билан дунёвий муҳаббатга эга бўлган чинакам инсон сифатида гадаланади. «...Ниҳоят даражада қизиққонлиги ва ғоят мустаҳкам продали бўлган, дунёдаги адолатсиз ижтимоий тузумни инкор қилиш ғоясини ва озодлик ғоясини ўзида мужассамлаштирган, ҳамма нарсани билишга жуда катта иштиёқи бўлган Демон образи 1840 йиллардаги кишилар томонидан озод, мағрур, ишонмовчи, фикр юритувчи, бўйсунмовчи бир шахс сифатида қабул қилинди. Унинг монологлари тўла маънодаги озодлик учун курашга, киши ҳуқуқлари учун, ижод учун, урф-одатлар билан чекланмаган, ҳақиқий инсоний муҳаббат учун курашга чақириқ сифатида талқин қилингани»⁹ бежиз эмас. Демонда чинакам инсоний ҳис-туйғулар акс этади. Муҳаббат туфайли Демон қалбидаги ўзгаришлар таржиманда жуда нозик таъб билан берилган:

Тамарани монастирға беради. Лекин Демон бу ерда ҳам уни тинч қўймайди. Муҳаббатдан вужудига ўт тушган Демоннинг қуриб қолган дийдаси юмшайди, кўзларидан ёш оқади. Бу ёш томчилари тушган монас-

⁹ Лермонтов М. Ю. Танланган асарлар. 2 томлик. 1-том. Сўзбоши. Тошкент, 1955, 17-бет.

тирь хужраси қошидаги тошни куйдириб қорайтириб юборади.

Уша жойда ҳалига қадар
Одам ёши эмас ўша ёш,
Уша ўтдек ёш куйдирган тош
Якка қора, куйган тош ётар...

Усмон Носир бу охирги бандларни айнан таржима қилади.

Маълумки, 30-йиллар динга, маҳаллий руҳонийларга, бойларга қарши курашнинг энг қизғин палласи эди. Бошқачароқ айтганда, халқни ўз-ўзига танитиш даври эди. Ҳаётнинг ўзи тақозо этиб турган масалаларни Усмон Носир Демоннинг монологларида кўради. Шунинг учун ҳам бу монологлар оригиналдагидек жаранглайди. Уларнинг диалогини кўрайлик:

Т а м а р а :

Нас могут слышать...

Д е м о н :

Мы одни.

Т а м а р а :

А бог!

Д е м о н :

На нас не кинет взгляда:

Он занят небом, не землей!

Тамара билан Иблисдаги характерли хусусият китобхонга мана шу диалогда яна ҳам аниқроқ кўринади. Шу қисқа суҳбатнинг ўзида Демондаги кескин руҳий ҳолат ҳам, қиздаги юмшоқлик ҳам кўзга равшан ташланади. Бир қарашда содда бўлиб кўринган диалоглар асарда бошқарув рулини ўйнайди. Поэмадаги диалоглар ҳам худди шундай. Демон монологларининг бош лейтмотиви шу оддий диалогдан бошланади. Тамаранинг «Худойим-чи» дея ҳадик-ҳаяжон билан айтган сўзларини сиз ўқигандай эмас, эшитгандай бўласиз. Бу юмшоқлик билан, жуда латиф ва илтижоли айtilган биргина сўз қизнинг бутун ҳолатини очиб беради. Усмон Носир Тамаранинг руҳий ҳолатини беришда бу сўзни жуда топиб қўллаган. Иблис унга жавобан: «Бизни кўрмас у, кўк билан банд, ерни сўрмас у» — дейди. Тамаранинг «Худойим-чи» сўзи билан Демоннинг унга жавобини қиёс қилган ўқувчи худога бўлган қизнинг ишончи нақадар кучли бўлса, Иблиснинг тангрига нафрати шу қадар зўр эканлигини ҳис этади. Бугина эмас, китобхон тангрини фош этувчи куч борлигини ҳам ҳис этади. Бадийий, умуман поэтик асарларда оддий бир сўзнинг роли жуда катта бўлади. Моҳир сўз устаси бу сўзни ўз эгаси тилидан гапиртиради. Чунки бу

сўз ҳар бир тилда ҳар хил маъно касб этади. Усмон Носир Тамара характери ни оригиналга хос очар экан, унга бу қизнинг ҳаёти бегона эмас эди. Ҳатто сўзлаш манераси ҳам. Чунки ўзбек хотин-қизларидаги динга, худога ишонувчанлик ўша пайтларда кучли эди. Гарчи хотин-қизларимиз монастырларга қамалиб: жандалар киймаса ҳам (бизда бу одат бўлмаган) лекин уларни паранжи остида тўрт девор ичида сақлангани бу монастырда ётгандан ҳам оғирроқ эди. Тамара характерининг таржимада мукамал, асл нусхага ҳамоҳанг чиқишида шарқ халқлари ҳаётининг бир-бирига жуда яқинлиги таржимонга қўл келган. Биз бу фикрни кўпроқ такрорладик, қайта-қайта қайд қилдик. Бу билан биз Усмон Носирнинг ажойиб талант соҳибни эканлигига шак келтириш ниятимиз йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Таржима асари ҳам халқимизнинг маънавий хазинаси ҳисобланиб, Усмон Носир ҳам бу ҳазинага иккита буюк сиймо — Пушкин ва Лермонтовнинг мумтоз асарларини қўшиб халқнинг мулкига айлантди. Бу иккала асарни ҳам таржимон айна керак пайтда, давр талабларига ҳамоҳанг равишда ўзбекчалаштиради. Ижодкорнинг ўткирлиги ҳам, улуғлиги ҳам давр билан бўлган муносабатида, қилган хизматида кўринади.

Йўқ! Сен учун эй, севимли ёр,
Тор доира ичра лолу зор
Қундош дағалликка қул бўлиб,
Қайғу билан ҳасратга тўлиб,
Юраксиз ва совуқ инсонлар,
Мугомбир дўст, ёвуз душманлар,
Самарасиз тилак, қўрқувлар
Бўш ва оғир меҳнат, қайғулар
Орасида гулдай сўлишни
Бекорларга хароб бўлишни
Тақдир азал ёзмаган асло,
Бундай лаҳад қазмаган асло (366-бет).

Усмон Носир таржимасига хос хусусият шундаки, у ҳамиша сатрлардаги сўзларга қараб эмас, тагтекст маъноси асосида ўгиради. Тагтекстга асосланган таржима автордан мустақил ижодни талаб қилади. Мустақил ижод қилиш учун камда таржима қилаётган автор оригинал асар муаллифи билан тенг даражадаги ижодкор бўлиши керак. Акс ҳолда таржима кўнгилдагидек чиқмайди. Усмон Носирдаги истеъдод, ички потенциал куч Пушкин, Лермонтов асарларини таржима қилишга етарли даражада эди. Унинг яратган асарлари, 30-йилларда мутаржим талантига бўлган юксак қарашлар фикримизнинг далилидир. Юқоридаги шеърини

сатрларни ўқир экансиз, гўё Усмон Носир эндигина паранжиларни ўтга улоқтириб, завод, фабрикаларга, колхозларга эркаклар билан ёнма-ён ишга кетаётган хотин-қизларимизга қарата хитоб қилгандай туюлади: «Тақдир азал ёзмаган асло, бундай лаҳад қазмаган асло». Аслида оригиналда бундай мисралар йўқ. Лекин умум текстнинг маъноси бу сатрларни инкор қилмайди. Демон монологлари Усмон Носирда шу тахлит ишланганки гўё, Лермонтов биз учун — ўзбек халқи учун, ўзлигини англаётган, янги турмушга қадам қўяётган халқ учун ёзгандек жаранглайди.

МУНДАРИЖА

Институтдан	3
20-йиллар ўзбек таржимачилиги	5
30-йиллар ўзбек таржимачилиги	30
1917—1941 йилларда ўзбекчадан рус тилига қилинган тар- жималар	60
Абдулла Қодирий	75
Ғафур Ғулум	88
Ойбек	116
С. Е. Паластров	133
Л. Соцердотова	146
Усмон Носир	154

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В УЗБЕКИСТАНЕ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА «Ҳурмат белгиси» орденли А. С. Пушкин
номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий Совети ҳамда ЎзССР
ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан
нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *Ф. Тошматова*

Ра.сом *А. Расулев*

Техмуҳаррир *Г. Чурина*

Корректор *Н. Фидаева*

ИБ № 2680

Теризга берилди 13.02.85. Босишга рухсат этилди 14.03.85. P03728. Формаги 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 9.24. Шартли бўёқ оттискаси 9.56. Ҳисоб-нашриёт л. 10.2. Тиражи 1000. Заказ 47. Баҳоси 1 с. 70 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.